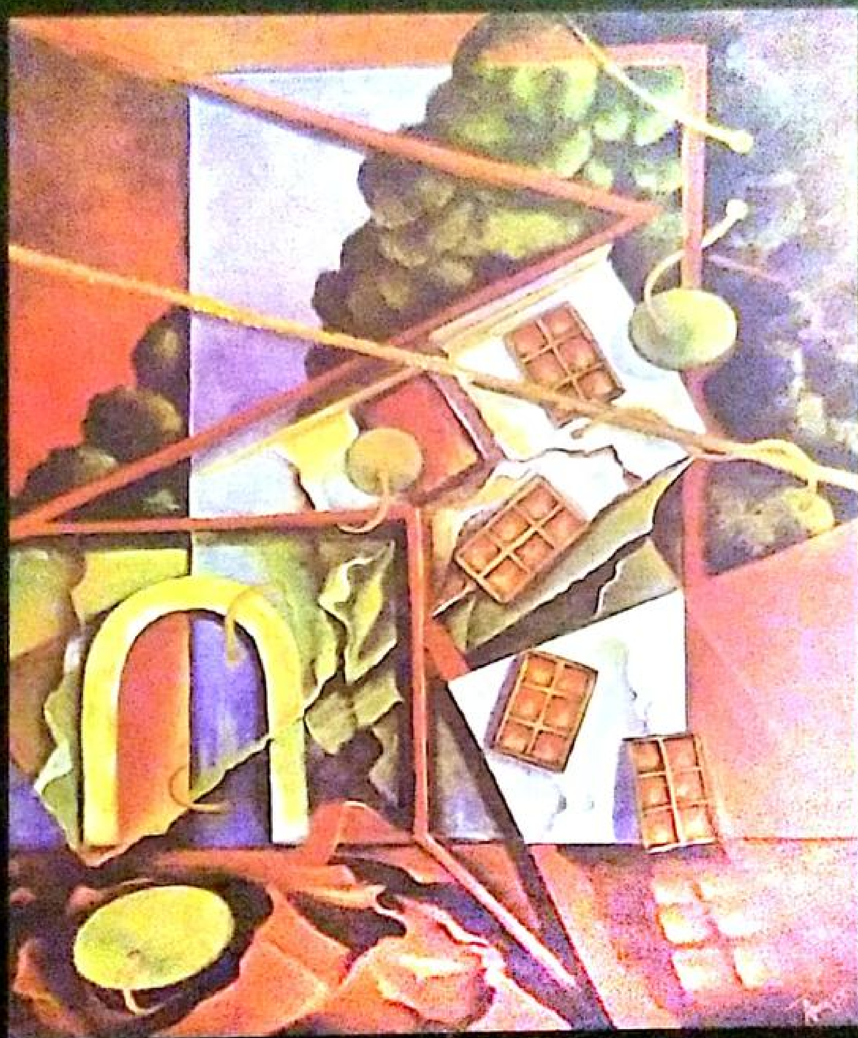
ISNAM TALJIĆ

ROMAN O SREBRENICI

Urednik
Gradimir GOJER

Recenzenti
Hadžem Hajdarević
Mr. Ibrahim DŽANANOVIĆ
Feri LAINŠČEK

Reprodukcija na koricama
Amir TELALOVIĆ, ulje na platnu

Likovna i grafička oprema
Benjamin KRNIĆ

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo
UDK 821.163.4(497.6)-94
TALJIĆ, Isnam
Roman o Srebrenici / Isnam Taljić. - Sarajevo : Kanton Sarajevo, Ministarstvo kulture i sporta, 2002. - 224 str.; 21 cm - (Biblioteka *Savremena književnost*)
ISBN 9958-680-00-9
COBISS-ID 536070

SAVREMENA
KNJIŽEVNOST

ISNAM TALJIĆ

ROMAN O SREBRENICI

DRUGO NEIZMIJENJENO IZDANJE

Fascinantna hrabrost literarne transpozicije tragetske realije

„Roman o Srebrenici", otvoreno pledira za ljudskost, rastavara mogućnosti svojom izvornom pripovjednom snagom jedne vivisekcije planetarnog zločina i zaokruženo izdiže temu Srebrenice iz dnevno-političkog u temeljni književni rakurs i kontekst.
Fascinantna je Taljićeva hrabrost da uđe u srž literarnog problema transponiranja sure tragetske realije i neviđenog zločina, e da bi njegova literarna transpozicija artikulirala moćan krik za ljudskost u svijetu neljudskosti. Jer, ovaj autor u svom petom romanu doseže visine literarnosti u rasponima od ispovjednog, preko dokumenta, do složene književne alkemičnosti kojom dominira izgrađen i sjajno iscizeliran pripovjedni postupak.
Ovaj je roman i priča o borbi jednog od bosanskohercegovačkih naroda, o borbi Bošnjaka da opstanu u svijetu mržnje, nacionalne isključivosti i genocidno-fašizoidnih poriva.
Čitajući ovaj roman, koji je i čitanka ispunjena svojevrsnom poviješću urbaniteta Srebrenice, čovjek, intelektualac ovog vremena, ne može a da ne razmisli o temeljnom pitanju: svrsi čovjekova poriva da mrzi.
Isnam Taljić voli, on je oponentan planetarnom zločinu nad gradom i krajem koji toliko voli. Zato čitanje njegovog romana vještih fabulativnih tjekova, osobena dignitetna, živo-topisnog vrela i premošćivanja vremenskih podjeljaka, čini hedonistične trenutke, kako za profesionalnog čitatelja, tako i za onog kome je knjiga tek drug i prijatelj. Nadasve, ovo je aktualno suvremeno i suvereno literarno tkanje koje opominje da zlo nije poraženo ni u 20. stoljeću i da generacije koje dolaze moraju i na listinama ove knjige učiti.

Gradimir Gojer

Vjerujem u Sudnji dan i vječni život,
ali sam počeo vjerovati i u strahotu
umiranja, u strah pred tom
neprozirnom crninom.

Meša Selimović: *Derviš i smrt*

1.

1.

Smrt mi se odavno ne javlja kao šuhva. Umrtvljena su sva osjećanja i svi predosjećaji osim prisutnosti u vlastitom umiranju. Bliže mi je od košulje. Svlačim košulju. Potkošulju. Gaće. I čarape. Ali ona gamiže. I ne može se sastrugati noktima. Skidam i zaboravljeni pokvareni ručni sahat. Burmu nikako ne mogu. Urasla je u prst. Padnem li im živ u ruke, skinut će je četnici. Tada će mi bol odsijecanja prstenjaka nakratko probuditi osjećanje života.

Ne uspijeva mi svući prsten. Pokušavam na hiljadu i jedan način. Suh sam kao grana. Izobličen od mršavosti. Kad bi mom skeletu uspjelo spasiti se i izvući se iz moje kože, prepao bi se tijela koje je visilo po njemu. Ali je burma, haman, srasla s prstnom kosti.

Neće, zar, biti da mi se smrt omotala baš ispod vjereničke burme? Moja nevjesta i ja, njezin zavjerenik. Vjerenica zavjerenica.

Bit će da se vjerenica svačijeg života meni mogla sakriti samo ispod vjereničke burme nikad vjenčane davne djevojke Tenzile Muhurdar.

Razgolićen do ogoljene duše. Samo s prstenom.

Uzalud je pokušavam sastrugati noktima. Ona ne gamiže mojom vanjštinom. Odavno se uselila u nutrinu. Smrt kruži u meni i polagahno, pomicaj po pomicaj, zatvara krug.

2.

Drugi horozi se ne oglašavaju.

I prvo javljanje bilo je iz jednoga grla. Oglasio se samo jedan horoz. Ostali horozi nisu ga podržali.

A nijedan da se opet javi.

Uvijek imaju prvi. I, uvijek, u tačnom razmaku, drugi horozi razbiju gluhoću noći najavljujući skoro svitanje.

Veća sahatna kazaljka ili načini ili ne načini puni krug poslije prvih horoza, a oni se redovno opet jave. Osim što se ne javljaju u ovoj noći.

Samo traje gluho doba.

Gluhoća gluhog doba.

Hoće li i osvanuti dan?

Ili ovako započinje četvrta i konačna smrt starinskoga grada?

Umire li, ovo, i ovako, Srebrenica za sva vremena?

3.

Smrt mi se zavukla pod kožu pa nahrupila krvnim žilama i sada ispunjava najskrovitije kutke moždana istiskujući iz njih posljednje djeliće kisika. Življenje gubi posljednju bitku. Smisao je ionako izgubljen.

Smrt.

Samo smrt.

Samo sama smrt.

S.

M.

R.

T.

Rukom opipljiva kao što je opipljivo svako slovo iz njezina imena. Oslušljiva poput muklosti svakog suglasnika u njezinom izgovoru. Širi svoj zadah. Nagledana više od ičega na ovome svijetu. Samo se još treba javiti peto osjetilo njezine četvrte dimenzije.

4.

Noćas će se moja majka, daleko odavde, u prostorima koji postaju sve samjerljiviji sa vremenošću Srebrenice, prenuti iz sna i u bunilu mene mrtva dozivati. I neće znati, dobra starica, muči li je morija ili je na zbilji.

Morija i zbilja su se ispreplele i ne može se razaznavati šta je koje.

I ne zna jadnica majka da joj se sin odavno izgubio u smrti. Da smrtujem u životu. I živim u smrti. Ili i zna? Ili i bolje

zna od mene?

Da joj nije mene, bolje bi joj bilo. Da sam rođen bez majke, bolje bi mi bilo.

Bolje je biti keruša nego majka.

Ali je, opet, i keruša majka.

Lakše bi nam bilo, majko, da nejmamo jedno drugoga.

5.

Bog neka mi oprosti.

Neka mi Bog oprosti na svemu što ću napisati. I što neću napisati. Ali sam ja svoje napisao.

Četvrtu godinu na prsima nosim ispisano:

Allah, dželle šanuhu, moj je Bog.

Dini islam je moja vjera.

Kur'an je moja knjiga.

Kibla mi je Ćaba.

Muhammed, alejhiselatu vesselamu, moj je pejgamber.

Zurrijeta sam Adema pejgambera.

Milleta sam Ibrahima pejgambera.

Ummeta sam Muhammeda, alejhi selam.

Neće biti nikoga da po mom mezaru iz ibrika polije vodu. Dženaze neće biti. Neće me niko spustiti u mezar. Mene neće imati ko zovnuti na talkin. Ni mezara neće biti. I ne znam hoću li se moći i odazvati melekima. Zato sam razdrljio prsa i urezao ahdnamu: ko sam, šta sam, čiji sam. Neka Munkir i Nekir sami pročitaju. I neka me ostave da na miru predahnem u kaburu. Ili će mene, ipak, propitivati Mubešir i Bešir? Ja se uzdam, ja u Boga vjerujem, u Božije meleke, i u Božije kitabe, i u sve što je objavljeno pejgamberima, u Kur'an objavljen Muhammedu, alejhi selam, da će meni u kabur doći Mubešir i Bešir. I da će samo navratiti, svratiti, kao sa vrata pogledati, samo da virnu jesam li ja taj koji na prsima četiri godine nosim iman-tahtu. I neće me propitivati. I zato što će vidjeti da sve piše na mojim prsima i zato što će im o meni reći melek smrti Azrail. Ja se u Boga uzdam, pustit će me kaburski ispitivači na miru. Inšallah, dva meleka reći će: *Ne boj se, mi smo tvoje društvo do Sudnjega dana!*

Bog sve zna. Znam i ja ovo malo što je moje. Zato se u Boga uzdam da neću biti podvrgnut kaburskim mukama. A kasnije šta će biti, samo On zna.

Bog neka mi oprosti ako, ovo, lajem kao pas, ali je i pas Božije stvorenje, a ja se uzdam u milost Gospodara života i smrti.

6.

Djed moj hadži hafiz Rahman-beg Đozo, imam, muallim i hatib Riječke džamije u Srebrenici, unuk Rahman-bega Đoze, hafiza i kadije u kadiluku Taslidža, odabrao mi je ime Merdžan.

Sljedovalo mi je njegovo ime, a on me imenovao Merdžanom. Sedmoga dana po rođenju izvadio me iz bešike, uzeo u naramak i na desno uho mi proučio ezan i dovu te me triput dozivao imenom Merdžan.

- Neka mu je s hajrom hajirli... - rekli su mi da je rekao i napravio teferič kakav se nije pamtio u familiji Đoza, mada su Đoze znale dernečiti i dernečiti.

U Bosni se o imenima sudi s teškom predrasudom. Najčešće se ime poistovijeti s osobinama čovjeka kome je nadjenuto, pogotovo ako je rijetko u njegovoj okolici i ako je njegov vlasnik opterećen nekom mahanom. Takvo ime je razvikano i u velikom šeheru, pogotovo u manjoj čaršiji i kasabi. Dobije pečat prokletstva i nejma sile kojom bi se primetnulo novorođenčetu. Ne valja, opet, ni ako se ima ime koga nejma u tome kraju. I makar kao riječ i ne bilo neobično, svjetini nije ugođeno već time što na njega nisu navikli pa i tako imenovanog insana prihvati odbojno.

Mahalska djeca su mi se podsmjehivala. Hodžica Šafran me u mektebu s tegobom prozivao, ali se, iz poštovanja prema našoj starinskoj ulemskoj lozi, svim silama upinjao što češće izgovarati moje ime, čineći to tako da bi bolje bilo da me nije ni spominjao. U čaršiji su mi i nenamjerno tumbali zadnji samoglasnik. Pogotovo je jezikom pritiskivano gdje ne treba. Ukućani su mi - osjećajući da me ime može opteretiti, a i ne pomišljajući da mi ga promijene radi uspomene na djeda - podmetali nadimke ne bih li ijedan prihvatio...

Ali sam obdržao svoje ime. Ime je dio Božije milosti. Nadimkom ga se ne smije nagrđivati. Ime je insanski znak i ukras na Ovome svijetu.

Svako ime je lijepo. Samo nije preporučljivo nositi pejgamberska imena. Čovjek je sklon mahanama i, ističući mu ih uz

opće spominjanje imena, ljudi se pogrdama nabacuju i na Božijeg poslanika. Zato u Srebrenici gotovo i nejma Muhammeda, uglavnom su Hamedi...

Ako se kome baš i ne sviđa ime, neka ga, lijepo-fino, promijeni i utefteri i pred Bogom i pred ljudima. Ali na nadimke ne treba pristajati.

Ja sam svoje ime obdržao.

7.

Četnici su, opet, sa svih strana nagrnuli na Srebrenicu. Tražili smo odobrenje da im odgovorimo. I - rastjerali ih na Kragljivodi. Na Ružini vodi im je rasturena policija. U Konjević-Polju je zapaljen kamion pun četnika. U Han-Pijesku, gdje im je i dvorska svita ispred Nijemca dobjegla na početku prošlog rata misleći ovdje probdjeti čitav rat i gdje im je i sada glavno komandno mjesto, upali smo u kasarnu i napravili dar-mar.

Oni uzvraćaju kako jedino umiju. Iz daljine. Tenkovima i artiljerijom svih kalibara. U minuti pada stotinu granata. Sve gori. Ništa neobično. Ali nam novi komandant, Naserov zamjenik, odgovara da Komanda iz Tuzle ne dozvoljava da odgovorimo.

Ponovo zovemo komandanta. Kuda? Panika. Nejma odgovora. Tek nam je ujutro dozvoljen protunapad. Stjerali smo ih u Zeleni Jadar. Nakupljena su uvršata konjska kola četnika koje je naubijao Ejub Golić. Provezao ih je kroz Srebrenicu. Da se narodu podigne moral. Ali smo, i bez toga, još imali pouzdanja da nam Srebrenicu niko ne može uzeti. Koliko god nas napadali!

I napadaju.

Sve gori. Postaje gore nego ikad.

Nije nam dopušteno da uzvratimo.

Nešta se, izgleda, pregovara iza naših leđa. Dogovara. Nije, valjda, da će nam se pomoći!?

Iz Komande Holandskog bataljona Ujedinjenih nacija traže da se povučemo: Uslijedit će bombardiranje iz Natovih aviona, a mi smo preblizu četnicima pa bismo mogli nastradati; ne dijeli nas više od dvadeset metara. Ubijeđeni, pristajemo. Izlazimo iz tranšeja i povlačimo se pola kilometra.

Nejma Natovih aviona. Na naše oči se predaje trideset

Unproforovih vojnika. Četnici upadaju u naše transeje. Izdaja! Mi smo na livadi. Na brisanom prostoru. Oni tuku po nama s položaja koji su naši.

Sa svih strana tuku. Ako je do malo prije izgledalo da sve gori, u međuvremenu je zažestilo do te mjere da se nije vidjelo ni kad je zanoćalo. Dnevna svjetlost je neutralizirana. Navečer se izgubila boja noći. Nije se moglo zapaziti kad je omrknulo. Niti se primjećivala razlika između noći i dana.

Širi se zadah sprženе zemlje.

8.

U uzaludnom gonetanju tajne veze između smrti i života, uporno istrajavajući da se otmem Šejtanu i ne podignem ruke na sebe, odgonetnuo sam tajnu svog imena.

Ne bih ni to da se, kao gluha kuja, nisam povlačio po najskrovitijim dijelovima kuće.

Moji nisu pripadali *drugovima*. Nisam ni ja. Uspijevalo mi je da im se izognjim, da izbjegnem njihovoj dželienemskoj vatri *članstva*. Valjda sam imao uhodani odbrambeni mehanizam od najranijeg djetinjstva s istrajavanjem na očuvanju imena. Samo što je druga meta, a odstojanje isto. Ali mi je više puta dolazilo da zažalim. Evo, da sam pristao biti *njihov*, imali bismo u kući barem nekoliko tomova Marxa-Engelsa. Koliko se do knjige u našoj kući držalo, koliko bismo tek tomova imali iz samoupravnog socijalizma, Kardelj, Broz i doktorati o samoupravljanju?! Ovako, ove knjige koje smo mi imali nisu mogle biti za loženje.

Prvo sam pretražio svaki centimetar tavana. Računao sam da bar vremena imam dovoljno. Zato sam pristupao sistematski. Krenuo sam odozgo. Naglavačke. Ne znam ni sam zašto nisam počeo od magaze. Možda što je magaza privremeno spremište. Dok se ne odluči šta će biti bačeno a šta definitivno uskladišteno na tavan. Tako se tavani pretvaraju u riznicu najnepotrebnijih stvari. I najbolje je i ne pokušavati s prebiranjem. Pretvorilo bi se u beskonačnost probiranja. Najbolje je duture sve odbaciti. Ali je još bolje kad se ono što može gorjeti prepusti vatri.

Moje traganje za ogrjevnim materijama bilo je u tolikoj mjeri revnosno da se ispostavilo da sam poskidao i sve podne daske na tavanu. Ostale su samo ogoljele grede, koje su -

gledane odozdo, iz pozicije podignute glave, s nogama na podu prvoga kata - izgledale kao očerupana ciganska kokoš. Pri stajanju na podu gornjih odaja imao sam još samo krov nad glavom. Jer, tavanski pod je ujedno bio plafon soba gornjega boja. Stara dobra šišeta. Odozdo besprijekorno, kao vosak užućena čestim brisanjem polumokrim otarkom. Izvezena preciznom drvorezbarijom, kao da su za kutije u kojima se drži zlatnina ili za rafove na dolafu nad banjicom. Odozgo su bile samo najgrublje istesane daščurine, uklapane ukoso po jednošavnim žlijebovima. Učadjele i umašćene slojevima gomilanoga dima. Gorjele su patinom stoljetnoga doma.

Bilo bi bolje da je kuća manje stara. Daske bi bile sirovije i manje umašćene dimom. Sporije bi sagorijevale. Ali ih, u tom slučaju, ne bi ni bilo jer novija kuća ne bi ni imala šišeta. Ne bi bila ni ovakva kakvom sam je ja učinio, sa šupljinom umjesto šakatora, kakva je jednim dijelom bila kuća moga djeda Rahmana Doze, u onome dijelu gdje je bila kuhinja, pa se šišeta nisu ni postavljala - da bi šupljina krova s visokom lastavicom uvlačila dim s ognjišta i on se napolje izvlačio kroz badže na šindri.

Ako novija kuća i ne bi imala betonske ploče i bila s plafonskim šišetima, onda bi odozgo, sa tavanske pozicije, po ukoso uklapanim daskicama bio natrpan podebeo sloj zemlje. Njome bih bio odvraćen i od pomisli da se na ovaj način pokušavam zagrijavati.

Ali, ovo nije ni kuća koju je djed naslijedio. Niti kuća koju bi trebao izgraditi moj nerođeni sin. Ovo je kuća koju je izgradio moj otac. Kao i djed u svojoj, i ja sam u ovoj samo gotovan. Prethodnu kuću gradio je otac moga djeda. Apsolutno je poštivana bošnjačka navada da se u svakoj drugoj generaciji gradi nova kuća. Da bude toliko stabilna i toliko prostrana da može izdržati i primiti dvije genercije. Potom je na novom potomku da procjenjuje kakvu će kuću graditi. To je bošnjačka mjera dunjalučke kuće. Mostovi, džamije i građevine koje služe namjeni općijoj od samo prihvatne zasnuju se tako da traju u vremenu. Zato i nejma po Bosni kuća koje su opstale od davnine. Ali, ja, kućni gotovan, i ne sačekavši na svojega sina, razgrađujem. Pritjerala orla zla godina da zimuje opkoljen četnicima.

Podebeo sloj ubudale zemlje čekao me kad sam pristupio

paranju podnica u gornjim sobama. To me obveselilo. Inače bih izgubio osjećaj za posjedovanjem kuće i potrebu za održavanjem podnošljive temperature u prizemlju - odabrao sam sobicu u kojoj me, radi prizemljenosti, dočekala znatno niža temperatura nego u gornjim odajama.

Već tokom skidanja šišeta morao sam se odreći usluga stanovanja na drugom katu. Da nisam, otvoreni prostor od poda do krova, oslobođen tavanice, zahtijevao bi da zapalim čitavu kuću da bih se mogao zagrijati.

Ispod podnica i ispod sloja nabijene zemlje u gornjim odajama naišao sam na tri sloja đelovih greda. Prve su poredane dužinom cijele kuće. Jedna uz drugu. Pod uglom od devedeset stepeni u odnosu na podne daske. Drugi sloj greda zasnovan je na isti način. Samo što su prostrte širinom kuće, pod uglom od devedeset stepeni u odnosu na grede iznad i paralelno s podnicama. Treći sloj greda odgovara rasporedu prvoga sloja.

Tako je izgledala unutarnja struktura aristokratskih kuća po Bosni. Armatura đelovih greda koja se zasniva na prizemlju širokih kamenih zidina i statički lahgodno podnosi spletove spratnih okomitih i kosih greda između ćerpiča, skupa sa visokom krovnom konstrukcijom.

Do otkrića sam došao i ne pomišljajući da izvaljujem gredu po gredu. Dobro sam znao da drveni skelet begovske baštine počiva na sistemu čardaka ni na nebu ni na zemlji. Ustrojen bez ijednog klina palamara i tek s pokojom baglamom, svaki poseg u njegovu do nadmenosti nedodirljivu statiku uzrokovao bi da se strovali kao kula od karata. Kuća bi gnjeknula i raspljoštila se po zemlji.

Htjelo se da su oprandale cigle u odžaku. Kroz njihovu ogoljelost ukazala se struktura drvene ploče.

Drvo se rastače. Cigle ne bi trebale. Ove jesu, a grede se drže kao da su čelične. Ni naznake crvotočini.

Okomio sam ugnjiljelu vanjštinu opeke i mogao posmatrati okomiti presjek naše kuće u središnjici njezine kvadarske vertikale.

Kad sam otparao devetnaestu podnicu, brojano zdesna u odnosu na Kiblu, naišao sam na čeličnu kutiju u nabijenoj zemlji. U kutiji je bio Mushaf. U Mushafu je, na mjestu gdje počinje sura *El Araf*, bio debeo smotuljak papira. Djedova ratna biografija.

Pisano je bosanicom. Nju nije bilo teško dešifrirati. Mislim na bosanicu. Baš tako. Dešifrirati. Priznajem, nisam poznavao djedovsko pismo. Koliko god pomislim da nije kad se mjerim s drugima, i mene je lohomet zaborava bio ophrvao.

Bilo mi je milije da se, možda se samokažnjavajući ili zato što sam barem vremena imao, zabavim gonetanjem pismena, nego da zabadam nos po knjigama kućne biblioteke. Našla bi se makar neka suvremenija knjiga koja tumači znakovlje bosanice.

Lahgodno dešifriranje bosanice zavelo me u gonetanje ratnog životopisa hadži hafiza Rahmana Đoze, imama, hatiba i muallima Riječke džamije u Srebrenici. Iz toga će se izroditi čitava zavjera. Da sam znao šta me čeka, odustao bih prije nego što bih i počeo. Ovako, lahak početak samo me zavarao. Kasnije, zavedenom, nije mi se dalo ustuknuti.

Po učestalosti znakovlja trebalo se opredijeliti koje bi moralo označavati samoglasnike. Moja vještina suradnika enigmatskih revija pod šifrom *Atlantida Argentaria* pomogla mi je da brzo sferčim učestalost pojavljanja samoglasnika. To je kao pjesmica svakom boljem šifrantu. Bez pola muke popamtio sam kako izgleda koje slovo. Podsjetnik na duvaru nije mi ni trebao.

Muke su započinjale kad se ispostavilo da treba odgonetnuti kad je koji red ispisivan s lijeva u desno, kad zdesna. Zatim je trebalo određivati redoslijed redova. Da bih na kraju, kad sam pomislio da sam sve povezao, shvatio da tek tada ništa ne piše.

Ali, ionako, služeći vojni rok radioveziste u jedinici kapetana Marjanovića, pod komandom starijeg vodnika Đukića, VP 6788/5, Bubanj, Niš, nisam pristajao biti ušljivi šifrant Jugoslavenske narodne armije. Đukić je brzo uvidio da znam više od njega, a kad mu je Marjanović naredio da, onda, držim predavanja vojnicima, spasio sam i starijeg vodnika i sebe zamršenošću moga didaktičkog pristupa. Ostavili su me na miru i puštali u vojni radioklub u gradu, u Domu armije. Radio je pod civilnom šifrom pa sam se do mile volje nadobijao *duplih osmica* i nasaznavao kakvo je vrijeme na Karibima i koliko košta sladoled na Honoluluu i svakakvih, i najskrivenijih, tajni u istočnom i zapadnom bloku. I da je Gagarinu namješteno da samo onako izjavi: *Nebo je crno,*

zemlja je plava, anđele nisam sreo. Sve mu je izgledalo potpuno drukčije nego što se mislilo, a itekako je imao i sretanja. I da je Armstrong prešao na islam zato što je, prilikom promotivnog posjeta Saudijskoj Arabiji s nekom američkom kompjuterskom firmom, na ulici u Rijadu čuo ezan i zapitao se otkud to ovdje, a kad mu je objašnjeno i kad se uvjerio da se istim načinom oglašavanja muslimani pet puta dnevno podsjećaju na namaz, kazao je: *Ja sam isti glas i istu melodiju slušao na Mjesecu, i...*

Pritisnut izazovom djedovog kaligrafskog pisma, vratio sam se tajnama brojeva *devetnaest* i *sedam*. Ne bi tek tako Mushaf bio ispod devetnaeste podne daske. I ne bi tek tako djed sitno ispisani smotuljak papira ostavio ispred sedme kur'anske sure. Htio je ostaviti znak? Ako i nije, znak je ostavljen. I, jesam li ja bio predodređen time što sam, ne znam ni sam zašto, vjerovatno u dokolici, prodro u tajne enigmatike?

Kad se cifre *devetnaest* i *sedam* dovedu u asimetričnu vezu sa brojem latiničnih slova u imenu sure *El Araf* i taj broj odmjeri s obrnutom proporcijom geometrijske progresije tarihske vrijednosti harfova iz imena sure *Merjem*, dobije se ključ za čitanje djedovog pisma, odnosno brojčani redosljed slova njegovog pisanja bosanicom.

9.

Sreo sam staru amidžinicu Zerinu. Izlazila je iz svoje čaršijske kuće. U njoj, haman, nikad nije ni dan s noći sastavila. Mislio sam da se i srušila sama od sebe, ali je muhadžirska nevolja oživjela i trošnije obarahije. Mislim i na kuću i na amidžinicu.

- Fala im što su i mene primili - kaže mi i glavom pokazuje na ratne stanovnike svoje kuće.

Amidžinica je starica s mladim imenom. Možda ga je prva ponijela na čitavoj Bosni. Tek se u novije vrijeme djeci češće daje takvo ime. I to samo ženskoj. Nejma muških Zerina.

Amidžinica bi trebala biti Zerrin. Njezina majka Farah, jedna po jedna izmirska ljepotica, pristala je doći za svojom sestrom Zejneb kako bi joj umanjila samoću u Bosni. Ova se u svome Izmiru zagledala u nekog Bošnjaka Šehovca, bega i trgovca iz Rogatice. Je li joj sihire bacio ili je zanijela njegova ljepota? A i žensku kad se ukaže prilika da za nekim zaćori,

teško ga je odvratiti. Muška od takve nikakvi sihiri ne spasiše! Kad je došla sa njim, i uvidjevši gdje je došla, namah je stala slati pisma roditeljima da joj je kao bubregu u loju, da joj je da ne može biti bolje na Ovome svijetu, vam-tako, ali joj nedostaje sestra Farah i neka joj je spreme na neko vrijeme kao družbenicu. Oni joj otpisivali. Daleko da je Bosna. Jedna ako je i otišla, gdje da i drugu kćerku puste na takvu daljinu. *Biva, mene ste otpisali*, pisala im je nazad. *A ja sam mislila da nas dvije ni u čemu ne razdvajate. Biva, ako je meni gorko, neka nije i njoj! Ali se varate. Grdno ste se prevarili. Meni je lijepo. Da ne može biti ljepše - toliko mi je lijepo. A i gdje u mom pismu piše da će se i Zejneb udati ovamo? Samo neka dođe. U Bošnjaka to ima. Nevjesta na to ima pravo. Ta koju sa sobom dovede da bi se lakše obiknula na novi kraj, zove se obikuša. Da se i ja uz Farah lakše obiknem na ovoliku ljepotu. I neka se vrati i ako joj se ne bude vraćalo. Ja ću vam je vratiti...* Oni pisali. Ona otpisivala. Dok, umjesto njihovog pisma, evo i Farah u Rogaticu. Zateče sestru u bogataškom rahatluku i teškoj strijepnji neće li joj muž, veliki ženskaroš, s trgovanja po Hercegovini dovesti inoču. *Hairsuz, da Bog sačuva! Za kućom ga nimalo nije briga. Važno mu da sebi ima popiti i pojesti. I duša mu krasti djevojačke poglede. Kakav je*, tako joj ga napanjkale mahalske jezičare, *ništa mu ne bi falilo i kaurku joj za vrat dovesti.*

Ljubomora. Najtegobnija ženska boljka. Ne uminu je ni sa sestrinim umirivanjem:

- Nemoj. Nikad nije kako svijet kaže. Ima u Boga dana, popričekaj!

Helem, u Izmir se ne vrati Farah. Vratila se Zejneb.

Ili što je mislila da sestra neće pobjeći baš do Izmira i da će se vratiti prije nego što bi i mogla stići do Izmira, ili što je bilo sramota sestrine sramote pa da odgovara za njezinu grešku, ili što se i sama zagledala u zeta. Kako god bilo, ali Farah ostade. I nakon što se razaznalo da se starija sestra i ne pomišlja vratiti iz Izmira.

Rodila je zahvalnom begu Šehovcu sina i kćerku.

Sinu bi nadjenuto ime Šemsibeg. To je ime ni tamo ni ovamo. I tamo i ovamo. I bošnjačko, i nije. I tursko, i nije. Nije Šemso, Šemsija, Šemsudin, nego baš s plemićkom oznakom u samom imenu.

A o Šemsibegu se rijetko govorilo. Osim da je do regrutacije izrastao u lijepa mladića i da mu se u Svjetskom ratu gubi trag. Toliko. Nije se znalo ni je li preživio, ali nije bilo dokaza ni da nije preživio. Nije ga bilo zgodno spominjati ni kao živa, ni kao neživa. Nije ni prešućivan. Ne treba duše griješiti, nije se o njemu moglo ni pomisliti išta hrđavo. Samo je šućeno. Niti valja o živome govoriti kao da je mrtav. Niti valja mrtva spominjati kao da je živ. Šutnja je odabrana kao nejtegobnije i najprimjerenije rješenje.

Kćerka im se našla dobro poslije. Rodila se po bratovom regrutiranju. Otac se i ne pomisli usprotiviti da išta ne bude po materinom. Curica dobi ime Zerrin. Zerrin je zelenkada. Narcisus angustifolina. Cvijet sunovrat.

Jest neobično ime za Bosnu. Pogotovo što je više sličilo muškom. Ali je beg Šehovac u svemu unaprijed odobravao svojoj umilnoj ženici, svim silama se trudeći da joj udovolji svakoj želji. Ona, opet, nije bila prohtjevna. Pa im je brak proticao kao da su kumrije u zlatnom kafezu. Beg se okanio putovanja i prešao na trgovinu u dućanima. Ubrzo je i poslove s ćefencima prepustio momcima i sav se dao na sitna ugađanja svojim dunjalučkim hurijama.

Za njegova života je Zerrin bila Zerrin. Kad je preselio na Ahiret, njih dvije nisu ni pitane za dopuštenje, a Zerrin postade Zerina. Makar je imalo prostije, tvrđe, manje lijepo. Ne voli čaršija da je išta mimo sebe. Pa ako se nije moglo Farah-hanumi ni pera odbiti, može se makar njezinoj kćerki na kraju imena pridodati jedno slovo, da bude pravo žensko ime, kao što su, onomad, učinili da Zejneb bude brža iz Bosne nego iz Izmira.

A insan i ne može sam sebe zvati. Onakvo mu je ime kako ga drugi zovu. Odazivalo se, ne odazivalo se, ali je onako kako drugi hoće.

Zerina je postala moja amidžinica. I moj amidža Meho se, da mu supruga bude bliže majci, preselio na naše imanje u Odžaku. Tamo je već živio amidža Ferid, najstariji sin Rahmanbega Doze. Neženja i osobenjak. Njemu pridošlice iz Srebrenice nisu ni zasmetale. Mora da ih nije ni primijetio u svojoj opsjednutosti da izmisli leteći ćilim.

Amidži nije bilo pravo da se šegači s njegovim namislima. Osjećalo se da se ljuti. Govorio bi da se ne može izmisliti ono

što je već bilo. Leteći ćilim je postojao. To je potvrđeno helijskim balonom, jedrilicom, helikopterom, avionom. On samo hoće da obnovi stari izum. Tokom njegovih dugogodišnjih pokušaja na nebu su se pojavile i rakete te ih je samo pridodao spisku postojeće argumentacije:

- Kad se sva ta silna letala, i onoliko teška, mogu vinuti u nebo i ići zrakom, može opet i ćilim! Ja ništa ne želim izmišljati. Samo nastojim dokučiti umijeće ranije civilizacije o kojoj bismo govorili samo kao o bajkovitoj. Moj naum nije alhemičarski. Nije ostala potvrda da se uspjelo zlato načiniti iz drugih metala, ali nema negiranja ćilima iz vremena u kom ih je bilo. O njima se govori samo kao o nečemu što je, naprosto, bilo...

Moj djed Rahman-beg Đozo obradovao se Mehinom i Zerininom prelasku u Odžak. Osjetio je to Božijim znakom.

Ostalo mi je na krajičku pameti da se po našoj kući znalo govoriti da se djed, kad su supružnici otišli na seosko imanje, zavukao u svoj čardak i iz njeg nije izlazio mjesec dana. Nikako nije jeo. Dopuštao je da mu se uz akšam pred vratima ostavi kutija cigareta *filter Sarajevo* i ibrik vode. Ali se, kad se smire početni zvukovi noći i nestane tišine u kojoj djed ibadeti učenjem dova i klanjanjem nafila-namaza, pred vratima razabirala škripa pera po papiru i dokučivano da se bavi tajnim zapisivanjem.

I ranije se uvardalo da se ispotkrada bavi pisanjem. Pisanje i jest muka vlastitog neizgovora sa osamom. Ali se nikad ovoliko nije osamio. Niti se, u ovoj mjeri, prije davao na pisanje. Zadao je sebi mjesec posta. Mimo ramazana. Iftario se samo vodom i pušenjem i činio dove Allahu, dželle šanuhu, iz zahvalnosti što mu je poslao Zerinu da odvede Mehu na imanje u Odžaku kako bi se mogao naći pri ruci i tevećelijastom bratu Feridu. Mislim da se govorilo i da su, osluškujući pred vratima, čuli djeda da, obradovan radi Ferida, rida iz zahvalnosti Bogu.

U našoj, kao i u svakoj dobroj bošnjačkoj kući, nije se znalo za muške suze. Ili se, samo, nije moglo znati? Ali je bilo nečuveno da se iz stare drenovine, sušene gotovo stotinu godina i prosušivane četvrt stoljeća na dunjalučkim vjetrometinama, može iscijediti kap suze. Stari terslija nikad, do moga rođenja, nije pomilovao po kosici nijedno dijete, niti je ikad

želio iskazati svoje slabosti. Tako je bilo i kad je Feridu, zbog budalesanja s letećim ćilimom, kazao da mu se seli s očiju i da se preseli u Odžak. Odluka je bila prijeka. Ali se znalo da nijedan neće pogaziti vlastitoga nama. I znalo se da oni jedan drugoga živim očima više nikad neće vidjeti. A onda mu Dragi Allah šalje na dar snahu koja bi, življenjem na imanju u Odžaku, voljela biti bliže majci.

Prepisao im je i kuću s mutvakom i nevelikom avlijom u čaršiji. Ali su se oni zaboravili u Odžaku. Ostali su i nakon što je njezina majka presvisnula za babom. I nakon što su i jedna i druga Jugoslavija raščerdale begovsko po Bosni. Uspjelo im je podmititi direktora Zadruge, nekoga Srbijanca iz Šumadije, dovedenoga da ovamo pravi sovhoze kad su ih se i Rusi bili odrekli, pa su preotkupili dulum-dva svoje zemlje uz čardak. Polahko trošeći staru zlatninu, bez poroda, živjeli su kao dva panja kojima je dragu obavezu činilo micanje da pomalo raduckaju u bašči i brinu se o Feridovom prehranjivanju. I nikad nisu, ni koliko za zub, na sebe potrošili od onoga što im je djed - gradeći se gordim u slabosti i napominjući da samo ispunjava obavezu o nasljedstvu - tutnuo u sepet da im se nađe za Ferida.

Kad su se prepali starosti i spoznali opasnost da bi im moglo uzmanjkati, učinili su mi haber da im čaršijsku kuću, ako je šta od nje i ostalo, dam pod najam. Nisam naselio podstanare, ali sam im redovno odnosio stanarinu. Naša stara loza svela se na pretanke niti i činilo mi je neopsivu radost što su mi susreti s troje staraca prešli u obavezu. Tako mi nije moglo promaći da ih ne vidim barem jednom u mjesecu i tutnem im poneku paru, govoreći da je od stanarine.

Novi rat u Bosni dočekao ih je, sve troje, u dubokoj starosti. Skroz naskroz omatuhile. Toliko su već bili neprimijetni kad sam ih još mogao obilaziti, da sam ih potom, zabavljen sam o sebi, čini mi se, smetnuo s uma. I, najednom, evo i meni znaka!? Amidžinica sišla u Srebrenicu! Znak ili predznak? Jedno mora biti. Neće biti da se amidžinica Zerina tek tako pojavi.

Ih, brate lijepi, na šta je spalo plemenito porijeklo! I na šta je dopala amidžinica Zerina, anadolska hanuma prve vrste, snena zatočenica Dozića čardaka na Odžaku, koja nije dozvoljavala da bude viđena u katu koji nije besprijekorno uredan.

A i imala je dimija, bluza i mahrama - da ni u dva dolafa nisu mogli stati. A sada, u Srebrenici, na kanatima svoje polusrušene kuće, u dimijama od izvehdjela plavo-bijeloga čaršafa na kocke.

Vidi da sam oči zaustavio na njezinoj odjeći. Nije zbunjena. Ne hiti s pravdanjem. Priča mi. Polahko i tiho:

- Ostali smo sami. Samo ti i ja. Zadnje Doze na Ovome svijetu. Amidžu Ferida su zapalili u kući. Još živa. Jedva živa, ali živa. Naišao je Ramo, sin onoga Adema iz Odžaka. Bahnuo nam u kuću iza pola noći. Mislio da je prazna. Nikoga da nejma. Tražio brašna. Veli da upadaju, ono što ih je iz Odžaka ostalo na okupu, upadaju naizmjenice u kuće. Izvuku, na brzinu, štogod hrane. Pa, tutanj u šumu. Ponekad i po danu bahnu u selo. Puknu koji put. Pa u šumu. Komšije Srbi još nisu sigurni je li selo prazno. A ne hiti im se da se našega domognu. Previše su ubijeđeni da će sve naše ubrzo i konačno postati njihovo. Njihovi spremaju silovit udar na Srebrenicu i ne rizikuje im se da sami napadnu Odžak. *A ima*, veli Ademov Ramo, *i sedam dana otkako je selo iseljeno. Razišao se narod. Ko će, u onolikoj pometnji, znati da ko nije izišao*. I mene su, veli mi, dozivali. Čak su i Ferida obavijestili. Jesu. Čula sam da su dovikivali da se više nejma šta čekati. Da nam je bježati. Ja nisam mogla. Čovjek mi umirao. A i Ferid, tamo, u onoj kući, nije ništa bolje. Šlagiran... Kad me Ramo ugledao, samo što i on nije umro. Mogao se i šlagirati. Toliko se nije nadao meni i mome Mehi. Kod tolikih kuća, a on našao krasti iz naše! Neka je. Halal mu bilo. Ionako bi četnicima sve zapalo. Ali i da mene zatekne! Da ne govorim koliki mu je zort bio pred ukupnim prizorom... Jest, moj Merdžane. Na drugi dan kako se selo iselilo - umrije tvoj amidža Meho, rahmet mu bilo duši. Presjedim, kakav je i adet u našem kraju dok se muž ne pokopa, prvu noć u krevetu s rahmetlijom. Pod njegovim nogama. Ujutro, izidem. Od kuće do kuće. Nikog. Samo oni četnici, odozgo, od šume, pucaju. Sve meci oko mene lijeću. Kao osovi. Po dimijama mi se zapliću. Zuje i po šamiji. Odnesem Feridu čorbe. Da ga, kao da je maksum, nahranim. Šta ću? Šlagiran. Leži. Oduzet, deseti dan. Ne mogu s njime pokopati moga Mehu. Zanoćim, sjedeći, i drugu noć pod muževim nogama. Neko će se, zar, sutra pojaviti. Izidem i sutra. Srbi pucaju. Kuršumi mi se zapliću po dimijama i bluzi.

Od kuće do kuće, dozivam polahko. Nikog... I treću noć i treći dan, isto. Po noći sjedim uz rahmetliju, bahuljam po selu, oni pucaju, odnesem Feridu da štagod pregrize. Četvrti dan Feridu nisam nosila hrane. Došlo mi slabo. Ili od nespavanja sjedenjem uz Mehine noge ili što mu se tijelo već bilo ušćuhlo. Molim Boga i moga Mehu da mi halale, ali iz mrtva tukne da se ne može reći kako i koliko. Samo sjedim i samo molim Boga da kogod naiđe. Ne mogu Mehu nepokopana ostaviti. Sama ga ne mogu pokopati. Molim Boga da četnici ne shvate da je selo prazno. Vidjet će da se nigdje ne vije dim. A ne mogu na noge da stanem i da odem vatru podložiti u kojoj kući po selu... Jesam, po noći sam izlazila i po selu vatre u šporetima palila. Četnici vide dim. Shvate da bi, krenu li u selo, imao ko po njima pripucati. Pa zapucaju. Zvizga stoji metaka. Ali, nisu blizu mene. Ne vide me u mraku... Pete noći, dade Dragi Bog, bahnu Ademov Ramo. Zamalo se čovjek ne baildisa. Ćefin se bjelasa u mraku. I ja, uz ćefin, kao sjenka mrklija od sobne tame. Šta ću, prepadnem se i ja Rame. Ama mi milo. Kažem mu šta je i kako je. Iz prve je prihvatio, i u bašči, u mekšini, hašovom kabur iskopao. Nije ni plitko. Koliko se moglo u mrklini i dokle je bilo mekšine, da četnici ne bi čuli. Te spustimo Mehu. Ramo i prouči šta treba ili je šta je znao. Veli mi da bježimo. *Ne mogu*, kažem, *ostaviti djevera Ferida. Šta mu je?, pita*. Kažem. *E, ne mogu ga*, kaže, *ja nositi. On je težak insan*, kaže. *Nije više težak*, kažem. *Došao je kao brklja. Ali ni on ne bi iz kuće*, kažem. *I sam Ferid kaže da je njegovo odbrojano. Dobro*, kaže Ramo, *nisam mislio na tijelo, mislio sam da je Ferid sam po sebi težak čovjek. Ali, ako neće iz kuće, i ne mora*, kaže meni Ramo. I još kaže: *Hajde sa mnom, kroz mrak ćemo. Ne mogu ti ja*, kažem, *po mraku hodati. A i spora sam. Hajde ti. Fala tebi i gdje čuješ i gdje ne čuješ. Sama ću. Samo mi reci kuda ću ići da udarim na Srebrenicu. Kako hoćeš*, kaže Ramo. Ovuda da ću, i onuda, pa onuda, pokazuje rukom kroz mrak. *Kad naiđeš na bukvu u kojoj je šupljina kao da je kapija, obori desno*, kaže. I ode. Zaboravi ponijeti hrane što sam mu pripremila da ponese. Da ga zovem? Bih! Ali se bojim hoće li mi se odazvati. Pa će četnici, odozgo, raspaliti po njegovom glasu... Tako. Svanjiva. Krenem Feridovoj kući. Ne pucaju. Rano im, zar. Kažem Feridu da je Mehi bila dženaza. Da su četnici okolo sela. Selo

je prazno. I da sam došla da čujem šta će mi on reći. Kaže: *Samo me još u jednome poslušaj. A to ti je da ti ideš! Hajde ti, snaho! Halal tebi bilo i na Ovome i na Onome svijetu. Moje je prošlo. Za mene ne brini.* Kažem mu da se ne predaje. Kažem: *Uvijek ima u Boga dana, popričekaj!* A on svoje te svoje. Da idem. I sve mi govori kao najnormalniji insan. I bio je. Nikad nije kako svijet kaže! Šta je ikome mogao zasmetati njegov ćilim?! Šta? Ništa! Nikome nikad ništa pod milim Bogom nije skrivio. Rahmet mu duši bilo... Šta ću? U našem je adetu starijega poslušati. Halalio mi je, ali ja zaustim da ga to i upitam. Da bih mu još išta mogla kazati. *Halališ li ti meni, Feride?* Ne odgovara... Nisam se okretala da ga čujem. Ne mogu duše griješiti, nisam. Ne znam je li bio dušu ispustio ili mu se nije ponavljalo što je već rekao. Ali mi se čini da sam mu čula kašalj dok sam pritvarala vrata. Zato i mislim da su ga živa spalili. Ali još nisu bili. Prvo sam se vratila u kuću. Odjenula najbolji kat. Dimije i bluzu sa samog zadna sehare. Najljepšu šamiju zavezala. S kerama šamiju. Odvezala kravu i junicu. I pustila im otvorena štalska vrata. I, pođem niz bašču. Nogu za nogom. Bud mi je strmo, bud ne mogu brže. A oni se, odozgo, raspucali. Sve po meni. Šta ću? Kud ću? Majko moja!? Ionako mi se nije živjelo. Ni mrlo. Šta ću? Kud ću? Allahu moj dragi! I, sjednem. Poravnim. Koliko se može poravniti na strmini ispod naših kuća, poravnim. Ne osjetim da me pogodilo. I zapalim. Lijepo, zapalim cigaretu. Da kao čovjek, da kao žena ispušim cigaretu... Pušenje duhana bilo je u adetu koji sam od majke ponijela... Onima, Srbima, tačno sam na meti. Ali sam, ne znam koliko treba da se ispuši cigareta kad se ne puši u hitnji, ali sam odsjedila. Pridignem se. Oni i dalje pucaju. Sve po meni... Još sam korak, možda dva, i smaknem im se s mete. Zamaknem pod među. Više me nisu mogli vidjeti. Niti sam dalje osjećala da mi se kuršumi roje po katu i mahrami. Samo sam, jednako, čula pucnjavu. Sve dok sam silazila u potok. Poslije, kad sam se penjala uz drugu stranu potoka, čujem im i dernjavu. Galame po Odžaku. Spustili se u selo. Na brdu kad sam bila, prije nego što ću kod šuplje bukve oboriti prema Srebrenici, vidim kako gori Feridova kuća. Rahmet mu duši bilo. Prvo je njegovu kuću zapalilo. Poslije je svaka gorjela. Ali je prvo Feridovu zapalilo. Zateklo ga, zar, živa, pa im bilo da prvo

njega zapale. Eto...

- Eto... - plače tiho anadolska hanuma.

- Nemoj... - kažem. - Nije nam u adetu. Ne znam je li u adetu koji si ponijela po majkinoj davnini. Ali nije u bošnjačkom adetu da se plače za rahmetlijom. Pa se ti, ako si se mogla držati adeta da žena dežura uz noge mrtvoga muža dok ga se ne iznese iz kuće, uzdrži i od plača. Ostani osl-onjena na adete. U Džehennemu si bila, i Dragi Allah te spasio iz vatre. Nemoj da ti zarad sitnice bude uskraćen neki od dženetskih stupnjeva.

- E, lijepi moj Merdžan! Sami smo ti i ja od Đoza na Dunjaluku ostali... - govori i vraća se u avliju.

Jedva pomiče kapiju. Rukom me priziva da idem za njom.

Ispod jastuka, u maloj sobi, u najmanjoj sobi, kakve se u bošnjačkim kućama nazivaju malom sobom, u njezinoj maloj sobi, koju su joj muhadžiri ustupili, amidžinica ispod jastuka vadi dronjke. Ostaci kata i šamije koji su bili na njoj dok su je četnici ubijali.

Ako se i u čemu mogu prevariti, ne mogu u tragovima metaka na odjeći. Ako bih ja i mogao, ne može nijedan drugi još živi Srebreničanin. Nama su kuršumi bliži od košulje. Oni su najtanja nit na Ovome svijetu koja naš život dijeli od naše smrti. I nejma nikakve sumnje da su amidžinicine dimije, da je njezina bluza, da je amidžinicina šamija, da je rasparčano kuršumima sve što je bilo na njoj. U sunovratu bivanja u Odžaku i odlaženja od kuće u njezinoj odjeći rojili su se kuršumi. I nijedan je nije ni ogrebao. Božije davanje!

Allahu, moj! Ti sve znaš! Ti sve možeš! Ja sam samo nemoćni Merdžan Đozo. Fala Tebi Koji Si davnu anadolsku ljepoticu i bosansku staricu poštedio smrti kakvu su joj namijenili din-dušmani. Molim Ti se, podari je Svojim rahmetom i u ostatku njezina izbivanja na Ovome svijetu! Allahu moj! Ti sve znaš! Ti znaš i jesu li se dekiki namirili i je li se skroz-naskroz primakao kraj Ovoga svijeta u Srebrenici. Meni je dato da znam onoliko koliko mogu shvatiti. Zato se i bojim je li amidžinica Zerrin spasena kad je spasena.

Zerrin je zelenkada. Narcisus angustifolina. Cvijet sunovrat. Amidžinica je cvijet sunovrata.

10.

Spolja zadobova palac po jedinom komadićku stakla u mozaičnom okviru prozora moje sobice. Komšija Šaban! On jedini zna natrefiti na kojem dijelu prozora nije samo najlon, nego je preostao i komadić džama.

Odgovaram mu otkucavanjem s ovu stranu.

Ulazi. Kaže da je da ne može biti gadnije.

- Unprofor naredio da se povuku i naše straže s prve linije prema četnicima.

Bez vojske u rovovima, kojoj je jednako prethodno naređeno, to ionako više nije bila naša prva linija. Ovako, sad je otvoren prolaz u sam grad. I to s dominantne uzvisine. I u situaciji kad je svaki metar duži od kilometra.

- Koliko je sati?

- Dva, pola tri, možda i tri... - odgovara Šaban.

- Popodne ili iza ponoći?

- Pusti... - kaže Šaban.

- Pitam zato što se možda preokrenulo vrijeme. Još nisam čuo ni prve horoze, a prošao je vakat kad su se trebali oglasiti drugi.

- I ti slušaš horoze? - pita.

- Svaku noć. Ja sam prema horozima uvardao tačno vrijeme pa me zbunilo što ih još nisam čuo da su se javili. Zato i ne znam koliko bi moglo biti sati.

- Ove noći neće biti horoza. Moralo im se poremetiti. A ako bi i znali kad im je vakat, ne bi ih se moglo čuti...

- Šta će biti s nama? - pitam.

- Nejma nam spasa ukoliko Nato ne bombardira. Dovedeni smo do takvoga stanja...

- Znaš li kad će bombardirati?

- U šest nula nula.

- Znam, Šabane, da ne znaš, ali te pitam da bih ti rekao kad će.

- Kad će?

- O Durinu petku?

- Tako i Unprofor tvrdi. Ako Srbi načine i najmanje pomake snaga, uslijedit će odgovor Natovih aviona.

- O Durinu petku... - kažem.

- Sutra je Durin petak... - kaže uozbiljeni Šaban. - Maknu li se Srbi, eto aviona u šest nula nula!

- Daj, Bože, šćeri da te paša uzme, ali se Srbi motaju oko kuće. A i sutra je samo utorak.

Šaban sliježe ramenima. Ne zna šta bi dalje. Kaže krajnje nepovezano:

- Samo sam došao da ti javim da možeš mirno spavati...

- I ne spavam. I ne mogu spavati.

- Znam. Znam da ne možeš ni pomisiti na san... Ali, makar da ti nije raniti u prvu smjenu na stražu - kaže Šaban.

- Unprofor je preuzeo potpunu nadležnost i garantira stopostotnu zaštitu. I naše straže su, kažem ti, povučene na njihovo izričito traženje. Drukčije, vele, ne bi mogli preuzeti odgovornost. Srbi bi se mogli pravdati muslimanskim oružanim provociranjem. Ovako im više nejma pravdanja.

- Ovoga trena Bošnjaci iz Srebrenice koji moraju umrijeti mogu uzviknuti pozdrav upućen sjedištu Ujedinjenih nacija na East Riveru! Razumiješ li, Šabane, osuđeni smo na smrt bez prava da umremo za Srebrenicu?! Razumiješ li? Na Srebrenicu su se sručila tri korpusa vojske iz Srbije i svaki Srbin iz Bosne i Hrvatske kadar da stoji na nogama. Ispred njih je stotinu tenkova, za njima sva artiljerija Jugoslavenske narodne armije, a predstavnici Ujedinjenih nacija naređuju nama da se ne smijemo braniti?! Najbliža slobodna teritorija Bosne od nas je udaljena više od osamdeset kilometara. I, šta? Nama ne daju da se branimo jer je Srebrenica pod zaštitom Ujedinjenih nacija. Holandski vojnici preuzimaju obavezu odbrane. Oni nas ne brane. Jedino nam neće dopustiti da ovdje umremo. Niti se možemo nadati krvnikovoj milosti. Preostaje proboj na slobodnu teritoriju. Arena smrti izmješta se iz Srebrenice i počinje lov na Srebreničane u maršu do Tuzle.

11.

Kad je Neron spaljivao Rim, namjera mu je bila, umjesto drvenoga, izgraditi mermerni i srebreno-zlatni grad. Pri tome mu je na umu, umjesto naknadno poturene priče o pisanju pjesme, morala biti kolonija Domavia, najveći rudnik srebra i zlata u Imperiji.

Ali, čas je bio zao. Raspadalo se najveće zemaljsko carstvo. Svjetina je divljala Rimom. Ne samo Carstvo, i car je bio u opasnosnosti. Nije bilo ni pšenice da se narod prehrani.

Dodatno srebro i zlato iz ondašnje Srebrenice upućeni su

karavanom brzih dvokolica po cesti do Dubrovnika pa brzim brodom za flotom koja se nalazila na putu za Egipat.

Čim je stigao na odredište, zapovjednik flote raportirao je ovlašćenom tribunu i upitao šta mu je činiti. Hoće li brodove natovariti pijeskom, da se može posuti tlo Circusa Maximusa, najveće gladijatorske arene? To mu je bilo naređeno kad je kretao na putovanje. Ili će natovariti pšenicu, da se mogne nahraniti izgladnjeli narod? To mu je bilo logično nakon što ga je sustigao brzi brod za dodatnim srebrom i zlatom i od čijeg je zapovjednika saznao strašnu istinu o gladi u glavnom gradu i očekivanoj propasti Imperije.

Tribun se razbijesnio. Preneražilo ga je da takvu dilemu može imati najviši pomorski oficir najvećeg zemaljskog carstva:

- Nije samo Neron, vi ste poludjeli! Pa, jeste li Vi uopće svjesni šta se sada događa u samome gradu Rimu?! Narod umire od gladi, vojska samo što se nije pobunila, carstvo Rima ljulja se kao kula od karata i treba očekivati da će se carsko ludilo okončati u mukama razbjesnjelog naroda, a Vi gubite vrijeme u nedoumici! Ne časite ni časa! Sa pridodatim srebrom i zlatom možete iznajmiti i prehraniti još nekoliko hiljada galijota i Vaš tovar može biti značajno bremenitiji s pridodatim lađama! Dakle, nejma se šta oklijevati - odmah tovarite pijesak!

U isto vrijeme, pretpostavljajući da se sve sa flotom u Egiptu odvija kako treba, glasnici su po Rimu najavljivali da će se u Circusu Maximusu održati najveličanstvenije borbe u povijesti moderne civilizacije: Trista gladijatora borit će se na život i smrt, hiljadu i dvjesta razbojnika bit će bačeno lavovima, bit će upriličene borbe slonova i nosoroga, bikova i tigrova, leoparda i veprova, s posebnim doživljajem na kraju - dvadeset djevojaka magarci će silovati do smrti. Ulaznice su besplatne, osim što će se za prvih trideset i šest redova platiti neznatna cijena!

Trista osamdeset i pet hiljada ljudi i žena, koliko će ih imati sreću da ispuni tribine gigantskog cirkusa, samo još čeka na povratak flote iz Egipta pa da se rasprostre pustinjski pijesak po gigantskoj areni i da igre započnu. Nikome neće naumpasti pšenica. Igara!

Iščeznule su sve tegobe Rimske imeprije. Publika je došla na svoje.

- Ave, Caesar! Pozdravljaju te oni koji moraju umrijeti! -

kliknut će gladijatori prolazeći ispod carskog trona na tribini.

- To zavisi od vas, dragi prijatelji! Smrt nekih od vas odbranit će životima neki među vama! - otpozdravljat će im Neron.

- Dobri Care, da zavisi od nas, ne bismo se borili između sebe!

12.

- Mi nismo ni gladijatorske sreće. Od nas ne zavisi ni da se borimo. Ni da mognemo poginuti u areni Srebrenice. Srebrenica je pod zaštitom Ujedinjenih nacija. Ovdje nemamo pravo ni na smrt. Svijet se pretvorio u Circus Maximus. Ulaznice su besplatne jer se u naprednim zemljama ne plaća televizijska pretplata. Nadoknađuje se zaradom na reklamnim spotovima. Lov na nas bit će praćen bez daha između dviju televizijskih reklama. Iako ovakva smrt još nije viđena, gledaocima će dah zastajati u napetom iščekivanju kakva je naredna reklama.

- Dobar si! - tapše me po ramenu komšija Šaban. - Uvijek si se znao izvući na priču. Sada bi sumnjao i u Nato-pakt!

13.

Moglo je proći deset minuta po Šabanovom odlasku kad se oglasiše prvi horozi. I to samo jedan. Jedan jedini horoz. To je onaj kojeg sam spomenuo.

Jednako traje gluho doba.

Nije na dobro.

Smrt gamiže zrakom i kao magla ispunjava srebreničku kotlinu.

14.

Srebrenica najviše sliči otvorenom kaburu.

Takvo poređenje prije mi se nije javljalo. Ali da je istinito, istinito je. Kao smrt što je čovjeku jedino dosegljiva cjelovita istina.

Stisnuta među brdima, zjapi izdužena rupetina Srebrenica. Veliki planinski masivi Devetaka, Romanije, Javora, Sušice i Tare zamrsili su ovdje svoje putanje pa, polomljenih kičmi, ustuknuli i prepustili prostor surovom neredu bosanskih brda. Ili je ovuda spremano Drini korito te se - kad se ispostavilo da

nije kanjon to gdje će nastajati Srebrenica, nego samo izduženi klanac potpuno začepljen s juga - rijeka zabacila podalje, obilazeći ovaj kraj u širokom luku i čineći svoj najveći lakat prema istoku. Na tome mjestu biva i najkrivlja. Da nije tako, da je bilo odozgo, od Crnog gubera, pročepiti brda, bi Drina nagodila ovuda i prema rijeci Savi potekla prava kao strijela. I, pod dojmom takvoga pravca, ne bi se govorilo *kriva Drina*. Ali je, zar, tako trebalo ostati. Da nije, svi mnogobrojni ljekoviti izvori uz guber-vodu, i sam Crni guber, uvirali bi u Drinu i, miješajući se, gubili se u njenome toku. Ne bi se ni znalo da ima i takvoga Božijeg davanja u zemaljskom životu. Niti bi se Drina mogla označavati *krivom*.

I Srebrenica izgleda lijepo kad je lijepo vrijeme. Haman nigdje na Dunjaluku nije lijepo kako je znalo biti u Srebrenici. Ama, kad god nije lijepo vrijeme, naroguši li se nebo i makar li samo pljusne, a kamoli kad se naturi duga kišurina ili pritisnu magluštine, Srebrenica izgleda kao kabur. Kad ne bi bilo sjećanja na lijepo i nade da se vrijeme mora proljepšati, ne bi insan u njoj želio provesti više ni sahata. Takva je uvijek i kad se zanoća.

Sada je proljeće. Jutro, ako ga bude, sluti lijepo svanuće. Ali, Srebrenica sada nalikuje samo samoj sebi: Veliki otvoreni kabur koji je dočekao ispunjenje svoga konačnog poslanstva.

Mejti čekaju na dženazu koje neće biti. Neće biti nikog ko će politi vodu po našem kaburu. Kabur neće biti zagrnut. Neće biti dženaze. Samo smrt. Samo mejti. Samo kabur. Sama Srebrenica. Nakraj Svijeta. Srebrenica sama na Ovome svijetu. Na očima čitavome svijetu.

15.

Ja Jupiter, car i bog!

Bio nekad neki car i u Srebrenici sebe titulirao bogom.

Bio nekad, još u ilirskome dobu, neki grad koji je bio gdje je sada Srebrenica i taj grad imao i ime. Nazivan Argentaria.

Bio nekad i još jedan grad, u rimskome vremenu, na istome mjestu. I bio još veći. Glavni grad provincijama od Dalmacije do Panonije. I nazivan imenom Domavia.

Ovi gradovi bili su na razmeđima epoha. Pred pojavljivanje pejgambera Isaa i poslije pojavljivanja pejgambera Isaa.

Bio grad i u srednjem vijeku. Na istome mjestu. Doživio

procvat s dovedenim njemačkim rudarima Sasima. I bio najveći srednjovjekovni grad u državi Bosni i na Balkanu. London spram njega bio selo. Bosni ga pokušavali preoteti ugarski kraljevi, srpski despoti i turski sultani. A ostalo zapisano da se grad zvao Srebrenicom.

Ima i ove noći neka Srebrenica. Manja od svake od tri prethodne na istome mjestu.

Hoće li ove Srebrenice biti na isteku drugog milenija poslije pejgambera Isaa? Hoće li je biti ujutro? Hoće li ikako svanuti...

16.

Historičarima više neće trebati da se pitaju gdje su nestale tri prethodne Srebrenice.

Na njihove oči umire posljednja Srebrenica.

Ili će se ipak mudro čekati da poslije ove Srebrenice protekne pedeset diskrecionih godina pa da historičari, prvi, mognu početi odgonetati šta je bilo sa svim Srebrenicama?

O tempora, o mores!

17.

Ima li tačnije ime od očaja za stanje kad nastupi nemoćna neizvjesnost?

Ima li očaj gore ime?

18.

Drugi horozi nikako da se oglase, ali je sasvim izvjesno da je i u Srebrenici morao započeti jedanaesti dan u mjesecu julu hiljadu devet stotina devedeset i pete godine poslije pejgambera Isaa. Utorak.

Utornik je baksuzli dan.

II.

RAHMAN-BEG ĐOZO SE PITAO KAKO RAČUNATI PREŽIVJELE KOJI SE IZA RATA NIKAD NE VRATE KUĆI

Prvo po redosljedu zabilježeno djedovo sjećanje, a hronologijski bi trebalo biti treće po redu

Iz Karavlaške dopadoh u najveću vlašku zemlju. Makar mi je lakše bilo što sam mogao i vidjeti da Rusija i nije toliko kaurska koliko je golema kao zemlja.

O tome sam na Karpatima čuo. I viđao ljude u ruskoj vojci, a da nisu Rusi. Haman ih je i više nego samih Rusa, ali je najviše muslimana. Diglo ih na vojsku mimo volje. Kao što je i nas Beč. I još im je i gore nego što je s nama. Ako nas je već Turčin napustio i nije nam omogućio da imamo svoju državu, kao što Srbima jest prepustio Srbiju, bolje nam je i pod Švabom s kojime se i ne graničimo nego da smo zapali pod vlast prvim komšijama. Kao što su ovi muslimani potpali pod Rusa.

Sada sam i uviđao da u Rusiji muslimana ima mnogo više nego što se da i pomisliti. I da njima pripada najviše najbolje zemlje u državi što se ruskom zove. Što je najbolje pitomine, muslimansko je. Čitav jug. Što je najnenaseljenije zemlje, Sibirija i spržena trava s grmljem, rusko je, ili se Rus, kako i priliči ćafiru, naselio na sjeveru naspram Sibirije.

Čim ima moj Abdurahman i čim je onakav o kakvom ću naknadno posvjedočiti, ne može biti da nejma još mnogo takvih. Još po poznanstvu s njim, osjećao sam da ne može neko kao Abdurahman biti bez dubokih korijena. Niti takav

može biti repa. Osjećao sam da mora ovamo, u ovoj carskoj Rusiji, koja će se preobratiti u komunističku, biti grana džinovskoga stabla koje je svoju zelen razgranalo na sve strane. Samo su, kao i ja što sam, Abdurahmanova braća potpala pod rusko ropstvo.

Potrpalo nas je u hajvan-vagone i potjeralo voz. Kao u kutiju šibica, toliko nas je naguralo. Kao u solanicu soli. Baš kao so. Samo što je iznad glava - kao što i solanica nikad nije puna čim se nađe uz jelo - bilo praznine.

Tjeralo je voz danima i noćima. Noćima i danima. A nikako da makar pozastane. Samo urliču vjetrovi i tandrka gvožđe o gvožđe.

Isrkali smo ono praznine iznad sebe. Hajvan-vagon je bio pokriven, ali je po nama padala kiša. Tako smo znali kad je prošlo podne. Po kiši. Tad je najvruće i ono zraka iznad sebe pokupili bismo u sebe. Na večer i pred zoru bi se naše izdisanje i ispareni znoj zgusnuli pod hladnoćom vagonskoga krova i oko podne bi iz toga propadala kišica.

Zarobljenicima dopalim uz gvozdene vagonske stranice bilo je lakše po danu i teže po noći. Ali ni to nije bilo pravilo. Jest ih u dijelovima dana mogla rashladiti studen gvozdenih stranica. U dijelovima dana ih je, opet, pržila ta prislonjenost. Kao što ih je dijelom noći rashlađivalo, a dijelom zaleđivalo.

Neki su - nekim čudom Božijeg davanja, jer nas je pretreslo do gole kože i oduzelo sve što smo imali metalno, potrgalo i dugmadi - nečim vrtili rupe u gvozdenim stranicama vagona i poturali usta na ukazane pucije pa usrkivali zrak. Oni su nam i dojavljivali kad je dan i kad je noć.

Stojeći smo se molili Bogu, ali smo mi koji smo muslimani ubrzo ostali bez abdesta. Ostali smo i bez čista mjesta, tijela, odijela. U nepromijenjenom stavu, stisnuti jedni uz druge čvršće od zašvajsovanoga gvožđa, obavljali smo obje nužde. I bljuvali. Slinili. Plakali. Jaukali. Šutili. Da bi se prostor ipak razrijedio. Kako, kad se voz, jednako, nije zaustavljao i nisu se mogla otvarati vrata? Lahko, da ne može biti lakše! Ljudi su umirali od gladi i smrada, a živi ih - drukčije nije ni moglo - stavljali sebi pod noge. Ne pravdam sebe iako nisam jedini. Nije nas bilo nijednog među preživjelima koji nije pod nogama imao jednoga, dvojicu, trojicu mrtvih.

Bio sam visok dva centimetra manje od dva metra i težak stotinu pet kilograma. U Bosni sam znao vagnuti i stotinu i trideset kila. Kaljuža i naši rovovi odsječeni od komore stanjili su me na pet kilograma preko stotine. Kad je voz stao u Tomsku i kad sam se, nakon dan-dva, koliko-toliko oporavio, moje kosti, koža, nokti i - ne znam ni sam kako - opstali unutarnji organi težili su skupa ni pedeset kilograma. Zajedno sa otrcanom odjećom, spao sam na koji dekagram ispod pedeset i u visinu mjerio pet centimetara ispod dva metra.

Većina preostalih uokolo mene bili su kao neuhranjena dječica iako su bili u najpunijem zamahu životne dobi; vojnici. Ali vojnici u ruskom progonstvu.

Danima poslije pokretao sam se u najvećim mukama. Unutra se, uhom, osjećala slijepljenost crijeva, trbuha i želuca. Tačno sam, u sepetu rebara, znao na kojem mjestu mi visi srce, gdje se klate pluća i kako na peteljkicama landaraju bubrezi.

Petoga dana su nam za starješine barake postavili dvojicu preostalih Srba. Nešto posebno više nije ih bilo ni dok su skupa s nama bili u našoj, trećoj četi drugoga bataljona Četvrte bošnjačke regimente. Desetak. Polovica ih se ugušilo u vozu. Još trojica su podlegla nakon iskrcavanja. Ova dvojica su natukli kačkete s crvenom petokrakom i počeli uzvikivati parole o smrti menjševicima i Bošnjacima.

Dok su bili manjina u našoj regimenti, ni mi njih nismo voljeli. I to zato što su bili u manjini. Nimalo nam nije bilo prijatno njihovo prisustvo i voljeli bismo da su i ovi, kao i ostali pravoslavci, bili raspoređeni u pozadinska odjeljenja ili da su prebjegli Rusima ili da su - još pred regrutaciju - pobjegli preko Drine. Toliku smo nelagodu prezira osjećali spram njih da ih ni slučajno ničim nismo ni pokušali povrijediti.

Zahvaljujući našem izbjegavanju i nepovjerenju, živjeli su kao bubreg u loju. Nije trebalo da se javljaju u dobrovoljce. Nije se imalo povjerenja da bi mogli biti na noćnoj straži. Nisu dobijali zadatke teklića. Nisu gulili brda krompira. Nisu bili ni umiljati. Opijeni parolom o vlastitoj ugroženosti, upsili su se do osornosti. Uporedo su, procjenjujući od situacije do situacije, izigravali i bijednike za koje bi se reklo da ni kruha ne znaju jesti.

Ali se sada, kad im je zapalo, razgoropadili u ruskom ropstvu. Pogotovo su nas Bošnjake izvrgli teroru. Ni katolike nisu štedjeli, ali su za njihov povlašćeniji položaj isticali da su križ i krst slični.

- Jedna crta duža ili kraća, svejedno! - keslali su se.

- A petokraka, pas vam trag popišo!? Šta vam je s petokrakom na čelu?! - ne otrpi Šemsibeg iz Rogatice.

Na licu mjesta mu polomiše vilice i bi ostavljen da leži, bez svijesti i u lokvi krvi.

Nismo mogli ni pomisliti kakvu smo guju u njedrima uzgajali.

Trebali smo znati. Pogotovo sam ja morao znati. I ne smetnuti s uma. Moj djed hadži hafiz Rahman-beg zadavljen je golim rukama u kadijskoj kancelariji u Taslidži čim se počelo šuškati o Berlinskom kongresu. Moj otac Sakib-efendija jedva je živu glavu izvukao do Srebrenice prije nego što je Novopazarski sandžak i otcijepljen od Bosne.

Helem, dogovorimo se, nas petnaesterica među Bošnjacima, da bježimo. Kuda? Što dalje iz Tomske gubernije. Na zapad. Što dalje na zapad i što dublje na jug. Ja sam pomišljao na Perziju i Hor Sanniyu, ali je i meni bilo važno samo da se bude što dalje od ovoga istoka ovdje.

Od sve geografije, znali smo jedino kolika je studen u Tomsku i da istočnije odavde samo može biti sve hladnije i hladnije. I da muslimani ne vole živjeti u studeni. Znali smo, iz Bosne, da su naši minareti jedini na Dunjaluku na koje pada snijeg.

Utom, dade Bog, u Tomsku guberniju navališe bjelogardejci. Nas, da bi učinili suprotno prethodnoj tomskoj vlasti, oslobodiše zatočeništva.

- Ona dvojica jada sakrila su kackete i vec se dosaptavaju sa bijelima. Dodvorit ce im se i eto nama opet belaja. A sutra ce opet biti crveni... - skidao je kvake sa slova, kusajući preko polomljenih zuba, Šemsibeg iz Rogatice.

Našem pozivu na jugozapadni bijeg priključi se još Bošnjaka. Ostade samo nekolicina koji su gunđali da Šemsibeg govori iz osvete prema braći Slavenima. I da je sam tražio belaja, a što je tražio, to je i dobio.

Gdje ćemo? Kako ćemo? Na voz ćemo. Nikako u voz. Za čitav život nam je dosta bilo u vozu!

Našli smo tračnice koje su bile okrenute prema Kibli. Našli smo otvorene vagone iz kojih se pušila vrućina iz uglja. Kud će bolje na Ovome svijetu u ovakvome stanju!

Ili smo mi pospali kad je voz negdje činio zaokret? Ili nismo osjetili kad je, postepeno, zakretao? Ili smo pravac prema Kibli mjerili onako kako smo ga mjerili u Bosni, a odanle, iz Tomska, Kibla nije bila ulijevo, nego je bila udesno! Tek, toplina iz uglja omamljivala nas je snom.

I ovaj voz je putovao danonoćno. Slomljeni, iscrpljenost smo liječili jedino sa čime smo bili u stanju - spavanjem. Umorni, uljuljkani njihanjem vagona, dotučeni kloparavim fijukanjem točkova po beskonačnim šinama, zagrijani isparavanjem toplote u nagomilanom uglju, spavali smo nezdravim, omamljujućim, bolesničkim, gotovo umirućim snom. Spavali smo kao pomamni. Ne mislim ni da smo znali kad je dan i kad je noć. Samo smo spavali.

Na razbuđivanje nas je napokon natjerala oštrina studeni. Odozdo je i dalje grijalo. Odozgo je bio snijeg. Po našim prsima. I to se bio uhvatio dobar sloj snijega!

Biva, danonoćno smo bježali u suprotnom pravcu. Još dalje na Daleki istok i još dublje na sjever.

Koliki je umor morao vladati s nama!?

Ali bismo bili podjednako nemoćni i da nismo spavali. Voz se, kao što je moralo biti i dok smo spavali, kretao velikom brzinom. Nismo mogli ni pomislili iskočiti; ja i moji Bošnjaci iz Četvrte regimente koji smo tijelom još uvijek bili slični djeci i koji bismo i po nastaloj zarazi plača sličili djeci, da se naš plač nije istrgavao iz prsa i bio tegobno ridanje. Čim je voz usporio da bi se prestrojio na prvoj sljedećoj stanici, poskakali smo.

Gdje smo?

U Vrhovsku.

Kakvo je to ime?! I gdje je?

Kod Vladivostoka.

Još gore ime. Ali, gdje je? Gdje smo?

Gdje je Vladivostok?

Majko mila, što me rodi!?! Vladivostok je najdalje što je moguće od namjerenog cilja. Na kraju Svijeta. Čak i iza Sibirije! Kod same Japanske!

Zar može biti života i iza Sibirije?!

I još nas, ne časeći časa, pohapsilo.

- Ko ste?

- Bošnjaci!

- Bošnjaci?

- Iz daleka smo...

- Ne možete biti daleko odavde, a biti ovdje. Kazujte ko ste!

- Dobro, Austrijanci!

- Austrijanci? Otkud Austrijanci ovdje?

- Austrijanci.

- Ne može biti Austrijanaca u Vladivostovskoj guberniji. I još ne govorite njemački. Vi ste špijuni.

- Mi smo Bošnjaci!

- Šta su Bošnjaci?

- Budale, baćuška, budale. Bjelosvjetske budale, eto šta smo! - kazao sam na čistom ruskom jeziku, ređajući riječi koje sam mjesecima slušao iz ruskih rovova, i to ih je uveselilo:

- Aha, duraki. Duraki Bošnjaki, aha!

Počeli smo se polahko razjašnjavati. Objašnjavati da smo učestvovali u Svjetskom ratu na Karpatima i na Galiciji, i da smo pali u ruke Rusima, i da su nas strpali u stočne vagone, i da smo bili u Tomsku, i da smo pobjegli iz Tomska u naopakom pravcu.

- Od koga ste pobjegli? Od crvenih ili od bijelih?

Pobjegli smo od crvenih, ali smo ih uvjerili da smo pobjegli od bijelih. Naravno da nam nisu htjeli povjerovati. Istraživanje je izgubilo šaljivi ton i pretvorilo se u grubo isljeđivanje.

Pomoglo nam je što smo, odvojeni jedni od drugih, svi izgovorili isti datum bjekstva iz Tomska. Oni su dobro baratali datumima i tačno znali da su toga dana u Tomsk upali bjelogardejci. Nakon toga, kad smo pridobili dio njihovog povjerenja, ispitivanje je krenulo ispočetka.

Nosili su duge kožne kapute. Na hastalu su držali pištoljčine. Sjedili su u mraku i u ispitanike uperivali snop snažne svjetlosti iz žarulje ispred sebe.

- Kađ ste zarobljeni?

Opet smo svi, neovisno jedan od drugoga, kazali jednak datum. Tek se tada okrenulo sve naopako. Ništa nam više nisu vjerovali. Bili smo špijuni koji se iskazuju za Austrijance i go-

vore nepoznatim dijelektom, nimalo sličnim njemačkom i poprilično sličnim ruskom jeziku. Dušu dali da budemo plaćenička grupa koju su ubacili bjelogardejci.

- Kakav ste vi narod?

Odgovarali smo kako je koji znao šta smo. Da smo askeri, Austrijanci, soldati, Bošnjaci, muslimani, da smo iz Evrope.

- Nejma muslimana u Evropi. Evropa je na sjeveru. Muslimani ne vole studen. Nejma muslimana gdje ima snijega.

- Mi smo muslimani na jugu Evrope. Mi smo jedini muslimani na čije džamije pada snijeg... - odgovorio sam sjećajući se Abdurahmana.

Nisu se dali smesti. S nepoznatoga terena prelazili su na njima manje nepoznat:

- Nikako niste mogli biti uhapšeni desetoga novembra hiljadu devet stotina i sedamnaeste. Toga dana Rusija nikako nije mogla biti u ratu s Austro-Ugarskom Monarhijom. Carska Rusija već se bila raspala. Toga dana je trajao dvadeset i četvrti dan Velike oktobarske revolucije. Ona je, istina je, započeta u drugom mjesecu, ali je to po starom pravoslavnom kalendaru. Naš kalendar nazadne religije odbačen je i počelo novo doba u razvoju čovječanstva. Ali, računato i po starom kalendaru, po kome se nikad nije računalo u Austriji, nikako niste mogli biti zarobljeni toga datuma. Nikakva Rusija više nije mogla u to vrijeme biti u ratu s Austro-Ugarskom Monarhijom!

- Mi smo zarobljeni toga datuma!

- Sumnjate li, time, u našu evidenciju?!

Sreća je što nismo dovoljno znali ruski i što još nismo mogli znati šta znači njihova evidencija. Sreća je što smo, bolje nego i da nam je bilo jasno, ustuknuli pred nepoznatom riječju.

Je li dio te sreće i što se iz Vladivostoka u Vrhovsku pojavio gubernijski isljednik da bi preuzeo slučaj ubačene bande Bošnjaka duraka?

U prvi mah je izgledalo da više i nije sreća po srijedi. Da je to Božija milost!

Nije nas propitivao pojedinačno. Ušao je u naš zindan i pratiocima pokazao da izidu.

Znao je ko su Bošnjaci. Znao je ponešto i izgovoriti na bošnjačkom. Posebno se obradovao kad je na direktni upit dobio odgovor da smo muslimani. I da je među nama i jedan iz Rogatice; okusavljeli Šemsibeg.

- Jesi li bio u Čajniču?

- Kako ne bih bio u Cajnicu!? Bio, kao i u Rogatici. I tamo su nam imanja.

- Kako se prezivaš?

- Sehovac.

- Znaš li za Ferize iz Čajniča?

- Rodbina su mi.

- Znaš li Muriza Feriza?

- Tetak mi je.

- Tvoj tetak?! - zabezeknuo se.

Toliko se zabezeknuo da se Šemsibeg stao izvinjavati:

- Ne umijem da kazem kako se pravilno kazuje. Pobilo mi zube.

- Ne trebaš se izvinjavati. Samo se čudim da je Muriz Feriz baš tvoj tetak.

- Tetak, muz babine sestre... - popravlja se osokoljeni Šemsibeg Šehovac.

- Ne trebaš nikome objašnjavati šta je tetak. Ko ne zna, neka nauči. Niste vi Bošnjaci dužni nikome ništa objašnjavati o sebi. Ako vam je ko prijatelj, neka se sam nauči. Samo neprijatelj pristaje da mu se objašnjava čitav jedan narod. Ja to znam. A time se dušmanu samo ide na ruku... - izgrdio nas je, baš kao pravu djecu, pa isljeđivanje koje nije bilo isljeđivanje poprimi drukčiji tok.

Pitao je Šemsibega Šehovca o rodbini iz Čajniča.

- Čime se bavi Muriz Feriz?

- Ne znam čime se bavi ako je mogao ostati u životu nakon ovakvoga rata. Bio je kadija u Čajniču.

- Jest, kadija. Jest! - kazao je i zaplakao.

Zašto plače u Vrhovsku boljševik iz Vladivostoka nad spominjanjem čajničkog kadije? Odgovor mi je bio nemoguć, kao i svo ovo događanje. Kao i samo spominjanje Čajniča u Vrhovsku. Ako Dunjaluku ima kraja, a mora ga biti jer je sam po sebi konačan, Vladivostok je na svršetku Ovoga svijeta. I, sada, čovjek u dugom kožnom kaputu, bez kačketa i bez petokrake, čije je i samo pojavljivanje u Vrhovsku značilo strah i trepet, prvi policajac Dalekog istoka boljševičke Rusije, plače za Čajničem, koje je već samo po sebi zadnja ljudska nastamba na Ovome svijetu.

Pitao nas je gdje bismo, šta bismo. Šutjeli smo.

Ja sam progovorio:

- Ja bih u Hor Sanniyu. Volio bih vidjeti i Buharu i Samarkand. Volio bih, prije nego što umrem. Kad mi je ionako mrijeti daleko od kuće. I, ako se smrt u tvom obličju poigrava s nama i pruža šansu našim životima, najviše bih volio doći u Hor Sanniyu i umrijeti.

- A u Bosnu? - pitao je škiljeći.

- Bosna je predaleko...

- U Hor Sanniyu, kažeš! U Hor Sanniyu? - pitao je i nije pitao.

- Otkud ti znaš za Hor Sanniyu? - opet je pitao, a nije pitao, jer me, kad sam mu započeo kazivati o Abdurahmanu, nije slušao.

Riječi o najpresudnijem mojem događaju u životu letjele su po zindanu kao iverje sa cjepala i bivale mu još nebitnije. Nevažne poput trunja pilotine koju povjetarac razbacuje ispod testere pri rezanju cjepanice uglavljene u drvenu kozu.

Nije slušao moju najbitniju priču. Koliko god izgledao raznježeno, on je samo glavni istražitelj u Vladivostovskoj guberniji i njegovo je da sluša šta hoće čuti.

Pitao me ima li ijedan hafiz među nama. Podvrisnuo je s istim pitanjem, ali se čulo kako zuji muha u vrhovskome zindanu. Iako, izvjesno, nije bilo muhe. Bile su buhe! Imali smo na kile buha, ali buhe ne zuje. Muha je zujala u zindanu.

Pitao je, opet, mene:

- Znaš li učiti u Kur'anu? Znaš li išta napamet?

Znao je, ako išta zna o islamu, da moram znati sve sure koje se uče pri klanjanju namaza. Ako već zna za Čajniče i ako išta zna o islamu u Bosni, morao je znati da ću se kao Bošnjak opredijeliti za *Ja'sin*. I, pustio sam avaz:

- Bismilahirrahmanirrahim! Elif-lam-ra. Tilke ajatul-kitabil mubin...

Učio sam kako sam najbolje umio. Učio sam kako sam jedino znao.

U pola sure razbuđen i svjestan da ne učim suru *Ja'sin* i da se iz mene oglašavaju divni glasovi sure *Jusuf*.

Gospodaru moj, pomišljao sam između izgovaranih harfova, ionako je sve i svakad u Tvojoj moći, pogotovo je sad sve u Tvojoj moći, i samo Ti možeš uvijek sve znati. Tebi je prošlost ovo što se meni događa. Ti znaš da je bilo ono što će

tek biti. Znaš i zašto ne učim *Ja'sin* i zašto učim suru *Jusuf.* Ja ne znam. Ja više ništa ne znam.

A potom više ništa nisam pomišljao. Učio sam i učio o životu lijepoga Pejgambera koji prolazi sve zapreke i kušnje i vraća se svojoj kući.

Kožirani ispitivač iz Vladivostoka stajao je u ćošku zindana. Kad bi mi se glas otimao i kad sam i sam mogao osluhnuti jeku ajeta u kamenom zindanu, čuo bih - umjesto one muhe koja ne može zujati jer je ne može ni biti, jer bismo je, svaki od nas, pojeli kao pas muhu - čuo bih jecaje iz ćoška. Dopirali su iz silnika koji je džube zamijenio dugim kožnim kaputom i u mihrabu zindana - kao da je najbogobojažljiviji imam u stambolskoj džamiji - stajao skrušen pred Allahom i, okrenut prema Kibli, jecao.

U Vrhovsku smo znali gdje je Kibla. Mijenjali smo se kao imami u tom istom uglu u kome stoji leđima nam okrenuti silnik; oni između nas koji smo još mogli stajati na nogama nakon što su nas ubacivali u zindan poslije ispitivanja. Vraćeni među svoje, nismo propuštali klanjati namaz.

- ...Lekad kane fi kasasihim ibretun liulil elbabi ma kane hadisen juftera ve la kin tasdikallezi bejne jedejhi ve tefsile kulli šejin ve huden ve rahmeten li kavmin ju'minun.

Završavao sam.

I, kao da sam pred očima imao Mushaf iz kojega sam, u mektebu, stotinu puta iščitavao suru *Jusuf* dok je nisam zapamtio, htjedoh osluhnuti jeku posljednjih harfova pretočenih u svoj glas. Osluhnuti čuju li se zaista jecaji iz mihraba. Ali se skrušeni silnik vratio u svoju spodobu i vriskao:

- Šta je, Bošnjaci? Što ste premrli?! Pokazat ću ja vama vašega Boga!

Allahu moj! Šta se, ovo, s nama događa?

Jesmo li mi, ovo, mrtvi?

Ovo smo mi mrtvi. Samo ne znamo da smo mrtvi. Insan se ne sjeća kad je umro i misli da i dalje živi. Ovo je zebanija. Ovaj je džehenemski stražar i s nama prekraćuje vrijeme. Ili se, ako smo i živi, u obličju isljednika javlja Šejtan i s nama tjera sprdnju. Ili je jedno ili je drugo. Trećega nejma. Ne može biti da se insan u toj mjeri pretvara: da jeca nad Božijim ajetima i da nam prijeti pokazivanjem Boga. Neuzubillah!

Izvana se oglasi odjek odlazećih cokula ispred zindanskih vrata.

- Neuzubillah! Neuzubillah! Neuzubillah!

Nisam to ja izgovarao naglas. Govorio je onaj što je bio okrenut ćošku zindana.

- I mene uhode? I mene uhode?! Znam da i mene uhode!

Na kraju hodnika zamriješe cokuletine. Nismo ih čuli kad su se primicale. Pogotovo nismo mogli osjetiti prislonjeno uho na našim vratima. Ali ih je on osjetio. Ili predosjetio. Kad ih je čuo, prije ili po završetku moga učenja? Ali je vrisnuo tek kad sam završio. Da ne bi omeo učenje i da uhode ispred vrata mogu misliti šta on misli....

- U ovome vremenu pojavio se Ćoravi Dedždžel na Dunjaluku. Komunizam nije samo šejtanska relegija. To je obličje zadnjega Dedždžela. Njegovi podanici hoće preuzeti Božija određenja, hoće znati šta čovjek misli, pa, pošto to nikako ne mogu, sami odlučuju šta ko misli. Moja služba preuzela je zaduženja meleka ispitivača na Ovome svijetu. Meleki ispitivači, onaj na lijevom i onaj na desnom ramenu, doista znaju sve šta je insan činio i pomislio da bi učinio. Mi skupljamo podatke, pletemo mrežu, evidentiramo, ali znamo da ne možemo sve znati i presuđujemo onako kako mi mislimo da je bilo ili je trebalo biti. Dali smo se na uhođenje. U ovoj vjeri će svako svakoga uhoditi. I sami sebe uhodimo. Znajući ili ne znajući da nas špijunira i žena u bračnom krevetu. Znajući ili ne znajući da nam je i u četkicu za zube prislušni uređaj postavio isti onaj majstor u kojega smo imali povjerenje da ga zadužimo da u šolju WC-a našeg pretpostavljenoga ugradi prislušni uređaj. Spasa nam nejma... Tebe je spasilo što si ti učio suru *Jusuf.* Spasila te sura Jusuf. Kad sam obaviješten o vašem prisustvu, došao sam da me raznježite i da vas dam postrijeljati. Onda mi se pričinilo da će vas sve spasiti to što je Šemsibegu Šehovcu tetak Muriz Feriz, kadija u Čajniču. U prvi mah sam tu spoznaju primio kao Božiji znak. I, u sebi sam presudio da pustim samo Šemsibega Šehovca. Zato što mu je tetak kadija u Čajniču Muriz Feriz. Kad si ti zaučio suru *Jusuf*, pomislio sam da je to ponovni znak da vas sve pustim. Ali ću pustiti tebe, jer si učio suru *Jusuf.* Tebe i Šemsibega. Ostale ću, raznježen susretom sa svima vama, dati postrijeljati. Neka se vrši pravda kakvu sam naumio dolazeći u

Vrhovsk. Zašto bi Bog meni ukazivao znake Svoje milosti? Previše sam zabrazdio da bi mene spasavao s puta nepovratka. To se meni oglašava Šejtan. Moj pakosni kolega. Ruga mi se. Nakon što me naveo na sve na šta se može navesti hrđava čovjeka. Sad ja njega mogu voditi...

Govorio je kao da govori meni. Govorio je sam sa sobom. Sebi govorio. Kao da su mu pozivanje na mene i naše prisustvo trebali da bi bio manje sam. Nije ni budala. Bog je milostiv prema neuračunljivima. Spasio bi i ovoga. Ovaj je bio žrtva bezbožništva. Prebrzo je prihvatio sistem koji je Partiju postavio na Božije mjesto. Ona je prisvojila Božije objave i izokrenula ih materijaliziranjem ideje, ne bi li učinila da sve nalikuje ljudima i bude im opipljivo.

- A šta ako pošaljem samo Šemsibega Šehovca, a da ti umreš u Vrhovsku?

- Može ti se šta hoćeš, ali si rekao drukčije...

- Rekao? Ja da sam rekao drukčije? Ja mogu reći šta hoću...

- Znam... - kazao sam.

- Šta znaš?!

- Ni sam ne znam šta znam.

- Znam da ne znaš, ali mi samo jedno priznaj. Ja, bezbožnik, zaklinjem te Božijim imenom, priznaj mi zašto si proučio baš suru *Jusuf*!

- Mislio sam da ću učiti *Ja'sin*... - kazao sam.

- I ja sam mislio da ćeš proučiti suru *Ja'sin*! - kazao je ohrabren mojim priznanjem. - Ali, zašto si se predomislio?

- Ne znam!

- Znaš!

- Ne znam!!!

- Znaš!!!

- Nisam se predomislio. Mislio sam da učim *Ja'sin*, a učio sam suru *Jusuf*.

- Tako?

- Tako!

- Baš tako?!?

- Baš!

- Baš?

- Vallahi, Billahi, Tallahi!

Pustio nas je sve. Neki nisu htjeli sa mnom. Ne znam šta su htjeli i šta je bilo s njima. Ne mislim da su se svi i željeli

vratiti. Mislim da su neki od njih koji su ostali preživjeli zamke vremena pred sobom i saživjeli se s novim dobom i prostorom. Mislim da njihovi u Bosni misle da su mrtvi. Ne znam kako računati one koji bi se iza ratova mogli vratiti kući a nikad se ne vrate...

Sa mnom je krenuo Šemsibeg Šehovac. Krenula su još sedmerica. Istražitelj nas je osobno ispratio. Ni za živu glavu nismo htjeli u vagone. Makar nisu bili hajvan-vagoni. Nismo htjeli ni na vagone s ugljem.

- Ludih li ljudi! Ludih li ljudi! - ibretio se naš dobri luđak i šefu stanice naredio da se prikači otvoreni vagon, kao da smo balvani, s propratnom dokumentacijom da na željezničkim čvorištima budemo kačeni uz vozove koji idu u pravcu koji nam je namijenio.

- A Hor Sanniya? - ubezobrazio sam se da se pobunim.

- Ludih li ljudi! - samo je ponavljao.

- Hoću u Hor Sanniyu! - dernjao sam se.

- Ne brinite. Već ćete stići gdje treba... - gubio se njegov glas u struganju točkova po čeličnim šinama.

Lokomotiva je pištala. Zaista se pokrenu i naš vagon, polahko uzimajući zalet iz ludnice Dalekog istoka.

3.

1.

Na Bosni će se zaratiti između dva Bajrama. I bit će behara kad počne. I toliko će krvi pasti da će kabanicu poljem nositi. I ustat će dobri i prizivati evlije:

- Ustanite, izginuše muslimani!

Odgovor će biti:

- Ne, samo je jedan poginuo.

I, nastavit će se rat kakvoga nije bilo. I ponovo će dobri prizivati evlije:

- Ustanite, izginuše muslimani!

Odgovor će biti:

- Ne, dvojica su poginula.

I produžit će se kao da kraja nejma. I bit će behara kad treći put dobri zazovu evlije. I, tada će doći sila. Jednom nogom stat će na Trebević. Drugom nogom stat će na neku špicastu stijenu. Tri dana će Sarajevo biti u tami. Četvrto jutro čut će se ezan. Od toga dana do Kijametskoga dana muslimanima će u Bosni svanuti.

2.

Zebnja smrti obuzela me nakon što mi je umiranje postalo najuobičajenija naviknutost. Nagledao sam se bio smrti i smrti. Bio sam je sit do grla. U meni se izgubila bol patnje za rahmetlijama. Sva misterija smrti svela se na tupo shvaćanje uskraćene materijalnosti u obzorju čaršije, na čin konstatiranja da opet neko nije na ovome svijetu.

Nekad sam svaku smrt teško doživljavao. Tako je u malim gradovima u Bosni. Kad posijeku topolu pokraj ceste, nisam bio jedini koji se jedva navikavao na prazninu koja zazjapi u naviknutom prostoru. Kad je predsjednik općine, neki Srbin iz

planine, dao da se posijeku homore ispred općinske zgrade, zasađene za austrougarskoga vakta, a zgradi je ostalo predaustrougarsko ime Konak, nastala je prava mala kozmička pustoš u Srebrenici. Pogotovo je ostajalo pusto za ljudima koji su selili s Ovoga svijeta, makar se s njima i toliko poznavao da se pri susretu nismo oglašavali ni pozdravom, čak ni klimanjem glave ili najobičnijim pokretom ruke. I, obavezno im se odlazilo na dženaze.

U ratu sam pokušao zadržati običaj prisustvovanja dženazama. Odlazio sam u svako doba i nedoba dana, kad je god dopuštala mogućnost da neko bude pokopan i gdje god se ukazala mogućnost da se nekoga pokopa. Ali su, kao pritke pobodene uz buraniju potkraj mjeseca jula u miru, rasli drveni bašluci po baščama i avlijama, pokraj ceste, po parkovima, ponekad i u samim mezarjima. Prvo sam odlazio na dženaze jer je lijepo ići na dženaze. Kasnije sam mislio i na bošnjačku navadu da time pozivam rahmetlijinu familiju da mi uzvrate istom mjerom zato što sam im ukazao poštovanje i priskočio im da s njima podijelim tegobu bola, pa će se kogod od njih sjetiti i meni doći na dženazu. Da me, ako već ne mogu birati da ne skončam kao zadnje pašče, imadne ko ispratiti na Ahiret.

Allahu Dragi, opet sam, između svih kojima je uspijevalo da me povrijede, našao za shodno zamjeriti jedino onima koji mi ništa nisu učinili, pravim psima. I to mi se već drugi put omiče u ovom zapisivanju neizgovorenoga bola. Iako sam i prije ovoga rata branio životinje od poređenja s ljudima. I one su Tvoja bića. I obdario si ih drukčijom količinom pameti. Tolikom da, ako bi i htjele, ne mogu riječima ujesti insana. Dok insani insanima krezava zubala i socijalne proteze zarivaju u srce i rastržu ga kao gladni psi raspadajuću lešinu.

A onda su dženaze zaredale i po noći. Odavno se već nije moglo naći dnevnoga mira ni za najskrovitiji pokop. Granate su padale i na mjesta za koja bi se moglo pomisliti da bi se tu nekoga moglo ukopati i da će se narod okupiti. Počelo se tijela zagrtati zemljom i bez dženaze. I bez hodže. I po noći. Kako je ko koga stigao, tako ga je zagrtao zemljom. To je činjeno u omamljujućem grču. Bio sam općinjen. Nisam znao zašto to ljudi čine s tolikom strašću.

Neki su znali.

Brzo sam i ja došao do odgovora. Trup žene koju niko nije poznavao ni među onima koji su došli skupa s njom u zbijegu iz Konjević-Polja, danima se raspadao pokraj glavne ulice. Zadah je nepodnošljiv. Ništa ne zaudara kao mrtav čovjek. Otuda su se ljudi, čini mi se, najviše bojali zadaha vlastite smrti u ovome stanju prisutnosti u sveopćem umiranju.

Potom su muhadžiri iz zbjegova počeli umirati od gladi. Otac sinu otimao je zalogaj iz usta. I sin njemu.

Jutrom su zaticani mrtvi kojima nisu dohakali ni snajperi, ni granate, ni avionska bombardiranja. Na njima su bili tragovi fizičke borbe. Počinitelji su morali biti prisni prijatelji ili najbliža rodbina. Drukčije, ne bi skupa pristali zanoćiti. U trenutku slabosti, vjerovatno su se međusobno povjeravali o skrivanom zalogaju hrane.

Jedino je smrt vladala gradom ljudskih spodoba. Ali sa mnom još nije bila ovladala smrtna zebnja. Nije. Naprotiv. Lišio sam se navike idenja na dženaze. Shvatio sam da je to navada bez koje sam rahatniji. Kao što bih bio i da se u samome ratu nisam naučio na pušenje i ispijanje kahve.

Bilo je barem dobro što sam od svih kockarskih igara nekad samo izvještio kako se igra tablanet, ali sam i ta pravila zaboravio. Haman sam znao i igru džandara i lopova. Ne. Ipak, nisam. Jesam, ali ne kao kartašku igru. Ne igra se kartama. To je dječija igra bez karata. Jedni budu lopovi, drugi su džandari, pa se hvataju. Igru s kartama zvali smo samo džandarom. Ali se sjećam samo da džandar sve nosi. Ostalo sam zaboravio. Ne znam ni koliko se broji makovska dvojka, ni broji li se ikako osim kao obična karta u zbroju. Ni koliko se dobija za najviše odnesenih karata... Uglavnom, zaboravio sam. I, koliko se god upinjao, nisam se mogao sjetiti kako se igra karti.

Alkohola se nisam ni prihvaćao. Ali sam se bojao da se ne propijem. Šta bih da počnem i s time? Bolje bi mi bilo i s drogom nego s alkoholom. Još bi mi lakši izbor bio s oboje. Ako nejma potrebnih lijekova, makar ima viška tableta koje trebaju samo spretnima za pripravljanje alkoholno-tabletnih koktela za drogiranje.

Kažem, i gledanje smrti preraslo mi je u naviku. Više nimalo nisam bio opčinjen smrću. Insan je takve japije da na sve ogugla. I na vlastitu, pogotovo na tuđu smrt. Navikne se.

A ako se na išta moglo naviknuti u Srebrenici, moglo je na smrt.

Oguglavanje zvano moć navike.

Meni je i pušenje duhana predstavljalo samo puku naviku. Ali sam radi cigareta počeo prodavati kućne suvenire. Stotinu maraka za kutiju cigareta. Predmeti su gubili na cijeni preračunatoj u marke. Na kraju sam založio i ručno ispisani starinski Mushaf. Bio nam je najčuvanija obiteljska hamajlija. I to da ne bih pušio samo škiju. U njoj je barem polovicu mase činilo korijenje. Ali da je makar duhansko, nego je bilo od trava. Ništa nisam osjećao kad potpalim zavijušu među usnama. Zato sam, neuzibillah, založio i sam Mushaf u zamjenu za šteku cigareta. Za deset kutijica pravih cigareta. Dotle sam bio pao. Jest mi komšija švercer obećao da moj zalog neće nikome prodati, ali mi njegovo zaklanjanje za iskrenost nije bilo nikakvo pokriće, još manje utjeha mojoj nepromišljenosti.

3.

Naučnici, ne nalazeći rješenje, i ne tražaći ga previše, navode da bi Argentaria mogla biti rudarski distrikt Domavije. Da bi Argentaria mogla biti i stanica prema Domaviji na lokalitetu Konjević-Polja. Da bi... Naučnicima je ostavljen davni trag da samo znaju da je postojala Argentaria. I nisu ništa približnije saznali o njoj. Ni kako je iščeznula Domavia. Ni gdje su njeni tragovi. Iako je Domavia bila najveći grad na Balkanu u starome vijeku. Nije posebno bolje ni sa srednjovjekovnom Srebrenicom. Ni njena prošlost nije dovoljno istraživana. Nekome se nije hitilo. Ili se nije htjelo. Taj grad je znatno mlađi od dva prethodno iščezla. Ali je bitan. Brojio je čak trideset i četiri hiljade žitelja. I moralo se zapitati kako je mogao samo nestati. Moralo je lebdjeti makar pitanje gdje je mogao biti smješten toliki grad ako je u ovoj posljednjoj Srebrenici, prije ovoga rata, stiješnjenoj među brdima, jedva moglo živjeti sedam puta manje žitelja...

Argentaria je iščezla.

Domavia je nestala.

Srednjovjekovna Srebrenica je smaknuta.

Povučene su posljednje straže ovodobne Srebrenice.

Bosanska Atlantida.

4.

Meni zapalo da saopćim Sabriji Mehanoviću o pogibiji sina Fehana.

Veli mi komandant bataljona Fadil:

- Neko mu mora reći. I da mu se rekne da bi znao, a i da bude da je od nas saznao. Osnovni je red. Ko će ako ti nećeš? I da znaš, to ti je naređenje. Neko mora. Ostali nejmaju, ne znam kako da ti kažem kad i sam znaš kako je, nejmaju hrabrosti. Nisu kadri smoći smjelosti da mu reknu. Pa smo računali i zaključili da se ti najmanje pribojavaš smrti. Bio si i hodža.

Eto sad! Baš mene odabralo? Možda zato što sam bio najčešći na dženazama. A i bilo mi se učinilo kao da sam time stekao njihovo uvažavanje. Osjećao sam, zapravo, da me se zato i pribojavaju.

Ako sam ikad išta znao, znam ove moje iz bataljona. Za nekolicinu sam siguran da se ne boje umrijeti. Jurcaju u smrt kao kad se djeca trkaju uza sokak. Jurišaju. Ne uzmiču. Ne boje se desetinama kilometara sami zaći u četničku pozadinu. Vraćali su se iz akcija u kojima im je smrt bila bliža od ikakve šanse da prežive. Ali je u ovom primjeru riječ o drukčijem strahu od smrti. O strahu od smrti koja ne pripada nikome od njih pojedinačno. Boje se tuđe smrti. Možda ih više podsjeti na vlastitu nego kad sami svoju glavu nose u torbi.

Pomišljam odbiti naređenje. Teže mi ga je izvršiti nego biti bilo kako kažnjen za neposlušnost: Fehan je treći Sabrijin sin koji gine s puškom u ruci.

Šta ja, koji sam živ, imam pravo reći Sabriji?

Spasio me sam Sabrija. Čim me spazio na sobnim vratima, oborio je glavu i u zemlju izustio:

- Znam zašto si došao... Uđi... Nisi ti kriv... Od Boga je tako suđeno. I njima i meni...

Šutili smo. Samo smo šutili. Sahat, sahat i po. Nismo ni kašljucnuli. Nije se čulo ni da dišemo.

- Je li ti javio ko prije mene? - pitam ustajući.

Kaže Sabrija:

- Čim sam te ugledao, znao sam.

- Rahmetullahu alejhi ve selem... - kažem.

- Jah... - odgovara starac istrošenim uzdahom.

Počinjem li biti previše sličan smrti? Jesam li poprimio

njezino obličje? Je li je Sabrija Mehanović prepoznao po meni? Mora da, odabran za njenoga glasonošu, isuviše podsjećam na nju.

Ali, kako je Sabriji Mehanoviću uspjelo da se uzdigne iznad situacije? Otkud ocu snaga smiraja?

Još sam to jedan jedini put doživio u ranome djetinjstvu. Umro je sin majkinog daidže. Ne znam zašto, ali su moji i mene poveli na dženazu u Zvornik. Iza sebe je ostavio pet kćerkica i boléšljikavu, nezaposlenu suprugu. Ne znam ni je li im bila prohodala najmlađa curica. Dvije najstarije, bliznakinje, mogle su u školi biti ispred mene jedva razred ili dva; četvrti ili peti osmoljetke. Čitav Zvornik je bio na dženazi. Rahmetlija je bio izrazito poštovan. Ili je svijet u tolikoj masi izišao na dženazu na Kula-Grad da bi izrazio žalost za onima koje ostavlja geometar Ahmet?

Od tada pa sve do ovoga rata nisam sreo veću količinu bola.

Jedini koji je bio smiren bio je onaj na koga se imao svaliti sav teret živih, Ahmetov otac Husein-beg Borogovac, prestarjeli starac, visok i dostojanstven musliman, uvijek s fesom, lica prozirna od abdestenja i krhka tijela, rastrošena životom:

- Od Boga je tako određeno! - kazao je s mirom koji nisam mogao dosegnuti.

Nikako nisam mogao odgonetnuti mjeru njegove smirenosti. Nije ostavljala ni trunke dileme i pomogla mi je, više nego sva alimska prošlost moje porodice i više nego sva komunistička antipropaganda islama, da na vrijeme shvatim nepobitnost Božijeg postojanja i Njegovu važnost.

Kasnije, u mladalačkim iskušenjima, noseći se počesto u mislima sa smirenošću Husein-bega Borogovca, javljala mi se heretička pomisao da je, to, starac morao biti ophrvan vlastitim strahom od smrti, da se sva bila nadvila nad njegovom ishlapjelošću i da takav smiraj mogu imati samo stari ljudi pomireni sa fizičkom dotrajalošću.

Prošlo je bilo i skoro petnaest godina, umro je i moj otac, a dženazu mu je klanjao i stari Husein-beg Borogovac.

Sve unuke uspio je izvesti na selamet. Nijedna nije ostala bez fakultetske diplome. I nijedna mu se nije udala za nevjernika. Niti se njihova majka, njegova snaha, preudala.

Starci imaju više vremena da se primaknu spoznaji Istine. Ali njihovu vjeru u Boga nikako ne treba pripisati strahu od primaknutosti času neminovne smrti i konačnom pomirenju sa ispunjenjem vlastitoga kismeta.

5.

I kad bi mi ko držao pušku na sljepoočnici prijeteći da će pucati ako se ne sjetim potpunog imena Namika Crnog, ne znam kako se preziva. Iako se takve ljude poistovjećivalo s njihovim prezimenima: bio je nogometaš. Dok je igrao u srebreničkom *Guberu*, zvali su ga Namikom Crnim. Nije bio crne puti. I kosa mu je bila kao u većine Bošnjaka. Onako nikakva. Neodređena. Možda šućmurasta. Ne znam ni je li mu Namik ime.

Kad je prešao u prvoligaški klub, po Srebrenici se na sva usta pričalo kad se o njemu pojavi tekst u novinama. Tako sam mogao doznati njegovo pravo ime i znati kako se preziva. Ali, nisam uobičavao čitati sportske rubrike. Bio sam strastveni navijač *Gubera*, a *Guber* je na novinske stupce dospio jedino kad se plasirao u polufinale Kupa Jugoslavije, izgubivši od mostarskoga *Veleža* u Srebrenici, a, prethodno, u četvrtfinalu izbacivši *Budućnost* u samom Titogradu. Ni tada nisam remetio naviku u čitanju štampe. Preskakao sam sportske strane.

Dok je Srebrenica bila u nogometnom transu i ja tih dana jedva dolazio do svojih novina, znao sam da će ovaj uspjeh unazaditi Nogometni klub *Guber*. O tome sam govorio u kafani ili na ulici, kad se, ono, začas iskupi grupa navijača znalaca i započnu bistriti nogometnu politiku. I nisam se smatrao pametnim radi takve najave. U tome se, jednostavno, nije moglo pogriješiti. Ali sam najviše sugrađanskih pohvala mojoj pameti dobio upravo na taj račun. Pogotovo su se čudili tačnosti moje procjene zato što su znali da ne čitam sportske izvještaje. Znali su i da nisam putovao na utakmicu u Titograd, a na utakmicu s *Veležom* došao sam samo da u očima pravih navijača ne bih bio najveći čudak u gradu. I zadnji osobenjaci, i oni koji nikad nisu ni privirili na nogometno igralište, došli su da vide kako Srebrenica pobjeđuje Mostar. Mostarci su pobijedili, a višerazredni, prvoligaški i drugoligaški klubovi razgrabili naše igrače. Niko se time nije posebno pojačao, niti je ijedan igrač iz Srebrenice odskakao u novom klubu, ali je

Guber - kako sam prognozirao na vrijeme - drastično oslabljen i od toga se više nije oporavio.

Otišao je i Namik Crni.

6.

Četnici iz Bratunca su s naročitim zadovoljstvom pristupili ubijanju Namika Crnog. Oglasili su miting pred preostalim živim Bošnjacima na glavnom trgu.

Nisu mogli prežaliti što im nije uspjelo izazvati početak rata u ovome gradiću. Pokušavali su makar tri puta: proglašavanjem srpske ugroženosti, dovođenjem vojske iz Srbije da se suprotstavi narodu što je iz Vojnog odsjeka izuzeta evidencija vojnih obveznika, mučkim ubojstvom iz zasjede dvojice mladića Bošnjaka.

Posljednje žive Bošnjake Bratunca, umjesto govorancija i parola, čekalo je da gledaju kako umire Namik Crni. Time su četnici s riječi prešli na nedjelo. Odnosno, dovršavali ga, jer su ubijanju u Bratuncu pristupili odmah poslije napada na Bijeljinu.

Nisu mogli ni bez govorancije. S bine na trgu zatreštalo je iz razglasa, kao što se s ovoga mjesta oglašavalo dok su isti ovi organizatori ubojstva Namika Crnog - sada napokon bez, po nacionalnom ključu, prisutnih većinskih Bošnjaka - dočekivali seoske, općinske, republičke i savezne štafete mladosti kojima su iskazivali svoju ljubav i odanost prema velikom vođi. Samo što i u ovoj prilici nisu vikali *Živio drug Tito*. Ali su klicali dugi život njegovoj JNA, sa čijim se oružjem, nesebično i naveliko, već ubijalo desetine hiljada onih koji su bili podučeni da imaju slijepo povjerenje u Titinu vojsku.

Kazali su:

- Nemojte se razilaziti! Imamo važno obavještenje! Nakon što ste opet bili u mogućnosti gledati kako završavaju izdajnici, srpska komanda obavještava vas da ćemo sutra upriličiti njegovu sahranu i time iskazati čin milosti prema vama koji još niste izdali srpski narod. Ujedno vas obavještavamo da vam, u cilju vaše lične sigurnosti, neće važiti današnje pravo na neuskraćivanje zabrane izlaska. Kućni pritvor ostaje na snazi. Sami ćemo se pobrinuti o sahrani i učesnicima pogrebne povorke. Naknadno ćemo vas obavijestiti kad ćete i na kojem programu neke od srpskih televizija moći gledati izvještaj o

sahrani... - rastezao je govornik, saplićući se u riječima, na što ga neko od onih uparađenih na bini povuče za rukav i nešto mu došapta. I, iz mikrofona odjeknu:

- Slušaj, ovamo, moju komandu! Moja komanda je izvršna: Razlaz!

Bošnjaci su se s trga razilazili praćeni naoružanim stražarima koji su nastupali u taktu razlijegajućega *Marša na Drinu.*

7.

Danas sam se prvi put sreo s komandantom Naserom.

Nevjerovatno mi je da legenda ima manje od dvadeset i pet godina.

Mislio sam da je za nastajanje legende potrebno više od dvadeset i pet godina.

Ova legenda je mladić. Samo što još nije i golobrad. Ima gustu, podugu bradu, na način mudžahida. U rat je ušao sa dvadeset i tri godine.

Istovremeno, već ga i ne vole. Time se legenda ne umanjuje nego se produbljuje njezina misterija.

Kad bih imao bijeloga papira, i to manje nego da bi se u njega mogle umotati stare patike koje sam kupio od pripadnika Unprofora i dobio ih zamotane u list iz novina na kome je bio tekst o uzrocima pada slobodne teritorije u sjeveroistočnoj Bosni - kao da sam to sam napisao, iz opkoljene i na smrt osuđene Srebrenice poslao bih pismo Bošnjacima. Među tri glavna pitanja, jer više ne bi moglo stati na tolikom prostoru, napisao bih im: *Mi smo historijski narod koji će s ovim ratom, čiji smo sudionici, ispuniti posljednji uvjet izrastanja u naciju ukoliko znadnemo sačuvati svoje junake iz ovoga rata. Je li bilo Muje Hrnjice ili nije? Tale Ličanin ionako je u pridodatom nadimku nazvan Budalinom. Još je upitnije stvarno postupanje Alije Đerzeleza. A za Husein-bega Gradaščevića dopustili smo da se u njegovom rodnom Gradačcu pakuje rakija prozvana njegovim časnim nadimkom Zmaj od Bosne, kao što smo popustili i sami pred sobom vodeći umne rasprave je li po Bosnu bilo svrsishodnije njegovo gazijstvo od čina izdajstva Ali-paše Rizvanbegovića. Kao što su nam zabranili i kućna pamćenja o bošnjačkom herojstvu u Prvom svjetskom ratu... Ali su majke u drugoj polovici ovoga stoljeća rađale sinove koji su na zalasku stoljeća, u ovome ratu, izrasli do neupitnih*

bošnjačkih heroja. Da nije bilo njih, ne bi bilo Bosne. Ali, i ono što ostane od Bosne, bojim se da to ne bude Bosna bez sluha za pamćenje, naviknuta na zaborav i vađenje očiju najboljim između nas kojima zapadne da prežive. Bojim se da je samo smrt mogla spasiti heroje ovoga rata od višestoljetne bošnjačke odviknutosti na pravo da imaju vlastite junake...

Ali, ako bi na papiru i bilo još mjesta da pokušam poentirati ovu misao o jednom od tri suštinska pitanja bošnjačkog opstanka, sumnjam da bi mi pripadnik vojske Ujedinjenih nacija primio natrag svoje izderane tene, čak i kad bih mu ih poklonio, a pogotovo da bi moju poruku iznio u svijet, kao i što sumnjam da bi je iko smatrao bitnom.

Za ovoga mladića se pribojavam. Šta će se sve govoriti da je učinio, i da nije učinio, i da je trebao učiniti, a zaboravljati se na njegovu mladost i da je učinio mnogo, mnogo više nego što se može i zamisliti.

Oprostite mi, braćo Bošnjaci, ali su rijetki u Bosni oni koji su više od njega uzvratili četnicima. A samo tako samjeren otpor Bosne u ovakvome ratu i Srbinov osjećaj da mu je Bošnjak pokazao da ga se nimalo ne boji, učinili su da četnik počne gubiti rat i da pristane na mir. Svaki drugi rezon bio bi historijska samoobmana i generacije koje dolaze ne smiju pristati na takvo zavaravanje.

Ne bojim se što već ne vole ovoga mladića. Bojim se što se legenda hoće srušiti budalaštinama kakve se mogu ocijeniti legendarnim, ali ih uši upijaju bez razmišljanja.

Nekidan je organizirao konjske trke. Narod Srebrenice voli trkanje konja. Voli i borbe bikova. Jednako kao i Bošnjaci koji Bosnu brane na sasvim suprotnome kraju, u zapadnoj Bosni. Jedino se uz konjske trke i volovsku bodljavinu u miru naobdan znalo okupiti ovoliko ljudi koliko ih je sada, u ovome ratu, u Srebrenici iz dana u dan.

Možda je negolobradom mladom komandantu Srebrenice mogla naumpasti i stara krilatica, koja je morala važiti i u nekadašnjoj Srebrenici za njenih rimskih vremena, da narodu treba kruha i igara, pa je narodu koji je ostao i bez kruha, priuštio igre.

Nevolju je izazvalo to što je u jednoj od trka pobijedio njegov konj. I što je komandant šećerom nagradio svoga konja. Jednako su se ponijeli i drugi vlasnici. Vjerovatno su kockom šećera počašćeni i konji koji nisu pobijedili. Kakve bi, onda,

bez toga, bile trke konja?! Ali je krenula priča da je samo Naserov konj dobio šećer. Da je pojeo više šećera nego što su ga u ratu vidjele sve srebreničke nene koje nisu mogle zamisliti život bez kahve.

U enciklopediji, inače, piše da konjski organizam odbija pojesti više od deset grama šećera u jednom danu i da pogotovo ne bi mogao izdržati da toliko šećera pojede svakim danom u jednom mjesecu.

Ne znam koliko grama ima kocka šećera!

8.

Bio sam u rovu, na prvoj liniji prema Glogovoj, kad se pojavio Namik Crni. Bio sam sam. Bio je to više similirani rov. Četnika nije bilo u blizini. Dvojica suboraca otišli su da prošvrljaju ovim selom, opustošenijim i od jednog drugog bošnjačkog naselja. Nije bilo potrebe da se trči rovom i zavarava neprijatelja povremenim pucanjem s raznih pozicija. Glogovu su i u miru ozloglašeni četnici iz Kravice, još u prvoj polovici hiljadu devetsto devedeset druge godine, valjda se bojeći da bi im mogla izmaknuti iz ruku, prvo spalili pa srušili do temelja, a ne znam je li i iz jednoga drugoga sela ubijeno više ljudi nego Glogovljana. Mi smo pusto selo preuzeli početkom sljedeće godine. Tada je nastala pjesma:

Ko na Božić kroz Kravicu prođe,
Naser Orić, nije Karađorđe...

Namik Crni se pojavio kao da je iznikao iz zemlje.

Nisam bio dodatno iscrpljen. Osjećao sam se standardno dobro i nije bilo razloga da trljam oči. Prizor je bio nerealan: sredinom livade, iz dubine ničije zemlje, s drugu stranu bošnjačkog sela Glogova, pravo prema meni, koračao je Namik Crni.

Uhvaćen je u svom Bratuncu. Zapravo, zatečen u stanu. Nije nađen ni sa čime što bi se moglo smatrati kompromitantnim po mjerilima tamošnjih Srba. Ni s politikom, ni s džamijom, nikakve veze nije imao ni sa čim, osim s nogometom. *Aha*, rekli su. *Da imamo i jednog koji neće moći reći da nije nekriv.* I, u prisustvu preostalih živih Bošnjaka iz Bratunca, isjekli ga na komade na glavnom trgu. Ali su ga javno pokopali; kao što je i bilo najavljeno nakon priredbe s njegovim javnim pogubljenjem. Čak je, tim povodom, formiran i

poseban organizacioni odbor. Neki oficiri JNA, specijalno pristigli iz Knina, htjeli su vidjeti kako izgleda muslimanska sahrana, a u Bratuncu se baš bila zatekla i neka strana televizijska ekipa, s tim što je i Jovan Glavonjić, novoimenovani domaći dopisničar TV Novi Sad, imao zadatak da na poseban način izvijesti o *ovome događaju blagonaklonog gledanja zvaničnih srpskih vlasti na očuvanje tradicionalnih fundamentalističkih obilježja u srcu građanske Evrope samo da bi se moglo privoljeti braću muslimane na suživot u miru.* Kako je TV-dopisničaru i u ratnom rasporedu bilo obavljanje njegovog mirnodopskog posla animatora kulture u Narodnom univerzitetu, određeno je da se on pobrine i o angažiranju preostalih članova nekadašnje diletantske pozorišne sekcije. Izdat je i nalog Crvenom križu da se dopisničaru izdaju tri stotine poštembiljanih potvrda o dodjeljivanju dodatnog paketa Unhaceera građanima koji pristanu - kao statisti - odglumiti ožalošćene muslimane.

Iskusnom snimatelju strane televizijske ekipe bilo je neobično što se svećenik u odori muslimanskog vjerskog službenika nije uzdržavao od naleta smijeha i što je previše mlatarao rukama. Na to je skrenuo pažnju svome kolegi novinaru. Iskusni svjetski reporter zatražio je pojašnjenje. Odgovoreno mu je objelodanjivanjem pikantnog podatka da je riječ o muslimanskoj sekti čiji su obredi unekoliko drukčiji, što se vidjelo i po pogrebnoj povorci u kojoj je bilo i Bošnjanki u crnini.

Detalj s velikim brojem srpskih hudovica prijavljenih za statiranje zbog dodatnog humanitarnog paketa, mjesni dopisničar je svojim gledaocima razjasnio time da se suživot s preostalim, lojalnim muslimanima rascvjetao u toj mjeri da je i *majka nogometaša* (rekao je: *fudbalera*) *koji je umro prirodnom smrću, vidjevši da su na tradicionalni muslimanski pogrebni ispraćaj došle i mnoge ucvijeljene majke poginulih branitelja srpstva, obukla crninu.* Sekvenca o *ovakvom trijumfiranju bratstva-jedinsta nakon njegovoga totalnog kraha na prostorima bivše Bosne i Hercegovine* ilustrirana je zumiranim licem uplakane starice u crnini, snimljene tih dana na nekoj od mnogobrojnih srpskih sahrana.

Na ekranima televizora u svijetu prilog o sahrani u Bratuncu zauzeo je petnaest sekundi, ali kao filmska ilustraci-

ja neke dženaze u Čečeniji, a dopisničar TV Novi Sad je, osim što je pohvaljen, ukoren što se na njegovom lokalnom filmskom materijalu ne vide *romantični nadgrobni spomenici muslimana iz Bosne*. On je oštro protestirao, smatrajući da je odgovornima na bivšoj pokrajinskoj televiziji moralo biti dobro poznato da je muslimansko groblje u Bratuncu među prvima koje je potpuno zatrveno, nakon što je u susjednome gradu Vlasenici, još 21. augusta 1992. godine, do temelja srušena prva džamija u Bosni.

Ali, bilo je i objektivnih svjedoka događaja sa smrću i pokopom Namika Crnog. Stizali su u Srebrenicu. Neovisno jedan od drugoga, istim pojedinostima potvrdili su da je zaista raskomadan i, u komadima, pokopan. Njihove ispovijesti, nakon što su se, ni živi ni mrtvi, dokopali slobode u Srebrenici, posebno su prepričavane u ovome gradu jer se radilo o dragom liku nekadašnjeg nogometaša *Gubera*.

I, sada, isti taj Namik Crni ide ničijom zemljom starog bošnjačkog sela Glogova. Ide pravo prema meni, koji sam sam u rovu, dobro zaklonjen, i kroz mušicu poluautomatske puške mjerkam je li to zaista on i štipam se po obrazima da provjerim jesam li zaspao u rovu.

- Ne možeš ni zamisliti koliko mi je drago što si živ! - uskliknuo sam izražavajući zadovoljstvo našega susreta.

- I ja se čudim i jednako radujem tebi! - odgovorio mi je Namik Crni.

- Ne šalim se. Zaista se radujem. Mnogo se pričalo o tebi. Pričali su kako su gledali dok su te i mrtva nastavili ubijati. Mnogi su pričali o morbidnostima s tvojom dženazom...

- Znam, znam... - kazao je Namik Crni. - Svašta se priča u ovome ratu. Svega je bilo, pa se svašta i priča. I ni to nije dovoljno da bi se zaista mogao opisati ovaj rat. Tako je i sa mojom smrti. Ali je mene pogodilo i tvoje dugo umiranje. Naročito kad se pristupilo tvome mučenju prilikom dugih ispitivanja!

- Ispitivanja?! - čudio sam se, a pod dugim umiranjem shvaćao sam moj boravak u Srebrenici.

- Znaš, ispitivanja su gadnija od smrti. Pogotovo kad te tvoji ispituju. Uostalom, nas dvojica to najbolje znamo.

- Znam, znam... - rekao sam i kiselo se osmijehnuo. - Razumijem te. Srebrenica dugo umire u slobodi. I ja sa Srebrenicom. Razumijem šta hoćeš reći.

- Ništa ti ne razumiješ. Moja smrt je ništa spram onoga kako je umrla Srebrenica. Ali si i to preživio i smoren si tek ispitivanjima.

- Da nisi pobrkao vrijeme i prostor?! Ili mi se samo prikazuješ?! Ili si mene zamijenio s nekim? I Srebrenicu pomiješao s Bratuncem, koji nije ni branjen oružjem?

- Živ sam, da ne mogu biti življi. Znam te, kako ne bih znao Merdžu Dugog?! A to što kažeš za Bratunac, svejedno je. Ha Bratunac, ha Srebrenica...

- Dobro... - rekao sam Namiku Crnom. - Dobro nam došao.

- Bolje vas našao!

- Dobro nam došao... Treba ti da se izodmaraš... De, sjedi. Sjedi... I, nemoj mi zamjeriti što te neću moći samoga propustiti u Srebrenicu. Morat ćeš sačekati dok se moje kolege vrate. U Glogovoj su. Samo što se nisu vratili... Oni će te sprovesti do Srebrenice...

- Zar i vi sprovodite? - pitao je najizbečenijih očiju koje sam ikad vidio. - Zar naši i ovdje svoje sprovode?!

- Znaš, moraš me razumjeti... Četnici među nas na sve načine ubacuju i svoje, ali i naše ljude kao svoje, i onda ih oni obavještavaju o svemu u Srebrenici...

- Da sam umro... - prekinuo me je Namik Crni... - da sam umro, ne bih znao da i naši sprovode svoje ljude. Osim po sebi što znam... Da sam umro...

Kolege iz smjene spasile su me baljezganja Namika Crnog. Mujo i Haso. Vratili su se iz švrljanja po Glogovoj. Jedva sam dočekao da im predam Namika Crnog.

- Vodite ga... - kazao sam. - Vodite ga u komandu Divizije. I, ponašajte se lijepo. Svašta je morao preživjeti. Bulazni. Bunca. Više nije svoj... Gledajte da prođe što ljudskiji tretman... Znam... Svakakve nam ubacuju. Pogotovo je nevjerovatno da su i ovoga ubacili... Znate li ga, poznajete li Namika Crnog?

- Kako ne bismo znali Namika Crnog?! - u čudu su se čudili Haso i Mujo.

9.

U Komandi Divizije, uvidom u knjigu protokola, pred večer, nakon što mi je došla smjena u Glogovu i čim sam se

vratio u Srebrenicu, utvrdio sam da im je danas izručen Namik Crni.

I divizioni protokolist poslužio se samo nepotpunim imenom: Namik Crni.

U zabilješci je pisalo da se predao vojniku Merdžanu Doziću na liniji u Glogovoj.

Imao sam potvrdu da nisam pobudalio!

Bolje se nositi i sa svim nesuvislostima koje mi je izgovorio Namik Crni i koje njegova pojava izaziva, nego živjeti s osjećajem da sam još i pobudalio u ovakvome ratu.

Ali, džaba je. Jednako me progonila misao o njemu.

A njega nije bilo. Kao što mi je u rovu izgledalo kao da je izniknuo iz zemlje s onu stranu Glogove, tako je i nestao u Srebrenici.

10.

Došao je jedan konvoj s humanitarnom pomoći. Više je izgledao kao atrakcija, kao čudo iz drugoga svijeta, nego kao korist. Što je dovezao hrane, razgrabljeno je već na kamionima. Ni zrno soli u moru.

Kako se, samo, grubo poigravam riječima: soli nije bilo; ni zrna; ni praške...

11.

Namik Crni me jednako progonio. Misao o njemu. Nije ga bilo i ja sam pošao njegovim tragom, shvaćajući da sam se - kad sam pronašao bilješku o njegovom izručivanju u Komandi Divizije - prerano obradovao. Svi podaci koje mahnito utvrđujem pokazuju da sam se prevario.

12.

Iz Žepe donose humanitarnu pomoć i preprodaju po Srebrenici. Žepljaci su se snašli. Prijavili su više ljudi nego što ih ima u Žepi.

Preprodaju i cigarete. One nisu uključene u humanitarnu pomoć. Srbi bi za dinar prodali i rođenog oca. Pogotovo za njemačke marke. Prodaju i cigarete Žepljacima.

Srebrenici je brojano da ima onoliko ljudi koliko ih je i bilo. Srbi ne švercuju robom sa Srebreničanima. Ovdje traje rat do istrebljenja.

13.

Haso i Mujo tvrde da nisu bili sa mnom na straži u Glogovoj. Navode da su to bili Suljo i Huso. Ono, jest: i u najslabijem vicu zajedno nastupaju Suljo i Mujo, te Haso i Huso, a ovdje, očito je, dolazi do ispremiješanosti imena.

14.

Pomišljam da su se Žepljaci prevarili što su dolazili nama na pijacu. Konvoji više ne dolaze ni nama ni njima. Sada su se našli u situaciji da će za duple pare od nas otkupljivati robu koju su nam prodali. Ali sam se prevario. Oni jednako dolaze u Srebrenicu. Osim srpskih cigareta, donose svakakve njihove robe. Saznajem da trguju sa vojnicima Unprofora iz Ukrajine.

Jedni ratuju, drugi trguju. Ne mislim time da Žepa ne ratuje, nego da u Žepi jedni trguju dok drugi ratuju. Trguju sa Srbima i ukrajinskim Unproforom. Ali nejmaju soli za preprodaju. Srbi so ne prodaju ni Žepljacima. Strogo im je zabranjeno. Boje se da bi je oni prodavali po Srebrenici.

Srebreničke vode su nisko jodizirane i izazivaju gušavost. To je bila bolest koja je harala Srebrenicom dok nije otkriveno da se nedostatak joda lahko nadoknađuje pomoću soli.

Gušavost se opet pojavila.

Kad duže nejma soli, u sustavu ljudskog organizma javljaju se psihičke smetnje.

Ne znam je li bilo ikoga bez psihičkih smetnji, ali su ih izrazitije imali oni s gušom.

Ljudi su počeli ludjeti.

Uobičajeno ludilo je ili trajno ili prolazno. Nije smrtno. Osim ako nije uzrokovano nedostatkom joda u vodi i soli u hrani.

Kad su, početkom rata, u Sarajevu zarobili arhivu Generalštaba Sedme vojne oblasti Jugoslavenske narodne armije, u torbi glavnog generala nađen je plan BIO-16, s podacima o specijalnom ratu protiv Srebrenice. U tančine je razrađeno kako treba iznurivati muslimanski narod uskraćujući mu so!

Time su se u Sarajevu na vrijeme morali podsjetiti šta se sprema Srebrenici. U Srebrenici se oduvijek moralo znati šta znači nedostatak joda u našim vodama. U Tuzli je bila glavna

komanda Armije BiH za Srebrenicu i još poznatiji rudnik soli.

Zašto, dok se moglo, a moglo se čitave prve godine rata, iz Srebrenice nije tražena so i zašto so nije doturena u Srebrenicu?

Svi su sve znali. Četnici su svoje najbolje znali i nisu dopuštali da ni gram soli dođe do opkoljene Srebrenice.

Slobodnom Srebrenicom hara gušavost. Ljudi se masovno guše u ludilu i umiru.

Je li istraženo da je Argentaria nestala radi epidemije gušavosti, pa to nije objelodanjivano kako bi se ovo saznanje iz historije moglo nekad zloupotrijebiti? Sada! Ionako iza svake velike podvale, zakamuflirane svim i svačim, leži uvijek preprosta istina.

Pogotovo je nevjerovatno da se ništa ne zna o tome kako je nestao najveći srednjovjekovni grad balkanskih prostora. O srednjem vijeku u Bosni ionako se najviše spekulira, iako historija - ako se hoće zvati naukom i na ovim prostorima - mora dobaciti barem do toga vremena.

15.

U protokolarnoj knjizi u Komandi Divizije - vidjelo bi se iz svakoga srbijanskog bombardera nad Srebrenicom - istrgnut je list. Na novoj strani nejma ni traga o događaju s one strane Glogove.

Tamni i nada za koju sam se hvatao kao pijan plota. Niko mi ne potvrđuje da imam nadimak Merdžo Dugi. Tako me je oslovio Namik Crni. Potvrđuju da nekog Meškoljića zovu Merdžom Kratkim. Da prijateljima više ne bih dosađivao, doveli su mi Meškoljića. On potvrđuje da ga zovu Kratki Merdžo.

- Kratki Merdžo? Ili Merdžo Kratki? - pitam grozničavo.

- Kako kad. Kako je kome po volji.

- Nemoj mi vrdati. Ili si Merdžo Kratki ili si Kratki Merdžo? Ne možeš biti i jedno i drugo. To bi bila dva nadimka. Zapravo, četiri ispomiješana nadimka.

- Meni je svejedno kako me zvali. Zovu me i ovako i onako. Meni je svejedno. Neka me zovu kako hoće. A za tebe, ni od koga nisam čuo da su te zvali Dugim Merdžom ili Merdžom Dugim! - kazuje Meškoljić i, pritisnut mojim navaljivanjima o dodatnim pojašnjenjima, uljudno se izvinjava i odlazi u čudu.

Više se nije pojavljivao. Nije htio ni da čuje da bi mi ponovo izišao na oči.

Prijatelji su me uvjeravali da mi nisu smislili nadimak i da me iza leđa nisu zvali nikako drukčije. Samo Merdžanom. Vele da im je možda i smetalo što nejmam nadimak. Možda bi im bilo drago da su mi dali nadimak. Makar ga ne koristili u mom prisustvu. Samo da ga imam. Ali nisu. I ne vide zašto bi ikako takvo šta sada moglo biti važno.

Ne mislim da sam pobudalio. Svaki tren opipavam podvoljak. Ako i dobijem gušu, bit će od pipanja. Niti sam nešto posebno pomjerio pameću. Niti mi se pričinio Namik Crni. Niti sam sanjao Namika Crnog.

Zašto bih sanjao baš Namika Crnog? I baš ja? Nejma razloga da sanjam Namika Crnog. Baš njega i baš ja. Jesam čuo za njegovu smrt. Jest me potresla. Ali sam čuo za stotine i stotine ništa manje surovih ubojstava Bošnjaka. I nagleđao se umiranja - da im više ni broja ne znam. I vidio na najrazličitije načine izmasakrirana tijela razmijenjenih Bošnjaka - da se više nije moglo ni pretpostaviti u kakvim su mukama umoreni.

Niko ne negira da je Namik Crni pogubljen onako kako je pogubljen. Ni scenarij na gradskom trgu u Bratuncu. Ne negiraju ni dženazu insceniranu za televizijske kamere.

Ne niječu da postoji ikakav poseban razlog da se baš meni pričini Namik Crni. Ne negiraju ni to da nikad nije bilo posebne povezanosti između mene i njega, na osnovu čega bih ja - nakon najneposrednije doživljene smrti najprisnijih mi ljudi i ukupnoga saznanja o broju smrti za koje sam znao - sanjao Namika Crnog ili umislio susret baš s njime.

Potvrđuju mi i da sam dobar borac. Da nikad nisam omahnuo. Niko od onih kod kojih se grozničavo raspitujem ne mogu ni pomisliti da bi se meni dogodilo da zaspim u rovu na liniji razdvajanja s onu stranu Glogove. Razumiju da sam izmoren životom. Ako hoću, dat će mi dopust. Koliko god treba. Ali me lijepo mole da ih više ne gnjavim svojim slučajem sa rahmetli Namikom Crnim.

16.

Uzeo sam dopust. Obilazio hodže. Što je bilo slobodne teritorije uokolo i gdje sam god čuo i da među muhadžirima ima neki koji se izdaje makar za priučenoga hodžu, išao sam.

Jesam li nagazio? Ograisao? Nisam li? Jesu li mi skinuli uroke? Nisu li? Ali se i dalje pitam: Zašto bi se baš meni kod Glogove budnome prikazao Namik Crni? Ili mi samo na san došao?

17.

Stara Bejda pokriva me prljavom crvenom mahramom i počinje bajati nad mojom glavom. Znao sam kako se salijeva straha. I očekivao da se morala zaprljati crvena mahrama kojom prekriva mušterije. I da, u navali nesretnika, nejma kad prati mahramu. Da ne bih još gore prošao pri salijevanju strahe, da ne bih ograisao, izvadio sam iz unutarnjega džepa na kaputu čistu crvenu mahramu.

Nimalo iznenađena, umirena svim strahotama koje je vidala u rascvalom olovu, pokri me mojom mahramom. I nastavi bajati.

Voda pljušti. Olovo cvrči. Bejda mijenja položaj mahrame. Nad glavom, nad srcem, nad nogama mi salijeva strahu. Objašnjava uzroke. Navodi uroke. Dovija se da bude što pribranija.

- Afedersum... - kaže Bejda. - Znam ko si i čiji si. Iz kakve si kuće i da si učevan. Ti bi mene trebao osokoliti. Nemoj mi zamjeriti i misliti da te podučavam. Ali će proći...

- Šta će proći? - pitam.

- Sve prođe. I ovo će. Ovo što nama čine. Morat će stati. Ne čini se da će ikad proći. Ama, mora. Veseo ti meni bio!

- Nije to. Ne znam na šta misliš. Ne bojim se. Ako misliš da me utješiš, ne plašim se. Nije meni od straha. Slobodno mi reci što mi imaš reći...

- Ima... - kaže stara salivačica strahe iz naše mahale. - Ima riječ. Stara riječ. Ima mnogo starih riječi. I onih koje sam ja zapamtila. I koje nisam...

- Znam, znam... - kažem Bejdi. - I sama si rekla da bih ja tebe trebao ohrabriti iako ti iz drugih izgoniš strah.

- Neko mora. Sve mora biti... Ona riječ ima. Nije moja. Da ne bi mislio da ti bajem ili da zaludo pokušavam naći utjehu i meni i tebi. Stara je ta riječ, ali sve mislim da je i ovo njezino vrijeme: Sve bude i prođe.

- I ti, tetka Bejdo, baš misliš da sam poludio?

- Ne bi valjalo da nisi. Otprave lud može biti samo ko je

u ovoj ludnici ostao pri pameti. Ne znam šta bih ti dalje rekla. Kako god ti u ćasi salijevala rastopljeno olovo, nikako da ti izlijem srce u olovu. Nisam znala da insan može i bez srca.

- Mene nije strah...

- Vidim, ali ti srca ne vidim.

18.

Zatrefio sam se na novoutvrđenom komandnom mjestu našeg bataljona. Baš smo bili u dobrom raspoloženju. Dobro utvrđena zemunica. Potpuno sigurna. Građena krajnje konspirativno.

Kad li, četnici nas zovu motorolom:

- Hoćete li, je li, balije, da vas gađamo granatom kako biste nam povjerovali da znamo gdje vam je ta nova rupetina ili ćete da vam pobrojimo imena svih vas koji ste trenutno tamo? Ili ćete monolog ili recitaciju?!

- Bujrum, braćo! Po volji vam ko šokcu post! - keslamo se, kao, ofucanom četničkom triku.

- Onda ćete dobiti monolog! - keslaju se oni.

Kad li, drmnu granata kao nebesko vrijeme. Samo što nas, skupa sa zemunicom, ne izrovi napolje.

- Balije, čujemo li se... Nadam se da smo opucali kako treba i da se čujemo. Da smo htjeli da se više ne čujemo, i tada bismo opucali kako treba. Ne bismo promašili za deset metara i ne bismo se više mogli čuti. Odnosno, vas više nikad niko ne bi čuo!

Odšutili smo. Neka misle što bi mogli misliti. Ali su zaista promašili za desetak metara. Nije im vjerovati da su namjerno. Da su mogli, tačno bi pogodili. A i da su tačno pogodili, opet ovoj zemunici granata ništa ne može.

Može raketa. Ako im se isplati potrošiti raketu s obzirom na spisak ljudstva na našem komandnom mjestu koji bi nam oni, da smo im se odazvali, recitirali kreveljeći se.

Ako su znali gdje će baciti granatu, mogu znati i ko je u zemunici. A to, opet, znači da su im dostupne naše tajne. Ne znaju sve. Da znaju sve što bi željeli, ne bi nam stavljali na znanje, nego bi nas satrli. Ali znaju mnogo od onoga što mi ne bismo željeli da oni išta o tome znaju. Pa bi ovime da nas makar bace u paniku.

I, nije prvi put, sto i prvi put je da znaju što nikako ne tre-

baju znati. Podrazumijeva se da ne bi smjeli saznati, ali i da nikako ne bi mogli ni načuti o najtajnijim pitanjima. Čak su i o tome obaviješteni, pa nam ovakvim dojavama zabacuju trag. Ali je neosporno da mnogo znaju.

Zato je pojačana kontrola novopridošlih. Samo, teško je znati ko je novopridošli. Ljudi bježe iz srebreničkog džehenema. Bježe tajno. Inače ne bi bježali. Kad bi drukčije bilo moguće, samo bi odlazili. Izvode porodice. Četnici ih pohvataju. Ako utvrde da niko ne zna da su izbjegli, oca, čak i majku, ucijene životima djece. Djecu zadrže, a roditelja vrate da im dojavljuje.

Koliki je god ostao findžan od države Bosne i koliko je god slobodna zemlja oko Srebrenice svedena tek na polumjesec, sa Srebrenicom kao zvijezdom na dnu findžana, ne može se imati ljudstva da bi se čovjek do čovjeka postavio i mogla se kontrolirati sva granica slobodne teritorije.

Nikakvo odmrzavanje zaleđenih agenata Kosa! Ni vrbovanje po inozemstvu Srebreničana koji su ranije izbjegli pa ih sada ubacili u Srebrenicu! Samo najperfidnije poigravanje sa jadnicima koji su stavili na kocku svoj i živote članova svoje porodice, pa, uhvaćeni u bjekstvu, nastavljaju kockanje sa srećom nadajući se da će im, ako oni i budu otkriveni, zarobljena djeca možda biti pošteđena.

Hvataju čitave porodice. Zadrže ženu i djecu, a oca vrate natrag. Da im dojavljuje, ako mu je do života njegovih najmilijih.

I, šta s takvima ako bi ih se i razotkrilo? Strijeljati ih! Ali, s kojim pravom? Zbog izdaje!? S kojim zaista pravom kad bi većina otišla da može, a na bjekstvo se usude ipak rijetki - samo oni koji su ili previše hrabri ili je njima potpuno ovladala panika.

A šta s takvima koji budu razotkriveni i ne budu strijeljani? Ako su zaista hrabri, poslati ih na liniju pa neka se iskazuju gdje treba. Ako su uspaničeni, opet ih poslati na liniju pa neka tamo i poginu. Ali, šta će biti s njihovim porodicama u srpskim rukama zato što se oni ne javljaju s izvještajima? Šta će biti s njihovim porodicama ako se počnu javljati s pogrešnim podacima, a drugi, neotkriveni dojavljivači budu slali tačne podatke?

Dobro, ovo jest rat koji je protiv Bošnjaka poveden bez ikakve milosti i svaka izdaja među nama mora se u korijenu sasjeći, ali je i dobro što sam samo borac i što ne trebam rješavati ono što nije moje da razrješavam.

Znam, svojim sam očima gledao jednoga nakon što je razotkriven, da ubacuju i svoje, čak i osunećene, i to da znaju ne samo ispravno nazvati selam nego i proučiti tri-četiri dove, koliko i najprosječniji Bošnjak zna, pa ti, hajde, otkrij takvoga! Otkrivani su, ali ostaje pitanje koliko ih nije otkriveno, i ostaje zabezeknutost dokle se otišlo s ovim ratom i otkad je ovakva situacija uigravana! Hej, čovječe, Srbin, a da se pristaje maskirati u muslimana!?

Pa ikako ostani u pameti...

19.

Zašto je Namik Crni spominjao da sam ispitivan? Mene niko, nikad i nigdje nije ispitivao. Možda je predosjetio šta će sa njim biti. Možda su ga naši u Srebrenici ispitivali. Možda zec leži u tome grmu i njemu se na taj način gubi trag.

Možda im se Namik Crni učinio sumnjivim. Možda se ispitivaču omaklo da ga nezgodno udari...

I sam sam se uvjeravao da je sve bez veze. Da ću, ako i nisam, a ne bi bilo nikakvo čudo da već jesam, ubrzo pobudaliti nastavim li istragu o Namiku Crnom.

Uostalom, Namik Crni je spominjao moju smrt, a ja sam - ako ništa drugo - makar živ. Kako god i koliko god živ, nisam mogao biti i mrtav. Ni to nije neka utjeha. Ali jest dokaz. Klimav. Ali dokaz. Makar se i zavaravam životom - ne mogu biti naporedo i živ i mrtav. Tješim sebe da se ne plašim smrti. Smireno pouzdan i uvjeren da se zaista tako osjećam. Ne junačim se - nejmam straha pred njom. Samo me peče zebnja. Priznajem, kad su Mujo i Haso poveli Namika Crnog prema Srebrenici, osjetio sam mokrinu u cipelama. Noge su mi bile raskvašene. Nije padala kiša. Dugo nije bilo kiše. I nije u rovu bilo ni lokvice vode. Niti mi je, Bože me sačuvaj, popustila mokraćna bešika. Niz mene se samo cijedio znoj u kapima koje su krupnije od pričanja da se znoj zna cijediti u veličini graški. Niz mene je kiptilo. Liptio je znoj s lica i iz čitavoga tijela i u cipelama mi je bilo nakvašenije nego kad se dijete upiški od velikoga zorta.

20.

Moja sobica u kućnom prizemlju sve više se pretvarala u moj ovozemaljski kabur pružajući mi sigurnost utočišta. Prestao sam i zalaziti u gornje sobe. Sistem dirigirane ventilacije, s badžama po krovu i ravnomjerno ostavljenim malim otvorima na strehi, i dalje je sjajno funkcionirao. Ali je davno programirano usmjeravanje zračnih strujanja upropašteno mojim rasklapanjem tavanskoga stropa. Čuveni dunđeri iz Osata, najčuveniji graditelji kuća i nadaleko izvan Bosne, nisu predvidjeli kakav će se nasljednik pojaviti u starinskoj familiji Đoza, niti kakav će rat unuka iz te kuće natjerati da poremeti njihov sistem besprijekorne ventilacije. Sada, sa šupljom osnovicom krovne piramide, zrak je jurcao mimo kontrole i nepravilno usmjeravano strujanje činilo zračne kovitlace i virove. Promaha je carovala gornjim odajama ne dozvoljavajući mi pristup.

Propuh je bio izrazito intenzivan.

Visina krovova po Bosni ovisila je o visini snjegova i jačini vjetrova. U kojem kraju je bilo manje snijega i slabijeg vjetra, krovna kapa bila je čusta i plitka. Obavezno zasnovana na četiri vode, nalijegala je kao sač po peki na ognjištu. Naša kuća, pak, izložena je strahovitim udarima vjetra. Vjetar nije nailazio iz jednoga pravca i nije bio jedne vrste. Sudarali su se, harlaučući, po našem krovu, a krov s visokom lastavicom pripravno je dočekivao siline naleta, pripitomljavao ih ili prosljeđivao dalje. Lomili su se o visoke vode krova, postavljene tako da snažni udari samo skliznu uz krov ili niz krov.

Po istom principu visokoga šljemena, na našem krovu nije se odražavala visina srebreničkih snjegova. Padajući na strme stranice krova, snijeg se na njima nije mogao duže zadržati. Kako je napadavao, tako je i klizio niz krovnu strminu i padao ispod strehe.

Krovna aerodinamika naše kuće zasnovana je na suučesništvu sa statikom. Udaljenost šljemene grede od tavanske ravnine iznosi dvije trećine ukupne kućne visine. Mjereno po rubovima, dužina krova umanjena za dužinu šljemene grede odgovara visini okomitoga dijela kuće sa stambenim prostorijama.

Sve je, spolja gledano, dok ne padne prva granata, i dalje u savršenoj funkciji, ali je moj poseg na najneosjetljivijem

mjestu ukupne kućne konstrukcije ipak narušio sklad neimarske ravnoteže - na gornjem boju pojavila su se nekontrolirana unutarnja zračna strujanja. Odražavala su se najrazličitijim piskanjem i škripanjem, a kad su se javljale sunčane zrake, ispomiješane prašinaste linije propuha bile su vidljive oku. U tome bi imalo ambiciozniji student medicine imao fizički opipljive dokaze o postojanju promahe i srušio teorije na osnovu kojih su u godinama komunističke vlasti svršenici medicinskog fakulteta imali pristup da je propuh stvar psihičke ubjeđenosti pacijenta; neka vrsta sujevjerja. Propuh na spratu moje kuće obarao je, što se rekne, s nogu.

Uglavnom, nije bilo ni potrebe da i dalje zalazim u gornje odaje. Sav stambeni prostor ionako sam sveo na sobicu.

Još nijedna granata nije pogodila krov naše kuće. Nije im bila hića. Bio im je među nepromašivim metama i pogodit će ga kad im se god prohtije.

21.

Umjesto Mushafa sa zabilješkama rahmetli djeda Rahmanbega Đoze, ruka u polumraku napipava zapise o vremenu Domavije. Čitam pod plamenom kanafe zamočene u zejtin:

I ovi optimo maximo... Iunini Reginae...

Taj tekst je bio uklesan ispod Venerinog kipa na ulazu u Kuriju. U Gradskoj vijećnici je izvjesni Dassius Aelius, umrli u Domaviji, ovjerio pred smrt ostavljenu oporuku nasljedniku Eniu. Umirući u Srebrenici, kojoj se htjelo da je već jednom i sama bila umrla, Dassius Aelius navodi da ga smrt zatiče između Rome i Sirmiuma, u Domaviji, u kojoj mu se ničeg od bogatstva nije našlo s njime, pa i ne zna hoće li ikako biti i pokopan.

Domavijska Kurija donijela je odluku da se o trošku grada više ne pokopava one koje smrt zatekne na području pod vlašću ovoga grada kao odrpane skitnice ili bolje odjevene prolaznike bez novca ili dragocjenosti uza se.

Svoje ogromno bogatstvo, koje je u Rimu i koje je u Sirmiumu, Dassius Aelius ostavlja nasljedniku Eniu, ovjeravajući testament u Gradskoj vijećnici, istoj onoj koja ga je izopćila iz prava da bude pokopan.

IV.

KAKO JE RAHMAN-BEG ĐOZO DOŽIVIO PAD CARSTVA I KRALJEVSTVA AUSTRO-UGARSKOG

Drugo po redu zabilježeno djedovo sjećanje, a hronologijski bi trebalo biti prvo po redu

Trepere. Plove. Plivaju. Lete. Ljeskaju se kao zelena jezerska voda tek taknuta lahorom u prvi akšam. Kao kad razvigor kruni čašice trešnjina behara i prozirne latice se lelujaju zrakom kao da se njihove besteżnosti ne dotiče privlačnost zemlje.

- Allahu moj Dragi, što me stvori u onoj prokletinji Bosni? Ali, opet, Ti Si svemoćan, Ti sve možeš, a Rahman Đozo je samo nezahvalna bošnjačka marva koja se drznula da se uzjoguni, da se uzoholi i huli na zavičaj i porijeklo. Jasno mi je, da ne može biti jasnije, da Ti unizuješ i uznosiš kad hoćeš i koga hoćeš. I sa mnom Si tako, predodređujući ovome Bošnjaku da prođe što sam prošao i da Rahmana Đozu, Svojeg roba i soldata Njegovog Carskog i Kraljevskog Visočanstva Franza Josepha, u Beču podariš milostima Svojega Dženneta i na Dunjaluku!

Insan je od takve japije. Slab u srcu. Uvijek je nezadovoljan.

Gdje sam sad, a gdje sam bio?!

Hej! Kao da je između zemlje i neba!

Sad Te opet dozivam i opet sam nezadovoljan. A gdje je ovo što sam sad spram onoga kad sam Te sa rijeke Soče dozivao! To je tolika razlika i tolika udaljenost kao da je između zemlje i neba.

Oživio sam. Bio sam i mrtav. Bio sam i ni živ ni mrtav ne znajući za ovakvu ljepotu na Dunjaluku.

Ali sam bio ni živ ni mrtav, više bio mrtav nego živ, smrtno ranjen ispod Rombona, planine u vijencu kamenih i hladnih planina zvanih Alpe, ležao na samoj obali studene i hitre rijeke Soče, kad sam Tebe dozivao:

- Pozvao Si me Sebi, Allahu moj, o Svemoćni! Ti znaš da ja znam da sam dočekao da me pozoveš Sebi. Ako je ikako moguće, ne odustaj od nauma! Molim Ti se vidom koji mi se gasi, spasi muka Ovoga svijeta griješnoga roba Rahmana Đozu... Ne može biti da me nisi opozvao s Dunjaluka. Ti znaš da ja znam da Si me pozvao. Davao Si mi da uznam šta je smrt. Na moje su se oči stotine ljudi rastavljale s dušom. Samo što još nisam bio i u njihovoj koži, ali si me naučio da znam kako im je! Ovako kako je meni sada na Soči, nijedan se nije izvukao iz takvoga stanja. Samo bi zakovrnuli očima. Ili bi zakrkljali. Jauknuli ili harlauknuli. Ili bi zaučili kelime-i šehadet. Ili bi se samo osmijehnuli. Ili bi se, u samrtnoj muci, živi uhelaćili. Ili uzdahnuli. Ili samo izdahnuli. Ali je svaki kojega sam vidio u stanju u kakvo sam i sam zapao, izdahnuo. Ovako ili onako, brže ili sporije, ali samo izdahnuo. A moje se oduljilo.

Sve me boljelo i ništa na sebi i u sebi nisam osjećao kao svoje. Zato sam Te dozivao:

- Znam da Si me pozvao i počinjem uviđati da Si se predomislio. Nemoj! Molim Ti se kako Ti se niko nije molio, ne predomišljaj Se. Spasi roba Rahmana Đozu. Samo me spasi života na Dunjaluku. Za Džennet ili Džehennem, kako budeš htio, samo me sada odavde izbavi! Molim Ti se za Tvoju milosnost, Milostivi...

Utom sve i minu i pomislih da se Bog odazvao mojoj dovi. Ali - čim shvatih kako mislim da mislim - obliše me graške samrtnoga znoja. Uznah da se još koprcam na Ovome svijetu. Potom i takvog osjećaja nestade. I svega nestade.

Samo je bila nestala svijest o svemu. Bio sam besvjesno živ. U takvome stanju prenijet u priručnu ambulantu u seocetu Log pod Mangartom. U istom stanju prebačen u priručnu bolnicu u gradiću Kobarid. Pa u isturenu regimentu bolnicu u gradu Kranju. I u istom stanju prenijet u glavnu regimentnu bolnicu u gradu Grazu. Dalje nisam prebacivan. U tome gradu

sam, ni mjesec poslije, čio kao prepelica, iščitavao bolničke stranice o međustanicama putovanja sa Soče u nepromijenjenom zdravstvenom stanju.

- Gadna neka Bošnjačina! - ibretili su se doktori, ali me, nakon predugog trajanja kliničke smrti, nisu vratili na zapadni front, u Četvrtu bošnjačku regimentu. Nisu me ni demobilizirali. Žao im bilo izgubiti dva metra visoku i kao drijen zdravu Bošnjačinu. Kao što im je bilo žao da se po istim takvim Bošnjačinama, kao od brda odvaljenim, koji se od mene razlikuju jedino po tome što nisu zapadali u stanje kliničke smrti, paučina hvata dok služe u gardi Njegovog Carskog i Kraljevskog Visočanstva, dok organizmom neuporedivo slabiji i nespremniji regruti krvave širom Evrope za K. und K. Monarhiju.

Iz Graza me prekomandiralo u Beč. U Drugu bošnjačku regimentu. Počasna gardijska četa.

Gdje sam sad, a gdje sam bio?!

- Allahu moj Dragi, hvala Ti i na Ovome i na Onome svijetu!

Eh, eh. Eh!

One lepirice letuckaju, one labudice plove, ove hurije krupnih očiju u haljinkama čiji mi opisi u Kur'anu - ne zamjeri mi jer nisam od onih kojima je dato da se približe svakoj Tvojoj istini - nikad nisu bili dosegljivi, a nikoga nisam smio priupitati jer bi mi se iza uha sastavio mektepski židovac staroga efendije Tarika ili mi se uz obraz zalijepila šamarčina rahmetli moga babe Sakiba efendije Đoze, jer bi mi takvo raspitivanje prezreo i najuspaljeniji softa, jer bi mi se za vratom namah našle zaptije da sam se drznuo priupitati kadiju Adem-agu Muhurdara, i da ne nabrajam kad se ni kao softa i svršenik Gafi Husrev-begove medrese u Sarajevu, a ni u odraslijoj dobi kao dobar poznavalac tefsirske znanosti, nisam usudio nikoga upitati o razjašnjenju kur'anskih opisa hurijskih haljinki, ali bi mi ovo pred očima moglo sličiti odgovoru na tu davnu zapitanost.

Eh, eh, soldačino bošnjačka, nogo lička a cipelo bečka, deder se saberi! Otkud ti toliko smjelosti da se dotle uzoholiš i uplićeš noć u vojničkoj uniformi u džennetske bašče?! Da je i nalik tome, ne bi se - ne bọj se - tebi našlo mjesto, i ne bi se tu, kao zapeta puška, prenemagao napregnutoga mišićja

stojeći u stavu mirno, od čega će te - ako i ne padneš kao svijeća u nesvijest - boljeti svaki dio tijela i pet dana nećeš biti kadar maknuti se iz kreveta, nego bi ti zapalo, kao i onima što oblijeću oko ovih paunica, kao baronima i princevima bi ti dopalo da se šepuriš na carskom i kraljevskom balu, a one ljepotice bi se vrtjele oko tebe, magarčino bošnjačka!

Eh, eh, drage bih ja volje s ovakvim pogledom pred očima prestajao u stavu mirno i čitavu vječnost! I nekoliko vječnosti.

I, kako se samo hihoću! Koliko im je i kakvoga sve bjelila trebalo da im lica dođu ovako izbijeljena! I kakvu su surmu koristile ispod očiju da im dođu ovoliko krupne!

Eh, eh, neka si i ovo doživio, pa makar!

A kroz ovo snoviđenje prolijeću mi slike iz stvarnosti. Za tihli čas, kao dok se prstom o prst pukne, mozgom mi se odmotava klupko davnoga padanja s trešnje u Srebrenici. Kad sam se, ne bih li se više umilio Tenzili, kćerki kadije Adem-age, uzverao na vrh trešnje. I to nakon kiše. U sami vrh trešnje. To ni veća budala od mene nikad sebi ne bi dopustila. I kad mi se, beli, noga omaknula na skliskoj grančici. I kad se pod drugom nogom očehnula grana. I ja počeo padati i padati i padati. I nikad pasti. Kao da nisam jednom čuo, a i gledao svojim očima, kad se pada s trešnje. Samo ga se čuje kako mu se, gore, otme uzvik kao da će zapomagati, i samo ga se vidi kad se, dolje, strovali. Ili i ne stigne dati glasa, nego samo - kao horoz krilima - zahlupeta kroz lišće i ljuljne o ledinu u onome jedinome časku pada. Ali sam ja padao i padao, a nikako da padnem. A i oni koji su ostali živi i koje sam svojim očima gledao ili samo čuo kad padnu s trešnje kao gnjila kruška s kruške, kasnije su mi kazivali da ni njima ni izbliza nije bilo brzo kao što se pričini svjedocima. I njima su se kroz glavu odmotavale stranice života dok su paaaaaaaaadaaaaaaliiiiiii-iiiiii, duuuugoooo i spoooorooooo. Tako i meni. Vidio sam i majku i babu, i rahmetli djeda Rahman-bega Đozu, kojeg su Srbi zaklali u Taslidži, i pred očima mi se stvorila neviđena slika kako ga kolju. I Tenzilu, Adem-aginu kćerku. I Tenzilu sam vidio! Ali je nisam vidio kao da je gledam dok me čeka ispod trešnje. Stajala je na česmi. Pa na pendžeru. Pa kako trči cvijetnom livadom i meni se smješka; i takvu sam je vidio. I da se Tenzila u kolo hvata. I to da je u kakvo kolo, već se hvata u ono kolo djevojačko u koje se, drugoga dana Ramazanskog

Bajrama, na derneku u selu Žutici, na livadi s onu stranu rijeke zvane Zeleni Jadar, hvataju samo cure koje su se zadjevojčile, i momcima stavljaju na znanje da su za ašikovanje. Gledao sam je dok se hvata u to kolo u kojem se samo kóla. Niti ima svirke, niti ima igranja. Samo se kola. Uokolo cure hode. Niti se muško u njeg smije uhvatiti. U tom sam je kolu vidio, iako se ona u takvo kolo još nije bila uhvatila. Iako je do Bajrama bilo da se polijepo načeka, još ni ramazan nije nastao, i samo mi je navijestila da će se, inšallah, u to kolo uhvatiti i da se meni obećala. Iako se meni obećala, reda joj se i u kolo uhvatiti. Niti je kusata, niti repata. Što se ne bi uhvatila kad je takav red i kad znam da se meni obećala! I Tenzilin pendžer sam vidio, na koji mi je rekla da joj večeras dođem, a ja joj, sav u sreći, rekao da me, prvo, samo malko popričeka pod trešnjom, da ću joj trešanja s vrha klice donijeti. Vidio sam i Tenzilin pendžer. I merdevine. I mene da nejma na merdevinama. I muallima Saliha, i razgicanoga softu, i smirenoga kadiju Adem-agu, i našega psa Garova, i žetelice dok žanju a ja vodim konja uokolo i pomažem u vršidbi pšenice na zaravni iznad mekteba, Harman zvanoj, gdje je bilo vilinsko guvno. Sve sam vidio i nagledao se svega, i što je bilo i čega se nisam sjećao da je još bilo, niti bih volio da bude. I imao sam i vremena da dobro razmislim za koju bi mi se granu najbolje bilo uhvatiti. I da se pokušam trznuti tijelom ako se ispostavi da ću naletjeti na deblo koje bi me raščevrljilo. I, odlučim se židnuti tijelom i uhvatiti se za granu. Ako me grana i ne izdrži, makar će mi pomoći da ne naletim na deblo. Treba probati uticati na kismet ako mi je kismet da ne budem mrtav i prije nego što stignem na zemlju.

A onda sam još samo čuo Tenzilu kako se hihoće, pa me počinje grditi da sam je na mrtvo ime prestrašio:

- Magarče nijedan! Sva sam premrla! Stotinu srca mi je u petu sišlo! Deset salijevanja strahe neće me povratiti! A ti se smiješ i ljuljaš na toj grani! Baš te briga, magarče nijedan! Kao da si ljuljačka, sram te i stid bilo! - vrištala je Tenzila i bijesno otrčala ispod trešnje.

Više nego njoj, začudio sam se kad sam iznad glave prepoznao vlastite ruke na prizemnoj grani i svoje noge kako landaraju ni metar nad zemljom! Toliki me strah obuzeo pred samim sobom da su mi - kao što je Tenzila rekla o premira-

nju - obje ruke obamrle i sav sam se ukočio, pa se ni sa taj metar visine stropoštao i ljuljnuo o ledinu. I prošao, haman, ništa bolje nego što bih da sam gnjeknuo s vrha trešnje!

Kao gnjila kruška s kruške, tako sam se razbio.

Kad me Tenzila nije danima viđala i kad je malo prošla ljutnja i počela ćuliti uši na ono šta se o meni priča, i da me već čitavu fehtu nejma među svijetom jer se ne mogu mrdnuti u krevetu, pa razabrala da sam sav ugruhan jer sam pao s trešnje, i to pao onda kad sam samo nju prestrašio na mrtvo ime i još nisam bio pao, sama je zapala u smijeh, u takvo smijanje da se nije znalo trese li se od plača ili se samo smije.

Hodže su joj dovodili. Hodžama su je na konju vodili. Kad bi se njezinima učinilo da se prizvala i umirila, dozivali bi je, a ona progovarala pitanjem o Rahman-begu Đozi. Nadnijeti nad njom, smirivali su je. Tješili da će dati Bog da Rahman-beg dođe svijesti. Jer, da se ugruhao, ugruhao se! Sav je modar. Kao čivit. I pravo je čudo što će živ ostati.

Tenzila opet udarala u smijanje kroz plač i plakanje kroza smijeh.

I saburli Salih-efendija digao bi ruke od učenja dova samo da ga njezina majka nije zaklinjala zajedničkom im majkom da joj dijete ne ostavlja na cjedilu.

Kad se Tenzila malko pribrala, otresito je svima stavila na znanje da joj trešnjadžiju ni slučajno ne bi izveli na oči. Niti da se iko usudi spomenuti joj mene kao obećanoga mladoženju. A kad smo se, ne htijući, na česmi susreli, i kad me ugledala, zaciktala je:

- Gade gadni, jado jadni! Šta mi učini?! Zar ti nije bilo dosta što drugoga ni krajem oka nisam pogledala i tebi se obećala, zar ti nije bilo dosta što sam sva ispod trešnje premrla, a ti se, evo mi ti, uhvatio rukama za prizemnu granu, i njišeš li se, njišeš, kao da si, neuzubillah, ljuljačka?! Ako u tebi nije Šejtan, onda si zadnja sorta, ma kakvog bio soja čestitih Đoza, kad si se sav polomio s trešnje, a ja sam te svojim očima vidjela da si ljuljačka. Hivzuhu te bilo! Nalet Šejtana, nalet te bilo, pu-pu, pu! Gade gadni, jado jadni! Za koga sam ja svoju mladost mislila svezati i nanijetila do starosti stići?! Jado jadni, gade gadni!!!

...Kao sjećanja na davnu i nikad prežaljenu djevojku iz zavičaja, što se za prvog momka u deseto selo udala samo da

joj ja ne budem na očima, kao usporeno padanje s trešnje u Srebrenici, u parku Šenbrunske šume u bunilu su mi pred očima titrale plesačice kako se lagahnim odupiranjem vrhova prstiju potiskuju u mehkušasta lebdenja. Sjećao sam se i sjećao. Prolijetale su nezamislivom brzinom, hitrije i od puščanoga metka, slike djetinjstva, tuge i radosti rane mladosti. Sva uskovitlalost zavičaja.

Ako je ono na trešnji bila igrarija koja se nije završila smrću, onda je ova ljepota pred očima takva da se od nje poželi umrijeti. Ja, lijepoga li Beča! I Bečlijki. I Bečlijki dok se umilno širgicaju i lete zrakom kao da su snježne pahulje.

Kao da iz tople sobe u Srebrenici gledam kako vjetar ljuljuška mehke pahulje snijega. Kao kad se potok Crnoga gubera s vrha stijene rastače u slap, raspršujući se u vodenu prašinu. Kao da razvigor izmamljuje mladice lišća, polahko zazelenjujući bjelinu krošnje ucvale trešnje. Ili je kao sve ovo skupa, i još malo više, ako se uopće isačim treba uporediti ove pahuljaste lepirice iz vodene prašine na orošenoj čašici trešnjina cvijeta koje se lelujaju ispred mojih očiju na oficirskom balu u parku Šenbrunske šume.

Utom se, iz samoga središta vrtloga, jedna izdvoji i krenu. Pravo prema meni. Baronica von Dellmensingen. Raspoznao bih njezin lik i na većoj udaljenosti. Najmlađa kćerka generala Konrada Krafta von Dellmensingena. Došao nam je kao komandant pridodate njemačke vojske. Bio je jedan od dvojice glavnokomandujućih na Soči. Dolazila je ocu u posjet. Trebalo je vojnicima dokazati da najviše bečko i berlinsko društvo suosjeća s njihovim nadljudskim mukama na snijegom i ledom okovanom alpskom frontu. Viđao sam je izbliza. Bila je lijepa i u teškom zimskom kaputu. Umotana šalom. Virili su joj samo dio nosa, oči i pramen kose ispod natučenoga šešira. Takvoj, više se morala zamišljati ljepota, iako je i viđeno bilo sasvim dovoljno. A tek njezin hod!

Sada, sama ispred mene, na brisanom prostoru mojih očiju, još ustreptalije se krećući oslobođena tereta čizama u Alpama, bila je čarobnija od grubih vojničkih maštarija. Nije bila ni snoviđenje. Nisam mogao ni zamisliti da se insanu može ukazati ovoliko ljepote. I još hodi prema meni! Smiono. Osamljena. Dvadeset, trideset, pa trideset i pet najzanosnijih iskoračaja izdvojena iz lepršave mase bala. Približava se samo

meni koji stojim na samoj ivici između popločanog prostora za igru i parkovske trave, zakovan uz kandelaber s koga se slaba svjetlost električne žarulje rasplinjuje i nestaje u tmini noći već iza mojih leđa i čija štanga i moj ukočeni stav označavaju krajnju granicu sigurnosnoga pojasa balskih gostiju. Dalje su samo livade, samo šuma i samo sami mrak. S moje lijeve i s moje desne strane, na po trideset metara udaljenosti, i tako sve ukrug, ispod jednakih žarulja, stoji po jedan gardist. Sljedeći stražari, koji nisu gardisti i koji osiguravaju nedotakljivost ograde najraskošnijega habzburškog dvorca Schenbrunne, udaljeni su kilometrima i kilometrima iza nas.

Baronica ne mijenja smijer. Još joj je samo koji iskoračajčić do mene. Ide pravo.

Neprimjetno, u trenu, iz izvještačenoga stava mirno, zatežem sve damare i tijelo mi postaje jednako po materijalu gvozdenom držaču fenjera u kome svijetli prava sijalica. Bez treptanja. Bez daha sam. Ali ne mogu ne gledati baronicu koja se primiče. Sva bijela. Prozirna. Ne hodi. Ne leti. Leluja kao plamen svijeće. Treperi.

Ili je melek ili dženetska hurija!

Ali su meleki bespolni, a i Džennetu svaka čast, ali je ova žensko. Sva je žensko. Previše je žensko. Grudi samo što joj ne poispadaju iz bluze pa se vraćaju nazad dok, zadihana plesom, udiše novu količinu zraka.

Šušti.

Šušti joj haljina i iz nje se širi miris. Opet joj grudi samo što ne izlete.

Allahu Dragi, šta se ovo sa mnom događa?

Ovu muškarčinu nikad nije oblio znoj dok je bio i ispod sivoga fesa, onoga koji nije paradni crveni, i pod kojim se juriša na neprijatelja prsa u prsa. Ni na mrtvoj straži nad Sočom, gdje su nečujniji od utihnutog klizenja rijeke u noći neprijateljski vojnici koji su nas pokušavali zaskočiti iza leđa, znoj me nije probio. Jest me krv zalivala, jest i kiša, i snijeg i mećava, jesu me meci pogađali, i krhotine granate o mene zapirale, ali niput nisam zastrijepio i nije me znoj oblio. Neustrašivost me i dovela dovde, do gardijske dolame i počasne straže, u kojoj se i na kojoj se sada tresem kao prut i i iznutra treperim kao jasikino lišće.

I, da nisam bio najprekaljenija vojničina u čijoj su se podsvijesti mehanički obdržažale početničke radnje iz obuke, ne bi mi ni naumpalo salutiranje. Tako sam, ipak, kad je bila ni na tri metra, strjelovito coknuo cokulama.

Prenuta dvjema nepokretnim prilikama, gvozdenim držačem električne svjetiljke i okamenjenim gardistom, trgnuta mojim salutiranjem, uzvrati umilnim smiješkom očiju. Pa, tijelom izbačenim iz ritma muzike koju je dosad podražavala, malo povi ustranu. Ne dođe do sudara. Ali i ne izbježe da me okrzne haljinom. Pogleda nije smicala. Mene obli mrtvački znoj. Pomislih da će me u njezinim očima izdati kaplja znoja koja klizi ispod crvenog paradnog fesa počasne uniforme Druge bošnjačke K. und K. regimente. Ali ona nastavi još korak-dva ustranu, ne smičući nasmiješene oči s moga lica.

I ne zamrije šuštanj izazvan dodirom njezine haljine, i ne skidoše se s mene nasmiješene oči, a ona zastade. Dobro se čulo kako je najednom stala. Na dva koraka ukoso od mene. Stala je. Šuštanje se umirilo i samo se čulo kako joj bluzu nadimaju grudi i kako zahvaća novi srkljaj zraka. Potraja koliko bi mi trebalo da u normalnoj situaciji ne trepnem okom.

Oba oka držao sam razrogačena.

Nije mi se smakla s očiju. Bila je preblizu. Makar je zastala malo ukoso, nije mi izmakla iz vidokruga. U tom trenu i zašušta. Zašušta, zašušta! Kao kad se gromovi razlamaju kamenitim padinama Alpa i njihova se jeka sustiže pa insan - koliko kod bio ogrezla vojničina - drhti kao prut židovac u strahu da bi se sve one planine mogle obrušiti u bezdan nad rijekom. Kao kad se u sami cik zimske zore oglasi puška u Alpama i stane se razlijegati njezin prasak, pa uslijedi tutnjava snježne lavine niz kamenite planine. Ušne opne mi pucaju od mirišljava šuštanja. Čuje se kako baronicine podsuknje, oslobođene stege učkura na tankovijastim slabinama, klize niz bedra i bokove. Jedna, druga, treća podsuknja...

Koliko će, već, biti podsuknji?

Koliko, ono, haljina na sebi imaju hurije?!

Zašušta i glavna balska haljina. Šuštanj poprimi zvuk škripe u mojim ušima. Nisam samo slušao. Nisam više gledao samo preko oka. Zagledao sam.

Ona lijeno s trave pridiže smašene podsuknje. Jednu po jednu. Zadiže i glavnu haljinu.

Nejma šta joj se ne vidi. Sve joj se vidi.

Šuštaji se umirili.

Gospodica baronica bila je više nego razodjevena. Više naga nego odjevena.

Raščešljana kosa. Grudi se nadimaju iznad samoga pasa u dekoltiranoj bluzi. A ispod pasa, ništa. Sve! Sve je bilo ispod pasa.

Sva se nudila pogledu.

Niti je i ona s mene skidala zavjerenički pogled.

To potraja vječnost. Potraja tren. Ljepše obline i ljepša bjelina ne mogu postojati na ovome svijetu!

Utom - pljuhnu.

Ne znam ni je li pričučnula. Ili je samo posavila koljena. Ali pljusnu. Kao kad se iz lavora prolijeva pogana voda. Kao iz raskoračene junice. Kao iz najobičnije frajlice u bilo kom bečkom kupleraju.

Pljuštalo je po travnjaku...

Ne znam je li pri navlačenju suknji i namještanju haljine ponavljala iste umilne i drske pokrete kao i pri svlačenju. Ništa ne znam. Samo znam da više nisam stajao u stavu mirno i da sam sebi dao voljno i gledao u nju. I to ne preko oka ili punim očima preko ramena. Gledao sam je okrenut prema njoj. Samo se sjećam da me njezine oči ne dočekaše s prezirom. Čak ni s ljutnjom. Odglumljenu zatečenost prekri smiješkom pohotne umiljatosti. Ali, kažem, više nisam pamtio ni šta se događa. Znam da nisam opet salutirao. Niti me se doticalo što me suknjom dotiče. Ni što se, u časku, propela na prste i poljupcem pokušala dokučiti moje brkove. I što je vragolasto progovorila: *Bosniak, Bosniak*! I prstom mi, kao, priprijetila. Ni što se, odlazeći, u bokovima ljuljala kao da će mi samljeti pamet. Haman se i dva-tri puta okrenula i i opet kao priprjećivala prstom. Ništa me više nije zanimalo.

Ja sam sebi dao voljno. Krenuo sam za njom. Bal je još bio u punom jeku i nisam privukao posebnu pažnju ni straže na kapiji. Niti je kočijašu bilo neobično što mu gardist maše i vozi se u njegovom fijakeru do željezničke stanice. Niti je vojna policija i obratila pažnju na gardistu koji se probija kroz gužvu i sjeda u voz za Peštu. Niti sam ja obraćao pažnju na to što su u moj vagon ulazile nalickane frajlice i frajle i hihotale se. Niti sam svojom nezainteresiranošću želio biti grub spram gospođa

i gospođica koje su samo pokazivale uobičajeno zanimanje spram stasitoga Bošnjaka u gardijskoj uniformi.

U Pešti sam skinuo uniformu i obukao civilno odijelo. Napokon sam bio samo čovjek, oslobođen obaveze da vjerujem u blještavilo K. und K. Monarhije. Onoga trena kad je onakva baronica obavila najprostiju tjelesnu radnju, čim je iz nje pljuhnulo kao iz najprostije žene, toga momenta je u meni palo Austro-Ugarsko Carstvo i Kraljevstvo, i za mene prestao postojati svaki ljudski autoritet. Kad je ona mogla, kad je mogla ona onakva onako šta počiniti...

5.

1.

Dassius Aelius nije u birkadašnjoj Srebrenici mogao umrijeti od gladi. Ovdje ga je samo snašao smrtni čas. Dotukla ga je boljka na koju je naišao u Svijetu. Donio je sa sobom kugu. U prolazu kroz Domaviju, koja je već jednom bila umrla kao Argentaria.

Nisu mogli prepoznati njegovu smrtnu bolest. I nisu je razaznali kao svoju. Da jesu, ne bi ostao trag o njemu. Ne bi mu bilo dozvoljeno da ovjerava testament nasljedniku Eniju. Pa se i ne bi saznalo da je ikad i bio na Ovome svijetu. Pogotovo se ne bi znalo da je i privirio u Domaviju. Spalilo bi ga dok je još bio živ. Ili bi ga se, bez insistiranja na zakonitosti nadoknade pogrebnih usluga i zemljarine, najdublje zakopalo. I spasilo Domaviju, kad već nije bila spasena Argentaria.

Domaviju je uništio okuženi Dassius Aelius i odluka Kurije da ne bude besplatno zakopan. Zaraženo Rimljaninovo tijelo danima se raspadalo na ulici i smrtnom boljkom zarazilo cijeli grad. Domavia je nestala u najvećim mukama njezinih žitelja.

Iza toga se dugo zaobilazilo ukleti, već jednom nestali grad. Nije se ni pomišljalo prići mu. Pogotovo se još i nastaniti u njemu. Ali su zveket srebrenih novčića i mogućnost da se jede iz zlatnih tanjira pretopljenih iz ovdašnje rude učinili da se podigne novi grad. Ostaci prethodnog, u bojažljivom primicanju novih žitelja, spaljeni su i razrušeni. U vatri sagore i u ruševinama nestanu i svi tragovi ljudskih bolesti.

Širio se zadah spržene zemlje, a ono što je ostalo iza vatre poravnjeno je sa zemljom. Zatrt je trag postojanja ranijih gradskih nastambi.

2.

Srebrenicom, dva milenija poslije njezinih začetaka, opet haraju jahači apokalipse. I nisu samo četverica. Umnožili su se spram dosadašnjih iskustava mitologije. Narod koji je u mitovima umislio svoju prošlost i na taj način smislio kako će u budućnost, učinio je da se pojave dosad nepoznati jahači smrti. U galopu pretiču konje s trka komandanta Orića. Rat. Glad. Kuga. Vatra. Studen. So. Bojni otrovi. Granate na deset načina.

Neopisiva studen hara Bosnom na izmaku prve ratne godine. S februara na mart. Hiljade i hiljade muhadžira svaljuje se u mali grad Srebrenicu. Dobježali su iz Cerske, Kamenice, Konjević-Polja i usputnih sela u kojima su bili naumili opstati. Branili su mjesecima slobodu vlastitoga doma. Misleći da se to naziva slobodom. I ne misleći da su ih katili samo ostavljali u nadi da su slobodni. I da je to što su smatrali slobodom bio koncentracioni logor. Bili su okruženi sa svih strana. I jedino što im se još nisu morali brinuti o prehranjivanju, nego su ih pustili da se batrgaju u umiranju od gladi. I polahko ih doubijali granatiranjima iz daljine. A kad je Svijet napokon pristao da ih prihrani, krvnici su do kraja iskezili zube i istjerali ih i iz razrušenih kućišta.

I sada, nalazeći pribježište u Srebrenici, šta god oni mislili, mogu računati samo na trenutni spas.

Bos i go. Lijepi bošnjački narod. S licem izmivenim abdestom. U odrpanim dimijama. I bez gumenih opanaka marke *Bata* izgubljenih u prtini. I bez djece koja su bila malehna da bi mogla trčati ispred četnika. Ili golema da bi ih se moglo nositi pa se smrzla u putu i kraj puta.

Ogoljele duše i bos bošnjački narod. Ogoljen do smrti. Izusmrćivan, izubijan, izranjavan, izmrcvaren.

Gledam pristigle muhadžire i mislim: Nikad se niko, otkako je Svijeta i vijeka, nije ispatio kao ovaj narod.

A ni Srebrenica im, evo, nije sklonište. Dobahuljali su u grad koji do pred ovaj rat nije mogao imati više od pet hiljada žitelja. Srbi su, početkom agresije, poslije Bijeljine i Zvornika, bili upali i u Srebrenicu. Poubijali, pokrali, popalili. Šta su god u žurbi stigli. Bez otpora.

Oni koji smo je vratili, nismo u Srebrenici imali ništa drugo braniti osim misli o slobodi. Zatekli smo opljačkan i spaljen grad.

Ali Srebrenica više nije bila ni ona Srebrenica poslije četničkog upada u maju hiljadu devetsto devedeset druge. U međuvremenu se stanje grada samo pogoršavalo. Narod razbježan po šumama i narod koji je pristizao iz daljnje okolice, barem se nadajući da neće biti poklan na prepad, stalno je gamizao prema Srebrenici. Bivalo je sve više i više žitelja i sve manje i manje makar ikakva zaklona nad glavom. Ne samo od granata i avionskih bombi. Nedostajalo je najobičnijeg zakloništa od najobičnije kiše.

Sa tek pristiglim muhadžirima, grad je postigao apsolutni rekord u broju stanovništva u svojim historijama. Za hiljadu više nego ikad. Čak trideset i pet hiljada živih duša. Živih? Još živih! Samo živi umiru.

Ovi su umirali tegobnije nego što sam zamišljao kako su umirali prastanovnici Argentarije. Hiljade i hiljade insana, dvadeset i pet hiljada duša viška, nije moglo stati ni pod strehe preostalih kuća. Pale vatre uz cestu i zavaravaju se da bi ih one mogle prigrijati. I - samo se vidi muhadžira kako se zavali! Bi se pomislilo da se prevalio izgubivši ravnoteži u snu. A nije to. Njihov umor je najtegobniji mogući, ali ih ni on ne može ophrvati da bi mogli zaspati na ovoj ciči zimi. Ovo ljudi ne tonu u san. Oni umiru od studeni uz nejaki plamen vatrica na vjetrometini smrznute i slobodne zemlje.

Srebrenica gori. Od upaljenih vatrica na svakom kvadratnom metru. Gori i zato što sve ove male vatre s neba izgledaju kao neviđeno velika vatra i pouzdan orijentir avionima. Oni dolijeću po mrklom mraku s onu stranu Drine i sipaju bombe. Od bombi se razgorijevaju velike vatre po Srebrenici.

Iz daljine vidim da gori i krov moje kuće. Izbliza mi postaje jasno da kuća nije pogođena. Samo je šindra prihvatila kuljanje plamena sa susjedne, pogođene kuće. Moji muhadžiri, koji su mi sahat ranije izgledali smeteno zahvalni što sam ih primio pod krov, ustrčali se kao muhe bez glave. Gasili bi kuću, ali ne znaju kako. Bježali bi i spasavali glavu, ali ne znaju kamo bi. Mene samo obuzima osjećaj sramote što im moja kuća - makar i s groznim propuhom gornjih odaja - imalo duže nije pružila zaklonište. Sutra će od kuće, ako šta i ostane, biti samo vjetrometina.

Moji muhadžiri su javljanje svanuća sa mnom dočekali užurbano radosni. Kuća u susjedstvu je prebrzo izgorjela i

njezin plamen nije u dovoljnoj mjeri raskravio smrznutu šindru na mojoj kući. Da jest, i ja bih već bio muhadžir u rodnom gradu. Gorjeli bi kao barut suhi slojevi greda iznad moje sobice. Samo da se vatra dohvatila unutarnje strane šindre. Stoljeće gomilana masnoća čađi učinila bi Đozića kuću najvećom buktinjom u ovoj, četničkoj noći Srebrenice. Ovako, plamen je s vana više oblizivao krov nego što ga je uspio zahvatiti.

Da večeras nije Sveti Bartolomej? I imaju li oni uopće Svetog Bartolomeja? Imaju više samo svojih svetaca nego što je u svim sačuvanim Božijim objavama spomenuto imena Božijih poslanika, ali nisu imali i Bartolomeja. Jesu li od noćas i njega prisvojili u slavu svoga pirovanja u Srebrenici?

S pojavljivanjem zore mogla je započeti dobrovoljno-prinudna radna akcija *Krov 93*. Moji muhadžiri i ja naskupili smo najlonskih kesa, komada ter-papira, nešto dasaka, čak i poneki cigleni crijep, pa ćemo ih, iznutra, iz tavana, zaturati gdje je najpotrebnije.

Opominjem ih da ne smiju žuriti. Moramo raditi tromo i organizmu ušparati koju kaloriju. Ne mogu im ponuditi ni zalogaj hrane za doručak.

Ni sebi.

3.

Mjesecima uviđam da glad očiju nejma. Već sam zaboravio kako se to nije zapažalo prvih mjeseci ratovanja. Na liniju nas nije išlo mnogo. Bilo nas je onoliko koliko nas je mislilo da se mora braniti što živa galava, što sloboda Bosne. Ali, kako se tanjilo naše sljedovanje hrane u rovu, a raznorazne pite na afežeovski način zahuktalih domaćica postale nepovratna prošlost, povećavao se i broj dobrovoljaca na prvoj liniji i snažilo bodrenje iz pozadine da je napad najbolja odbrana. Kretali smo u juriše s nekoliko isturenih pušaka i praćeni halakanjem nenaoružanih pratilaca. Trčali su smjelo i prestizali puškare. Pred ovakvom navalom i galamom bježao bi i protivnik koji nije računao s okupacijom na prepad, pljačkom, klanjem i ponižavanjem civila.

Prazni stomak golorukoga naroda oslobađao je obruče oko opkoljene Srebrenice vraćajući svoja sela i zaseoke.

Nevolja se javljala kad je trebalo uspostaviti novu odbrambenu liniju. Oni najbrži, prvi su se i vraćali. Doduše, nije izgledalo da bježe. Nisu ni trčali. Nisu ni mogli pod teretom. Ljudi su grabili nazad, među svoje najbliže, vukući zgrabljene namirnice.

Njihov povratak u Srebrenicu dovodio nam je nove dobrovoljce na prorijeđenu, naprijed pomaknutu i tek uspostavljenu prvu liniju. Ali su se ovi vraćali praznih ruku. Oni koji su bili ispred njih već su bili pokupili ostatke iza četničke pljačke preostalih ostataka. Odnijeto je sve što se može jesti.

Narod se nije usuđivao sam u nova osvajanja. Glad je popunjavala redove nastajućih jedinica Armije BiH na slobodnoj teritoriji. Ipak im je trebao neko ko će i zapucati. Ko će i osmisliti s koje je strane najbolje udariti. Inače bi četnici razabrali o čemu se radi i ne bi samo bježali. Zato smo, da bismo izvršili novi prodor u dubinu okupirane teritorije, mogli pristupiti i ozbiljnijem vojnom ustrojstvu. I opet je bilo više nepuškara. Ali je i puškara bivalo sve više. U selima vraćenim pod našu vojnu kontrolu zaticali smo više municije i oružja nego hrane: četnici su junački bježali.

Ama su za nama kretala nova i nova gladna usta.

Bivao je sve veći broj nenaoružanih pri jurišima. Bilo je ko će prije stići u selo koje se tek namjeravalo osloboditi! Ko prije u selo, njemu i hrane...

Malo po malo, ustrojavala se sve bolja vojska. Narastala je aritmetičkom progresijom u odnosu na početno stanje ratne zatečenosti.

Geometrijskom progresijom uvećavao se broj izgladnjelih koji su jedva čekali na znak da se krene u novu ofanzivu.

I sve je veća glad bivala. I sve manje zalihe plijena u hrani. Izoslobađali smo sva bošnjačka sela uokolo. I, valjalo nam je dalje.

Srpske kuće po Bosni su na puškomet jedna od druge. Nije im to ostalo iz navike koju smo im mi pripisali. Mi smo se tješili govorenjem da vlah nije kao mi i ne voli komšiju. A oni su tako, kao kmetovi, poklapali više begovske i aginske zemlje. Potom je, agrarnim reformama u obje Jugoslavije, prigrabili kao da je njihova.

Zato se nama, da bi se ovladalo jednim njihovim selom, trebalo žrtvovati kao za pet muslimanskih sela i pet zaselaka zajedno. Ali se nije zastajalo. Glad očiju nejma.

4.

Iz Srebrenice je pred pad Cerske kontrolirana trećina slobodne teritorije Bosne. Nije samo desetina, kako se iz Tuzle uporno proturalo Sarajevu u izvrdavanju da se pomogne Srebrenici.

Srbi su, na ovome terenu, još bili utvrđeni u okupiranim gradovima, u Vlasenici, Zvorniku, Bratuncu, i po većim selima Šehovićima i Milićima. Ostalo je bila ničija zemlja. Već je bilo okončano paljenje okolnih bošnjačkih sela, a iz svojih su, u strahu, pobjegli i napuljezali se u te gradove koje su bili okupirali još pred rat i u ratu samo uspostavili potpuni teror.

Trebalo je iz Tuzle samo doturiti hranu, i teritorija od Cerske do Žepe nikad ne bi kapitulirala.

Trebalo je iz Tuzle doturiti oružja i municije, i čitava sjeveroistočna Bosna mogla bi biti slobodna, sa sasvim realnim vezivanjem teritorije ka Goraždu, preko Žepe.

Trebalo je iz Tuzle ubaciti odmorne borce Armije BiH, i četnici bi izgubili rat.

Iz Tuzle je, u svakoj varijanti dotura, trebalo samo na nekoliko sati presjeći cestu Caparde - Zvornik.

Tuzla je sa Svijetom vodila tajne pregovore o svojoj autonomiji i javno se pribojavala da oni koji su bili na Majevici ne izgube strpljenje i na nju bace granatu ili dvije.

Tuzla ni na nekoliko minuta nije presjekla cestu Caparde - Zvornik, i oni s Majevice su, umjesto izostale odmazde s granatom-dvije - u slučaju da je cesta presječena, u znak zahvalnosti što cesta nije presječena - uzvratili s granatom koja je ubila više mladih ljudi nego što je komunistički orijentiranih Tuzlaka i omirisalo prvu liniju odbrane Bosne. Granata je bačena tačno na praznik koji se u Tuzli toga dana obilježavao, na rođendan J. B. T-a.

Prethodni tekst prepisao sam s komada bosanskih novina u koji mi je pripadnik snaga Unprofora iz Holandije, jedan žutozubi, umotao svoje iznosane tene. Tene su me koštale trista njemačkih maraka. I nije loša cijena! Šteku *marlbora* plaćali smo hiljadu njemačkih maraka. Uz to, bio sam obosio.

5.

Odlazim u posjetu doktoru Mahmiću. Dugo sam se skanjivao. Već sam počeo izbjegavati susrete s njim na ulici. Prvo

se nismo ni poznavali. Međusobno se nismo ni primjećivali, osim što smo možda znali jedan za drugoga. Mogli smo se poznavati tek toliko da smo sugrađani. To pobija tvrdnju da u bosanskim provincijskim gradićima svi poznaju sve i sve znaju jedni o drugima. Ne znaju oni koji se bave svojim poslom i ne beru tuđu brigu. A i račun koji je ovaj rat ispostavio potvrdio je da smo samo mislili da poznajemo komšije Srbe.

Pošto je većina rođenih Srebreničana ili izbjegla iz grada ili bila poubijana, a među nas pristizali Bošnjaci iz okolnih općina s kojima smo se nedovoljno upoznali ili se s tolikim mnoštvom ljudi uopće nismo ni mogli upoznati, počeli su se pozdravljati oni koji su se imalo poznavali.

Doktor Mahmić me iznenadio nazivanjem selama. Ne samim selamom. Svi smo koristili selam, ponekad dodajući, ako se pozastane pri pozdravljanju, *merhaba*.

Esselamu alejkum!, *Alejkumu selam!*, pa se samo prođe, ali je kad se stane:

- Esselamu alejkum!

- Ve alejkumu selam... i merhaba!

- Merhaba!

Iznenadio me načinom nazivanja selama. Nisam očekivao da je pokraj mene prolazio ljekar koji je i godinama prije rata javno nazivao selam onome kome je trebalo nazvati selam. On je, to nije ostavljalo nedoumicu, izgovarao muslimanski pozdrav sasvim naviknuto, nimalo početnički. Mada mi nimalo nisu smetali ni početnici.

- Esselamu alejkum!

- Ve alejkumu selam ve rahmetullah ve berekatuhu. I merhaba!

- Merhaba!

- Merhaba! Merhaba, komšija... Baš lijepo, baš lijepo! Eto, kakvi smo mi bili muslimani da se nismo ni selamljivali.

- Rat je... - kazivao sam ne znajući šta bih trebao reći.

- Pa, navratite, komšija! Da se barem ispričamo. Onako, bez obaveze. Ali, navratite.

Poziv se ponavljao i prešao u insistiranje. To mi nije zasmetalo. U mojim ušima poprimilo je sasvim iskreno značenje. Počeo sam potvrđivati glavom. Pa potvrđivati i riječima. Ali, kako mu nisam odlazio u posjetu, osjećao sam nelagodu pri novim susretima. Sebe sam uhvatio da kući ili od kuće idem zao-

bilaznim sokacima ne bih li izbjegao dr. Mahmića. To je, opet, i ružno i teže je nego mu jednom i otići u posjetu.

Ali je ispalo zapetljanije nego što sam mislio. Saznao sam da je sam u kući. Obitelj mu je, uza sami početak srpske agresije na sjeveroistočnu Bosnu, uspjela napustiti Srebrenicu. A kako su muhadžiri iz neokupiranih gradova više tjerani dalje nego što ih se ikako pokušalo zaustaviti, i doktorovi su se - htjeli, ne htjeli - skrasili u inozemstvu. Bio sam, zato, zbunjen gdje ga trebam posjetiti. Opredijelio sam se po varijanti da ga, ako je neko u malom gradu danonoćno obavezan poslom i ako živi bez obitelji, posjetim na radnom mjestu.

Bila je gužva u bolničkom hodniku. Više svijeta je stajalo nego što je moglo sjesti. Pacijente su pozivali u liječničke sobe prozivajući ih iznutra, iza zatvorenih vrata. Jedino je dr. Mahmić, u maniru starinskih doktora, izlazio iz ordinacije i, pozivajući pacijenta da uđe, pridržavao mu bravu na vratima. Primijetio me i nazvao selam. Odlučio sam posačekati. Kad bi se god pojavio na vratima, trudio se da me ljubazno pozdravi. Više smiješkom u očima nego klimanjem glave.

Naveliko je upuštao i pacijente koji su došli znatno iza mene. Trajalo je satima. Više puta sam ostao sam na hodniku uz njegovu ordinaciju, ali bi se, dok je posljednji pacijent bio na pregledu, pojavljivali novi.

Bilo je kasno popodne kad sam konačno ostao sam u hodniku.

- Izvolite... - kazao mi je istim načinom kojim je upuštao pacijente. Samo što me još nije i prozvao po imenu. Ipak sam ušao.

- Izvolite, šta ste trebali? Šta Vas boli?

- Ništa. Nije baš da je ništa. Našlo bi se boljki. Ali sam vam došao u posjetu. Dugo ste me pozivali. Pa sam mislio da vam svratim na posao...

- A ja sam mislio da ste došli radi pregleda. Mislio sam, znate, da ste se prijavili na kartoteci. Medicinska sestra mi donosi spisak s imenima prijavljenih za pregled. Više puta sam pitao sestru za Vas, znate. Pokušavali smo provjeriti da se niste prijavili drugome doktoru. Raspitivanje nije bilo nimalo lahko. Jer, znate, nismo Vam znali prezime.

- Ja sam, opet, mislio da se podrazumijeva da doktora koji je samac treba posjetiti u bolnici.

- Vidite, kakva zabuna... Ja sam, znate, Mahmić.

- Ja sam Đozić.

- Imao sam osjećaj da sam Vam i prije rata mogao nazivati selam. Činio bih to da sam znao da ste iz obitelji Đozića...

- Ja sam Đozić, a iz obitelji sam Đoza!

- Lijepo, lijepo. Lijepo je znati da sam imao sugrađanina koji je i protiv toga nesretnoga *ić*, znate. Ali, znate, ne znam zašto i Vi niste nastavili ulemsku tradiciju Vaše obitelji. Šteta je, znate...

- Ne znam! - poletio sam s grubim odgovorom, ali su mi se u ušima smekšale njegove riječi s upotrebom poštapalice *znati* pa sam požurio s ispravkom. - Ne znam ni ja, znate, pravo da Vam kažem...

- A čime se, ako se smije znati, bavite?

- Bavim se ratom i ne smije se baš znati čime se bavim u samom ratu. Ali, ako insistirate... Ne možemo dotle doći da svako u svakoga sumnja. Znate, ovo s ubacivanjem srpskih špijuna... Ali ću Vam reći ako Vas zanima...

- A, ne, ne... - nećkao se dr. Mahmić. - Mislio sam na to šta Vam je profesija.

- Profesijom se ne bavim. Ja sam geometar.

- Samo nam je još to trebalo! - nasmiješio se doktor.

- A šta, ako smijem znati...

- Da imamo i zemljomjera. Josef K. u Srebrenici! - kaza doktor.

- Razumijete se u književnost?

- Ne baš. Jozef K. je kao tablica množenja. Poput abecede. Dio elementarnog obrazovanja. A šta biste i bili osim Jozef K. kad ste već geometar i kad je sve manje zemlje u Bosni da bi je se moglo mjeriti...

- Pretvaram se u Jozefa K. koji se, odbrojavajući zadnje dane posljednje Srebrenice, opteretio tajnom vlastitog imena... Doktore, ne čini li vam se sudbinskim na koncu se baviti iskonom?

Samo se nasmijao. Nije kiselo. Mada je bio umoran, osmijehnuo mi se. Ali nisam stekao dojam da me i shvatio. Nisam osjećao ni grižnju savjesti pri pomisli da mu se moje obrazlaganje učinilo nesuvislim. Možda sam ga nagovještajem otkrivanja moga tajnog bavljenja djedovim zapisima nagrađivao iskrenošću zato što je insistirao da ga posjetim. Možda je to prihvatio kao kaznu što je bio uporan da ga posjetim. Ali je

njegov osmijeh bio neodređen.

6.

Poznanstvo s doktorom Mahmićem samo me približilo smrti. Ili me je od nje udaljavalo? Počeo sam je doživljavati s medicinskog stanovišta. To mi je otvaralo nove dimenzije, ali me odvajalo od same suštine. Sve slabije sam se snalazio s novim saznanjima o smrti. Sada znam da ljudi u Srebrenici od gladi umiru radi paralitičkog ileusa i opstipacije. Usljed gladi i neodgovarajuće ishrane, nastupa zatvor s totalnom paralizom crijeva i njihovom gangrenom. Klistriranje nije mogućno. Operiranje je uzaludno. Sadržaj crijeva armiran je udovoljavanjem nagonu za hranom, jedenjem suhih klipova kukuruza bez zrnja, smrvljenih resa s lijeske, lišća, jedenjem kore zguljene s drveća, ali i grančica.

Desetine Bošnjaka umrlo je u najtežim mukama od gladi.

Ja ne znam, svašta se govori, ali ne mogu potvrditi jer nisam bio očevidac, da je bilo i kanibalizma. Niko ne bi priznao i nikad se tačno neće znati. Samo se naveliko priča da se, u najvećoj tajnosti, u skrovitosti šume, počelo jesti i leševe poginulih boraca. Čak kolaju povjerljive i uvjerljive priče o dijelovima čovječijeg organizma koji su najukusniji. Spominju se pojedini unutarnji organi. Govorilo se i da je to činjeno samo s ubijenim Bošnjacima nađenim u šumi. Četnike se, izjednačene sa svinjetinom, prepuštalo divljim životinjama. Ali, ja ne mogu duše griješiti i potvrđivati kad to nisam svojim očima vidio niti čuo iz usta očevidaca.

Znam samo da je glad dovela ljude do ovakve situacije. Razum se svede na čistu fiziku organizma i čovjek postaje mnogo gori od iskustva s pobjesnjelim zvjerima.

S početkom akcije *Padobran* pretvorili smo se u baklje. Hiljade i hiljade i hiljade upaljenih baklji. Činilo se da im broja nejma.

Spram ove bakljade, ništavnim mi se čine prvomajske bakljade iz moga djetinjstva. Iako su okupljani svi đaci, od prvačića u osnovnim školama do najstarijih školaraca, pa s upaljenim bakljama kretali ulicama u sumrak, mogli smo izgledati samo kao uzak i kratak zapaljeni potok u tami noći. Sada baklje nose i dječica sitnija od prvačića, i njihovi roditelji, i roditelji njihovih roditelja. Sve što može gamizati. I činimo

more, široko i dugo, s mnogo zaljeva i pritoka razlivenih u mrklom mraku bosanskih gudura.

Za dana se započinje s raspoređivanjem po čekama. Zauzimaju se mjesta po brdima i šumama za koja se pretpostavlja da mogu biti dobro polazište u bjesomučnoj potrazi za izbačenim padobranima. Baklje, pravljene od svega i svačega, i od kore trešnjina drveta - poput lila u noći uoči Jurjeva, štede se do iza ponoći, ali se poslije nije smjelo oklijevati. Ma koliko se već bilo uvardalo u koje doba se avioni pojavljuju, riskantno se bilo osloniti na avionski zvuk pa tek tada upaliti baklje. Avion je prebrz, a svako je mislio da će i njegova baklja doprinijeti da se pilotu skrene pažnja da baš nad tim područjem ispusti teret.

Nailazak aviona poklapao se, nekako, s javljanjem drugih horoza. U odmakloj dobi noći i još podaleko od svanuća. Tada bi već izgledalo da gori sva šuma. Dotad se, satima, zagledalo u crno nebo i, u mraku, suspregnutoga disanja, prežalo kad će avioni. A kad bi se oglasili ili se to, u mrtvilu muka, samo pričinilo, skakalo se na noge i izgovarale dove i drukčije molbe da se baš u njihovoj blizini raskrile padobrani. Dovoljno je bilo i da avioni makar samo prelete u blizini pa da se baklje razbježe i započne borba na život i smrt. Ko će prije, ne čekajući na dnevno vidilo, natrefiti na tovare blaga s neba. Ili se, ako bi se ispostavilo da aviona te noći nejma ili su promašili u odbacivanju tereta ili da su nadletjeli brda s drugim čekačima, više nije imalo snage ni opsovati sreću i samo se zapadalo u bezizlazni očaj.

Zadnji stadij očaja zahvatao je i one nad čijim se glavama pojave padobrani...

Bolje je što nisam prisustvovao. Zato se ne osjećam dužnim opisivati kakve su se borbe odvijale među izbezumljenim ljudima. Bio je dovoljno katastrofalan prizor kad smo sutradan, po dnevnom vidilu, u šumi nalazili mrtva tijela s teškim tragovima nasilja. Preživjeli su se domogli zalogaja više.

Odavno je jasno da Svijet Srbima pomaže u opitima u *laboratoriji Srebrenica*, ali mi akcija *Padobran* izgleda kao samostalni svjetski pokus nad srebreničkim zamorcima. Umjesto da na hiljadu i jedan način prekinu ovu agoniju, ili da samo skrše četničko divljaštvo, ili da i nas - ako je već ratovanje jedini izlaz - naoružaju makar tako što bi od oružja

kojime raspolažu isključivo Srbi dali i nama dio na koji imamo pravo jer smo od usta godinama odvajali za zajedničku JNA, ili da ih natjeraju da nam se kao ljudima može makar doturati hrana, vrši se eksperiment s noćnim bacanjem namirnica iz zraka.

Zadnja televizijska slika koju sam zapamtio:

Američki helikopteri u brišućem preletu iznad kurdskih pobunjenika u Turskoj, dok odrpani ljudi trče s uzdignutim rukama ne bi li dohvatili viseće mreže sa hranom.

Više nisam imao prilike gledati televizijski program. Ono što sam naknadno mogao vidjeti, preko oka, kad su se Srebreničani otimali krajnostima bijede improvizirajući na potoku s imenom Rijeka turbinice koje su davale električnu energiju od koje je mogla svijetliti pokoja žarulja i svjetluckati ekran na televizoru, više nije ličilo na televizijski program. Opkoljenima, bio nam je ukinut prijem Televizije Bosne i Hercegovine i zavedeno primanje onoga što su emitirale sve televizijske stanice *ujedinjenih srpskih zemalja*. Srebrenica im je bila hit-tema.

Da nisam bio u Srebrenici i da se, pomalo gledajući to što su Srbi nazivali svojom televizijom, nisam morao štipati da provjerim jesam li živ, morao bih ili poželjeti da se pokrstim ili da iziđem iz vlastite kože. Sve o Bošnjacima, posebno o Srebrenici, prikazivano je najmonstruoznijim lažima iznesenim na način kao da je riječ o najobičnijoj istini. Time ne plaše nas, nego nas se plaše. Hrabre sebe i među svojima grade alibi.

Dugo me proganjala zapamćena slika s Kurdima koji trče uz brdo za mrežama u kojima visi hrana iz helikopetera. Dok sam to gledao, kao svjetlice, pogađale su me pomisli da se ni nama nije ničemu boljem nadati od Svijeta u ratu koji je tih dana započinjao u Bosni. Ali sam i katastrofalno pogriješio u procjeni da ista sudbina čeka nas. Spram ovoga šta je Bosna dočekala u Srebrenici, slike s unezvijerenim Kurdima ubrzo su mi počele izgledati kao sitne male pakosti iz zaboravljenih crtanih filmova.

Na nekoliko dana prije nego nad Srebrenicom, prvi paketi s hranom bačeni su iznad Cerske. Nisu u mrežama i nisu iz helikoptera. Iz aviona i s padobranima. Čekalo se da Cerska zapadne u stanje pred sami svoj pad. Oko nje su četnici upravo bili stisnuli posljednji smrtni obruč. Oni su i palili vatre

kako bi avionima doznačili mjesto ispuštanja tereta. Cerani nisu smjeli. Prokazali bi se progoniteljima i oni bi ih poubijali kraj vatri.

Akcija je gromoglasno najavljivana širom Svijeta pa su se i Bošnjaci iz Cerske ponadali da će moći makar umrijeti siti.

Ispostavilo se da se bjelkaste kupole sa hranom prizemljuju na mjestima koja su četnici signalizirali vatrama. Nato su mnogi Cerani jurnuli u tim pravcima. S druge strane ih je dočekivala mitraljeska vatra. Padali su kao snoplje žita pod naletom nevremena kakvo se u ovim krajevima pojavljuje svakih tridesetak ili pedesetak godina. Ali su gladu izbezumljeni ljudi jednako nailazili u novim valovima. Kao da su noćne leptirice, a svjetlucanje rafala iz četničkih mitraljeza kao da je magična vatra na kojoj moraju dokončati svoju posljednju nadu.

Lijepa moja i draga Cerska! Ostat će nezaobilazna šara u mozaiku ćilima Bosne. I kakav god i koliki god bio ćilim, Cerska je svoju šaru na tvrdoj snovi bošnjačkoga stana otkala iz sna i u najvećim mukama.

Nikad se u srcu neću riješiti ovoga bola za Cerskom.

A s Cerskom sam i prije bio povezan najtanahnijim nitima, svilenim i paučinastim, a čvrstim poput najdebljeg jutanog konopca.

U Cerskoj sam bio teravih-imam kad više nisam bio ni softa. Istom sam bio završio medresu i imao hatipsku muraselu. Nisam bio samo teravijski predvodnik, bio sam imam. Najbolji dani mojih najljepših godina. U Cerskoj mi je polovica srca ostala.

7.

Ili su bili zadovoljni dostignutim nivoom eksperimentiranja ili su izgubili strpljenje u tamanjenju, ili im je samo isticao rok koji im je Svijet dao, ali su navalili iz svih pravaca i svim silama. Smrt je stezala Srebrenicu. Primakla se samom gradu. Smrtno blizu. Preblizu.

Samo je njihova prebliska primaknutost odgodila moju smrt i uzrokovala da ponovo posjetim dr. Mahmića. I opet u bolnici. Probudio sam se na istom hodniku u kome sam jednom već čekao da me dr. Mahmić pozove u ordinaciju. Samo što sam sada ležao na krevetu u tome hodniku. I nisam iščeki-

vao da me doktor Mahmić upusti unutra. U sobama nije bilo mjesta. I doktorske ordinacije pretvorene su u bolničke sobe. I hodnici. Donijet sam u besvjesnom stanju i bio nevjerovatan ratni slučaj. Zajedno sa mojim komšijom Šabanom. Skupa smo bili u dobro zaštićenom skloništu kad je među nas doletjela zolja. Očešala nas je obojicu i zarila se između nas u ilovaču bajte. Pamtim samo da je sijevnulo. I izbacilo i balvane iznad nas pokrivene busenjem. I nas.

Poslije su mi, u bolnici, pokazali moju košulju. Bila je idealna tigrova koža. Negativ te kože bio je na mojoj koži. Što je baruta propustla košulja, dočekalo je tijelo. Šaban je prošao drukčije. Njega je oblizao plamen. Ležao je na susjednom krevetu kože crvene kao da je Indijanac i spaljene kose i obrva.

Zolja ne eksplodira u jednom od hiljadu slučajeva. U našem primjeru nije samo zato što je ispaljena s premale razdaljine. Ispucana s četiri stotine metara, oslobađa toplotu koja probija čelik i eksplozijom raznosi tenk. Izbačena na nas ni s pedeset metara razdaljine, prošla je kao kroza sir u naš zemljano-brvneni bunker, ali nije bilo dovoljno vremena da dostigne temperaturu koja bi spržila dva kubika ilovače i eksplozijom odbacila još toliko.

8.

Šaban je morao ostati u bolnici. Ja sam je napustio sutradan. Na osobnu odgovornost, potvrđenu potpisom u prisustvu smrknutog doktora Mahmića.

Kao i zolja, naši uništitelji imali su previše svih vrsta projektila. Granate su padale po samome gradu, i one sada izbacivane iz nedovoljne udaljenosti.

Pristupa se odsudnoj odbrani Srebrenice. Potpisao sam otpusnicu da ne bih - ako provale u grad - bio zaklan u krevetu na bolničkom hodniku. Dobrovoljno sam se javio da naplatim vlastitu smrt.

Sa suprotne strane, iz pravca banje Guber, stiže vijest da je trista četnika prošlo kroz zadnju liniju odbrane. Ovu sustiže vijest na motoroli da se nijedan četnik nije vratio, niti se domogao grada. Nisu se ni bili probili. Namjerno su propušteni.

Treba iskoristiti i posljednju nadu.

Zato pužemo uz brdo. Nas pedesetak. U jednoj ruci nam puške. Bomba u zubima. U drugoj ruci - sulinari. Zapucat ćemo puškama provučenim kroz sulinare. Ima da jekne kao nepoznato oružje. Četnici da pomisle da svaki od nas ima oružje ubojitije od mitraljeza.

Dušman se s brda oglašava sve ubojitije. I iz sve težeg naoružanja.

Zemlja ječi pod nama. Uši su nam ogluhle od buke. Kroz tijelo osjećamo mljevenje gvozdenih gusjenica. Ne drhtimo, ne vibriramo, tijela nam tutnje potmulim sazvučjem tenkova s kojima smo povezani zajedničkom zemljanom prostirkom ovoga brda. Uspjelo im je popeti i tenkove. Samo što još i iz njih nisu raspalili.

Potom će, kao pse koljače s lanca, pustiti pješadiju koja će na juriš krenuti sa isukanim bajunetima na puškama i s kamama u zubima.

Samo što nisu nagrnuli koljači niz brdo uz koje pužemo.

Šta je nas ni pedeset spram teškog naoružanja iz novosadskog, valjevskog i užičkog korpusa srbijanske vojske, u pratnji tako nazivanih domaćih četnika, koji nose noževe naoštrene za klanje?! Ali ćemo se makar potući. Do smrti. Pa šta Bog dadne!

Našim strojem, razvijenim u puzajuće strijelce, struji:

- Prenesi: Priprema za tekbir!

- Prenesi. Priprema...

- Prenesi... - huji poput sve udaljenijeg fijuka razvigora.

Bili smo ni na deset metara ispod vrha kad se prolomila komanda:

- Tekbir!

Nisam ni pomislio da ikad jedan insan može toliko viknuti. Ni tri puta krupniji od sićušnoga komandira čete Feriza. A za Ferizovim zovom prolomi se:

- Allahu ekber!

Nije viknulo nas pedesetak. Viknula je čitava šuma uokolo. Viknuto je sa svih okolnih brda. Prolamalo se.

Ma, kakvi njihovi topovi i potmuhla jeka tenkovskih gusjenica!

Kosa mi se dizala.

Nikad nisam bio življi.

- Allahu ekber! - jeknulo je srebreničkim kaburom iza naših leđa.

Nikad toliku jeku nisam čuo i nije mogla biti samo iz pedesetak grla, ma koliko se iz svakoga našega grla zaorilo snagom kakvom je i Feriz izdao komandu.

Mi smo strčavali niz brdo. Nalazili se već na njegovoj suprotnoj strani. Pred nama su bježali i saplitali se. Žive smo ih rukama hvatali.

- Allahu ekber!

Nisam se prevario. Nije mi se pričinilo. Nije nas se javilo samo pedesetak. I nas pedesetak, ali se tekbir prolomio i po okolnim brdima. Iz stotina i stotina, iz hiljada bošnjačkih grla.

Ne znam. Niti će se saznati. Ne znam je li se ikako moglo koordinirati ikakvim planom odsudne odbrane Srebrenice, pa da - kad se s jednog mjesta oglasi - svi, u istom trenu, prihvate tekbir, ili nam se Gospodar svjetova odazvao Svojom milošću. Znam samo onoliko koliko mi je dato da znam. Znam da su Srbi potisnuti na pozicije prije ofanzive. I znam da je Srebrenica odbranjena ove noći.

I ne treba mi da znam više.

9.

Neka je rahmet mojoj napaćenoj duši. Neka joj je rahmet na Ovome svijetu. Zaslužila je.

10.

Šehidi sanjaju svoju smrt. Ja svoju nisam sanjao. Zato sam bio sasvim siguran da sam još na Ovome svijetu dok sam se razbuđivao u nestvarnom ambijentu bolničkog hodnika. Nisam se sjećao zolje. Nisam je se mogao sjećati. Koliko god nije uspjela razviti brzinu potrebnu za aktiviranje njezinih ubojitih svojstava, prebrzo je morala stići u naše zaklonište. Sjećao sam se toga zaklona. I četnika koji pokušavaju s pješadijskim napadima. I bilo mi je začudno otkud ja u hodniku u kome sam još jednom boravio, čekajući da me primi doktor Mahmić. Ali sam imao još toliko bistre misli da se mogu sjetiti da sam živ - naumpadalo mi je da nisam sanjao svoju smrt.

I kad sam napustio bolnicu da ne bih bio zaklan na hodničkom krevetu i priključio se odsudnoj odbrani Srebrenice, znao sam da neću poginuti. Šuhva se pojavila dok smo puzili uz brdo sa kojeg je počinjala djelovati silesija teškog naoružanja. Sinulo mi je da nisam mogao ni sanjati

smrt. Da ništa nisam sanjao. Da nisam mogao sanjati. A ako i jesam, da to ne mogu znati. Nisam bio pri svijesti. I ničeg se nisam sjećao poslije zolje. Ni zolje se nisam sjećao. Samo bljeska.

A šta, sijevalo mi je mozgom dok sam zubima stiskao bombu i jednom rukom držao sulinar a drugom vukao pušku puzeći odupri na laktove i pete, a šta ako se i u besvijesti sanja i čovjek se toga ne može sjećati, kao što i onima koji umru treba poprilično vremena da postanu svjesni da više nisu živi? Šta?! Ali, hrabrio sam se, ako već šehidski znak dođe na snu, Dragi Allah bi mi ga, dok sam bio bez svijesti, stavio na znanje na neki drukčiji, Svoj način. Bi. Bi! U to nimalo ne sumnjam.

A šta ako sam umro?

I ako ja, ovo, pužem uz ovo brdo već kao šehid?!

Ipak je nemoguće da zolja upadne u rov i da se, zarivajući se u ilovaču, aktivira njeno toplotno punjenje, a da se eksplozija ugasi u ilovači. Nije moguće da nas iz zakloništa, zajedno s balvanima i busenjem, izbaci detonacija izazvana oslobađanjem toplotnog punjenja, a da nas ne izbaci i detonacija eksploziva.

Nemoguće je i da se, kakva me god detonacija izbacila, i da sam i bio živ na krevetu u bolničkom hodniku, bilo je nemoguće da se pridignem na noge u takvome stanju.

Nije moguće ni da me doktor pristane otpustiti. I da mi moji dopuste da im se, takav, priključim u odsudnoj odbrani. I da mognem učestvovati u bilo čemu.

I da se onakav tekbir prolomi nad Srebrenicom!

Nemoguće!

Pogotovo je nemoguće previše nemogućeg.

Ali je sve tako.

11.

Kad je Tenzila, supruga rahmetli Kadira Kadirića, pred akšam izišla na avliju, kraj zapuštenoga bunara ukazao joj se rahmetli Šefik Uzunović, najbolji prijatelj njezina muža. Kazao joj je da se ne treba bojati. Govorio joj je s blagošću. I ona je, kao opčinjena, odista bez straha, gledala u zelenkastu prozirnu priliku u polumraku. Kazao joj je da poruči Fadilu, komandantu njihovog bataljona, da više ne šalje njegovoj majci pok-

lone, nego da je posjeti. Ako se već hoće iskupiti što joj je svojom nesmotrenošću poslao sina u sigurnu dunjalučku smrt. I da joj odnese dva primjerka Kur'ana.

Jedan je majki, drugi je meni, kazao joj je.

I, kad se Tenzili učinilo da prozirna prilika gubi obličje, zasjala je u akšamskom sumračju i kazala joj da rekne komandantu da će se brdo zvano Brdo osvojiti ako se dojavi gazijama iz Sućeske da dođu na džuma-namaz u Riječku džamiju i tu prespavaju noć, a ujutro da klanjaju sabah-namaz i namah se, dok su pod abdestom, ispentraju uz Brdo.

A ako rekne da bi na položaje koje sad drže gazije iz Sućeske morao vratiti borce koji su danima i noćima uzaludno pokušavali osvojiti Brdo, jer bi njihova linija u Sućeskoj ostala nebranjena, te da se, opet, ne mogu ostaviti nebranjenim ni njihovi sadašnji položaji pod Brdom dok spavaju gazije iz Sućeske, reci mu da može. On zna. Zna da je mene, tako prebacujući čete, ostavio sama i prepustio me četničkoj hordi. Ali mu reci da sada slobodno može vršiti zamjenu vojske. Gazije iz Sućeske, kazao je rahmetli Šefik Uzunović, *preuzet će u rani sabah od nas sačuvanu prvu liniju pod Brdom, a mi ćemo držati i njihovu u Sućeskoj dok odatle budu odsutni.*

Tenzila, supruga rahmetli Kadira Kadirića, smogla je smjelost i u zadnji časak kriknula pitanje je li šehid i njezin muž Kadir Kadirić. Iz prostora koji je do maločas ispunjavao lik rahmetli Šefika Uzunovića, na njoj sasvim nezamisliv način, dopirao je odgovor. Jednako neshvatljiv. Čula je Šefika Uzunovića kako govori da će on opet doći na bunar i dovesti šehide koje ona zna, a da će naknadno saznati i kako je bilo.

Tenzila Kadirić se uplašila na mrtvo ime. Bio je ponedjeljak i sve do sabaha u utornik probdjela je učeći dove. Ni u srijedu se nije usudila ikome povjeriti događaj kraj avlijskog bunara. U četvrtak je zakucala meni na vrata:

- Afedersum! - kazala je. - Afedersum... Svu noć sam se preračunavala, ali kao da me nešta tjeralo da se moram tebi povjeriti. Ti se mene, može biti, i ne sjećaš. Ja sam Tenzila. Ona Tenzila iz Cerske. Moja nena je iz Srebrenice. Isto se zvala; rahmet joj duši. Znam da sam ti se grdno zamjerila... Ti ne znaš da sam u Srebrenici. Došla sam sa zbijegom iz Cerske. Ja sam tebe, i bez raspitivanja gdje stanuješ i kako izgledaš, prepoznala. I nisam ti se usuđivala javiti. Moj muž je Kadir

Kadirić. Po suncu ti hodio! Ako se sjećaš njegova imena. Bili ste skupa kad je poginuo. Ako si ga i poznavao i ako ste i bili skupa? Ima od toga i godina dana. Raspitivala sam se, ali je priča - priča. Pogotovo kad se priča o ovome ratu. Nije vjerovati ni svojim očima... Preračunavala sam se. Računala da najmanje tebi smijem pristajati na muku. Ali me nešta tjeralo i dotjeralo na tvoja vrata. Bit će što jedino tebe poznajem u ovome rusvaju u Srebrenici, što si čestit čovjek, i iz čestite ulemske porodice, pa možeš razumjeti...

I ispričala mi je.

Imao sam primjerak Kur'ana, ručno ispisan arapskim pismom i s uporedo prepisanim prijevodom na bosanski jezik. Neko, djed ili otac, naručili su izradu ovoga Mushafa čim se pojavio prijevod Kur'ana rahmetli reisa Čauševića i rahmetli Pandže. Vjerovatno je to bio i posljednji primjer kur'anske kaligrafije u Bosni, a još vjerovatnije i prvi i posljednji uzorak ručno ispisanog uporednog Mushafa na originalnom i bosanskom pismu. To je Kur'an koji sam, u očaju slabosti za duhanom, založio da bih kupio cigarete. U Srebrenici je sve bilo pogubilo vrijednost. I zlato. Svega je bilo malo. Najmanje njemačkih maraka. One su jedino još nešto vrijedile, ali nisu bili iznađeni načini kako da ih dotura rodbina koja je bila izvan Srebrenice. Šteka cigareta marke *marlboro*, s deset kutijica, stajala je hiljadu maraka. Posudio sam toliku količinu novca, garantirajući založenim Mushafom komšiji ratnom profiteru da ću mu vratiti istu količinu istih cigareta. Nisam izlazio iz kuće dok, pušeći jednu za drugom, nisam popušio i posljednju cigaretu. Htio sam da mi se pušenje zgadi. Ali nije.

Kad su Unproforove vojnike iz Kanade zamijenili Holanđani, cijena cigaretama poprilično je oborena, ali sam do dviju šteka *marlbora* došao zamjenjujući sa kanadskim oficirom srebrom izvezenu mangalu, na koju, otkako je nabavljena, nikad nije stavljen žar. Komšija mi je vratio Mushaf. Kazao je da mi je ionako, kao komšija komšiji i dobar čovjek dobru čovjeku, mislio vratiti zalog. Ipak je dobro zagledao jesu li cigarete original, američke, ili je *marlboro* ruski ili bugaraski, kakav u Žepi švercuju Unporoforovi vojnici iz Ukrajine.

I imao sam Mushaf rahmetli moga djeda hadži hafiza Rahmanbega Đoze nađen ispod podnice u gornjim odajama naše kuće.

Ova kuća nikad nije ostala bez Kur'ana. Čestita obitelj Đoza je, otkako je naš prapredak, neki Đozo, pradavni Dobri Bošnjanin, prihvatio islam, u svakoj generaciji davala hafiza. Podrazumijeva se da je uvijek imala i Kur'an. I, sad, treba da drugi u generaciji Đoza sa novim prezimenom Đozić, nakon što je čestitoj obitelji prekalemljeno prezime time što su moga oca - dok je njegov otac i moj djed hadži hafiz Rahman-beg Đozo krvario za Njegovo Carsko i Kraljevsko Veličanstvo cara Austrije i kralja Madžarske - carski i kraljevski službenici K. und K. Monarhije, u skladu s popisnom politikom Benjamina Kallaya o utvrđivanju broja žitelja Bosne, popisali pod prezimenom Đozić, sada trebam ja biti taj koji će kuću ostaviti bez Kur'ana.

Na šta se i na koga se svela starinska familija! Ja, koji sam samo zemljomjer i nisam hafiz, dajem iz kuće oba preostala primjerka Kur'ana.

Da nisam parao podnice i ložio ih suočen sa strahom da ću umrijeti u hladnoći starinske kuće, u kući bi ostao djedov Mushaf. I ne bih se prepuštao najapsurdnijoj zanimaciji dešifriranja davnih pričanja dok umirem u smrti Srebrenice.

Da nisam naišao na djedov Mushaf, Tenzili bih dao samo ovaj Kur'an, sa uporednim prijepisom Čaušević-Pandžinog prijevoda, za koji bih mislio da je jedini preostali kućni primjerak.

Da se nisam prepustio odgonetanju davnog pripovijedanja, odavno bi bio izgubljen svaki smisao o vlastitom životu u smrti Srebrenice.

To iščitavanje održavalo me u misli da kao posljednji Đozić ispod konačnoga svođenja računa o opstajanju davne obitelji Đozo ne udarim muhur bogohulništva. Da zadnji Đozo ne nestane s Dunjaluka kao samoubojica. Drukčije bih, haman, digao ruku na sebe. Kad me već neće.

Možda se i zavaravam da me to održava u istrajavanju da ne pristanem na samoubojstvo. A možda mi se, kao s Šeherzadinim produživanjem i priče i života, hoće još nešto reći. Možda je to znak. Uvijek mora opstojati neki znak. Kao Šeherzada. Kao što su pogubljeni ili su samo sakriveni znakovi o nestajanju Srebrenice kroz stoljeća.

Mora da je znak i ova žena koja mi je davno slomila srce i bila promijenila moju odluku da, poslije završene medrese,

ne postupim po djedovoj oporuci. Htio sam drukčije. Htio sam po svom. Htio sam s njom. S njom se oženiti i ne nastaviti školovanje. Ostati hodža u njezinom selu.

Znam da je ona znak. Nije slučajno do mene dospjela sa svojom pričom. Još samo ja znam da je komandant bataljona Fadil poslao Šefika Uzunovića u sigurnu smrt. Ja i komandant bataljona još jedini znamo na Ovome svijetu. Znao je i Šefik Uzunović. I znam da znam šta je Šefik Uzunović rekao Tenzili Kadirić kad je rekao da će saznati o njezinome mužu. Ne znam šta će vidjeti kad joj je rekao da će vidjeti, a ono što jedini ja na Dunjaluku besprijekorno tačno znam jest da Kadir Kadirić nije šehid. I znam da je ova žena meni poslata da bih otklonio zabunluk i da joj trebam dati tražene primjerke Kur'ana.

- Odnijet ćeš komandantu bataljona ove Kur'ane. I reći ćeš mu da sam ti ih ja dao. Uzgredno mu reci da sam ti ih ja dao. Kao i meni, sve mu po redu ispripovijedaj. I samo uzgredno, ali obavezno, reci da sam ti ja dao primjerke Kur'ana. Tako će brže prihvatiti tvoje pripovijedanje. Neće odbiti tvoje pričanje, niti se nećkati ili se upuštati u provjeravanje. Nejma se vremena da bi se čekalo. Sutra je petak. Džuma. Sućeska je, i kad su u pitanju njezine gazije, daleko od toga brda koje se treba osvojiti.

Žena je poslušala. Bataljonski komandant, također.

Gazije iz Sućeske, nakon džume i noći prespavane u Riječkoj džamiji, u subotu ujutro, u sami cik zore, ispred naše prve linije pod Brdom ne zatekoše četnike. Neopazice prepuzaše čistinu ispred rovova, pa se ispentraše uz okomiti dio Brda.

Odatle nisu mogli biti viđeni niti bi im se četnici odatle nadali. Gore će se, na brisanom prostoru platoa, četnicima ukazati oči u oči sa njima. Pa kome obojci, kome opanci!

Ali, na Brdu nikoga ne zatekoše.

Četnici su, čim se počelo razdanjivati, ugledali prazne bošnjačke položaje. I jurnuli nizbrdo. Misleći da će se konačno dokopati položaja branitelja Srebrenice. I čitave prethodne noći izgledalo im je da su rovovi napušteni, a sa svanućem, kad su se potpuno mogli osloniti na ono što vide - da u rovovima nikoga nejma, samo što nisu i poletjeli niz brdo.

Utom je jedna grupa gazija iz Sućeske preuzela prepušteni četnički položaj i zalegla uz teško naoružanje na Brdu, a preostali, veći dio grupe sjurio se četnicima iza leđa. Pred gazijama su padali kao slomljena trska. Usput su momci iz Sućeske nailazili na četničke leševe. Ali, u žurbi da im ne umaknu živi, nisu imali kad razmišljati otkud na strmini mrtvi četnici koje oni nisu ubili.

12.

Bio živ ili već bio mrtav na Dunjaluku, nimalo nisam sumnjao da sam šehid.

Je li ovo moje stanje novi stadij doživljenosti smrti ili je diranje u gajb, u tajne koje pripadaju jedino Stvoritelju svjetova i ničije nije da se u njih upliće ni na koji način? Ali, ja nisam neupleten, a uzdam se u časne namjere koje ne mogu biti bogohuljenje. Ja u Boga vjerujem, i u Božije meleke, i u sve što je ljudima objavljeno... i uzdam se u Njegovu milost. Utječem se Njegovoj milosti i uzdam se u nju.

Pamtim iz djetinjstva, pospan na sijelu, pričanje kako je Allah, dželle šanuhu, blago prekorio derviša Džuneida i prenio mu da bi mogao prokazati ljudima njegovu opčinjenost zikrom, pa ga takvoga, u stanju zanesenosti, navesti da hoda ulicom i da ljudi, vidjevši ga kako se tetura, pomisle da je pijan, a asket Mu odgovorio:

Allahu moj, a kad bih ja prokazao ljudima kolika je Tvoja milost, niko Ti više ne bi padao na sedždu!

Uzdam se u nemjerljivost Njegove Samilosnosti i molim Mu se da mi oprosti zato što nisam neupleten i što se uplićem u tajne koje čovjeku nisu dostupne. A to je da ja mislim da smo mi u Srebrenici, s ovime što nam Srbi čine, sve katove dubine Džehennema dosegnuli i da se nama još samo može ukazati Džennet.

A šta ako nismo?

I šta ako sam već u Džehennemu i ako ovo, ne bivajući svjestan, mrtav zapisujem?

13.

Jesu li Severinus Veranus i njegova majka Temautia, jesu li bili uopće Aureli? Jesu li ime pripadnosti dobili po Marku Aureliju, koji je objedinio sve dalmatinske i panonske gradove,

skupa sa Srebrenicom, koja nije ni u Panoniji ni u Dalmaciji? Jesu li libertinskoga porijekla? Jesu li, dakle, bili robovi i postali oslobođenici? I šta znače razbacani zapisi: dicit, quiescere, aeturna sedes, šta? Ili su pripadali Barbiima, ili Caminiima, Catiliima ili su bili Salvii? Šta je s mužem Temautijinim? I s ocem Severinusa Veranusa?

14.

Zabunluk! Sav sam u zabunluku. Ili sam, samo, na sve oguglao...

VI.

KAKO JE RAHMAN-BEGA RUSKE SMRTI SPASILA DOVA U UMRLOME ČASU

Treće po redosljedu zabilježeno djedovo sjećanje, a hronologijski bi trebalo biti drugo po redu

Na puške se oguglalo. Pucaju li, pucaju. Pogađaju. I promašuju. Gine se. Ili biva ranjeno. Ostalima ostane da još žive. Jedino topovi! Možda zato što jače gruhnu i što našire pogađaju. Na njih se ne ogugla, ali se od njih ogluhne. Ali, opet, ne zna se je li gora izloženost svoj pucnjavi, isukanim bajunetima i podignutim buzdovanima ili je gora zaklonjenost u rovovima.

Kad je juriš, onda je samo juriš.

Znamo krenuti i u trideset i jednom špaliru. U svakome po sedamdeset, po stotinu, ili i po pet stotina nas. I još trideset puta toliko redova. Sve jedan za drugim. Zna odjednom, i samo s jedne strane, krenuti i petnaest i po hiljada vojnika. Pa koji koje nadbiju. Ali je to samo da je jednih više mrtvih, drugih više živih. Nejma pobjede. Oni u kojih je više živih nejmaju snage jurnuti i dalje od rova u kome su dotad bili oni koji su se - zato što ih je ostalo manje živih - uspjeli povući do svojih pozadinskih položaja. U frontalnom ratu nejma pobjednika. Ne može se daleko stići kad se juriša u širinu. Jedni nadbiju na nekom dijelu lanca. Drugi, opet, porastrgaju druge karike. Helem, vratimo mi njih. Vrate oni nas. I samo nas je sve manje i manje. I tamo i ovamo. A pobjede ni na vidiku. Samo nepregledna ravnica.

Kad prvi špalir pričučne, svaki vojnik ispali po dva metka. Istovremeno, nad njihovim glavama, drugi špalir stigne s nogu ispucati svoje, a ono što preostane iz prvoga špalira već je na nogama i juriša s bajunetama. Oni, dok iza njihovih leđa tutnje novi ešaloni, ili stignu još jednom čučnuti i opet opaliti ili meci ostanu neupotrijebljeni. Toliko je kratko rastojanje između suprotstavljenih vojski. Zato su bajuneti isukani pri polasku.

Šta sam ih gledao da u parovima umru - naš njihovom suknuo bajunet, a njihov našem. Pa se nejma kad ni izvlačiti noža iz tuđeg vojnika. Preostanu samo buzdovani. Toliko da se može zamahivati. Jest, oružje iz srednjega vijeka, bajunet je u Svjetskome ratu bio najuobojitije sredstvo.

Komisni rum i varljiva nada da se preživi kismet.

Dever dunjaj, ahir zeman.

A rovovi? Rovovi, živi grobovi.

Rasteglo se ono Galipolje. Nigdje Bosne. Nigdje da zapne pogled. Nejma planina. Brda, ni brdeljaka. Da makar ima ikakve uzvisine, da se insan može uzdati da se tamo krije još Dunjaluka. Samo ravan koja nije beskrajna. Neokrajčena pogledom. Pogled puca i dalje od puščanog metka i topovskog duleta. Puca s dometom podjednakim na sve strane. Do one neprekidne crte uokolo na kojoj se sastavljaju nebesa i zemlja. Sastaju se ili se brišu. Nejma brda da se nasluti kako ima i druga strana padine i da se Svijet i tamo rasprostire.

U Bosni svijet jest sapet. Stiješnjen. Sav među brdima. Ama je s brda na brdo, pa niz brdo, pa na brdo. I svaka međa najavljuje drukčiji krajolik. A Galicija? Nigdje više neba i više zemlje. I sva ravnina zemlje i sva potisnuta visina neba ubijaju lažnom komocijom.

Ili nam je suđeno da se nađemo izdvojeni baš na ovakvome mjestu, koje je kao zaseban, odvojen Svijet, nakratko pretvoren u dunjalučki Džehennem? Pa da, ovdje izdvojeni, svedemo ovosvjetske račune, ovu halabuku, ludnicu i klaonicu, u ime preostaloga svijeta, koji daleko, u Bosni i drugim daljinama, možda i zna da se ovo naše zove Galicijom, i da, bezbeli, i ginemo, ali se ne može ni misliti kako to činimo. I Božija kazna i Božija milost.

Pa se izbrisale granice između nebesa i kaljuže. Zakišilo.

Kiša za kakvu se u Bosni ne zna. Kraja joj nejma. Ukinula ono nigdje više neba i više zemlje. Suzila pogled i svijet svela na praštanje pušaka i gruhanje topova. I pjesmu! Zapjevamo da se jedni drugima označimo životom. Da prekinemo samo kišu.

Tako, kiša, kiša, kiša. Kiša. Niti se još šta čuje. Niti se još išta vidi. Izvirivalo se, ne izvirivalo se iz rova, isto: kiša i kiša. I kiša.

Zato zapjevamo. Mi ili oni. Ako mi, onda oni malo osluhnu, pa zapucaju prema pjesmi. Onda mi osluhnemo, pa zapucamo spram njihove pucnjave. Da se zna da nismo pjevači nego da smo ovdje zbog ubijanja. Pa oni zapjevaju. Mi zapucamo. Pa kiša. Samo, opet, kiša. Izmijeni se noć sa danom. I dani i noći. Kiša.

O-hoj, Bosno, Bosno moja
I ta brda, brda tvoja
O-hoj, majko, majko moja
I ta djeca, djeca tvoja
O-hoj, Bosno, Bosno moja
I mi, tuga, tuga tvoja...

Pa oni zapucaju.

Mi pripucamo.

Oni dopucaju.

Kiša.

I ništa.

Pa oni svoju pjesmu:

Volga, Volga
Ah, ti Volga...

Mi zapucamo.

Oni pripucaju.

Pa mi.

Pa oni.

Pjesma.

Puškaranje.

I ništa.

Pa oni: Naučili našu pjesmu! Lijepo se razabire kako se krive poput nas. Jedino što Bosnu premeću u Basnu, ali hajde-de:

O-hoj, Basna, Basna moja...

I mi njihovu:

Volga, Volga, ah, ti Volga...

Niti se više zna kad ko čiju pjesmu pjeva. Ni ko pjeva

svoju. Ko tuđu. Niti smo mi više svoji. Ni oni. Okolo nam zajednička tuđina. Jer, koliko je odavde do Bosne?! I gdje su čak njihovi gradovi i sela po Rusiji?! Gdje su i gdje su! Ihi-hi!

Bili smo samo prosta svojina Njegovog Carskog i Kraljevskog Visočanstva Franza Josepha Drugog, a oni prosta svojina svoga Veličanstva Nikolaja Romanova.

I, u koga mi, ovo, pucamo? Na koga? Zbog koga? Bože Dragi, što nas sastavi? Što baš nas sastavi? I baš ovdje? Čije mi grijehe ispaštamo da bismo život harčili za potrebe koje nisu naše? I kad će se ovo - ako ko i preživi - zaboraviti, pogubiti se i u sjećanju, i već se u drugoj generaciji i među našim potomstvom prenositi tek kao pokoja šala, gruba dosjetka ili obična sprdnja.

Odbijam razmišljati o lijepom. Ne mogu proklinjati sudbinu. Sam sam sebi kriv. Mogao sam znati, morao znati, znao sam da ću ovako završiti. Da ću, kad-tad, biti uhapšen. Ili se sam prijaviti. I da me kao gardijskoga dezertera iz Beča može sljedovati samo ovo u šta sam dopao. Istočni front! Jesu li pet bludnih noći u hotelu G'nery u Pešti, dvije sobarice, jedna kućna pomoćnica i dvije noći s njezinom gospodaricom, jesu li dovoljna cijena koju sam platio za grijeh bjekstva iz carske i kraljevske garde i dovoljna naplata u grijehu za ovo ispaštanje na Galiciji? Ne znam. Ništa ne znam. Ovo je ionako cjenkanje sa životom. Ulog su kismet i naša uloga u Galiciji. Može li Galicija promijeniti ono što je svakome zapisano u ezelu? Je li nam svima ovdje dovedenim zapisan kraj na Galiciji?

Bože, ne upiši nam za zlo, a dobro nam se pisati ne može.

Onda smo, ipak, krenuli. Zatalasali su se špaliri. I naši i njihovi. Preplavismo Galipolje. Prsa u prsa. I - ništa.

Mi osvajali njihove rovove. Oni se povlačili u svoje napuštene. Pa smo ih nadalje pomjerali. A i dalje - nigdje brda. Galicija. Pa se oni vraćali u svoje rovove. I još nas nagonili u naše zarušene, kopane prije pola godine. A i nazad kao i naprijed - Galipolje. Pa se opet sudarali. I živi među nama se mimoilazili. Mi zauzimali njihove rovove. Oni, naše. Zamijenili strane i pravce napada. Krkljanac.

Rovovi ili grobovi. Isto je.

I sve tako.

Sve tako.

Tako.

Tako.

Sve tako.

I sve tako.

Dok ne bi to sa mnom.

Bio sam na brisanom prostoru. Pri jurišu. Ko zna kojem jurišu i u kojem i čijem pravcu. Naprijed ili unatrag? Ili smo branili osvojeno ili vraćali izgubljeno, ne znam. Ja, s puškom iz koje sam pucao ili nisam pucao, iz koje se moglo ili se nije moglo pucati, sa zaglavljenim metkom u cijevi, obataljenom, ispravnom, austrijskom, ruskom, madžarskom, zaduženom, zarobljenom, odbačenom, sa puškom nad kojom se blistao bajunet.

Kako je bilo? Šta je bilo? Njihov je stajao nada mnom. Ja sam ležao, na leđima, zaglibljen. Onaj je već zamahivao sabljom. Moj ispruženi bajunet branio me toliko da mi sablju ne može zabosti pod grkljan. Jedino je mogao razmahnuti i poizdalja mi odrubiti glavu. Onaj je i zamahivao.

- Ešhedu en la ilahe illellah ve ešhedu enne Muhammeden abduhu ve resulluhu!

Ešhedu en la ilahe...

Ešhedu en la...

Ešhedu en...

Ešhedu...

Ešhe...

...

Odjekivao je u meni i gubio se kelime-i šehadet.

Da makar ne skapam kao zadnji skot.

Mislio sam da izgovaram u sebi. A ječalo je iz mene.

Ali, ona sablja zastade. Onaj upita:

- Muslim?

- Musliman, musliman! - priznajem i pred čovjekom u smrtnome času.

- Ešhedu en la ilahe illellah ve ešhedu enne Muhammeden abduhu ve resulluhu... - očitovao sam, jednako, pripadnost islamu u času smrti, dok su mi suze spirale kišu s obraza.

I onaj nada mnom istim riječima stade ponavljati svoju pripadnost Allahu:

- Ja srcem vjerujem i jezikom očitujem da nejma drugog boga osim Allaha, dželle šanuhu, i da je Muhammed, alejhi selam, Božiji rob i Božiji poslanik.

- Ja, Rahman - pokazivao sam na sebe prevrćući očima.

- Ja, Abdurahman - pokazivao je rukom na sebe.

Ja, sa imenom koje znači Milostivi. On, s imenom koje znači Rob Milostivog. U situaciji koja nam je obrnuta. Obojica pod zaštitom Božijih lijepih imena; el esmaul-husna.

Tako sam pao u rusko ropstvo. Zapao u milost Roba Milostivog. Abdurahmana. Bio sam živ i postao njegov posilni. On je bio moj rahman, ja njegov aburahman.

I, lijepo me pazio. I bilo mi je lijepo s njim. I Galicijsko polje mi postalo drukčije polje. Mamile me njegove priče o Samarkandu i Buhari. I još više, haman kao i Bosna, njegov rodni kraj Hor Sanniya.

Abdurahman je iz zemlje Perzije! Iz najljepše zemlje svih bosanskih maštanja o daljinama. Iz Hor Sanniya! Odatle mu je otac preselio u Buharu. Jest zavolio i novu zemlju. Jest i o njoj vatreno govorio. Ali je mene mamila Hor Sanniya. Zato što mi je o njoj prvo pričao. I pričao čeznutljivije. I zato što sam se time zavaravao misleći da više Bosne neću vidjeti.

Allahu Dragi, kud sve nisi rasijao sjeme muslimana?!

Koliko je od Bosne do Hor Sanniye! Hej, preko pola Svijeta!

Ali se opet uzvitla i gruhnu vijest: Vojska Njegovog Veličanstva Cara Rusije Nikolaja Romanova prevodi se u redovni sastav soldateske Sovjetske Rusije.

Ataman Abdurahman, bez nijeta i prethodećih farzova, pade na sedždu. I u tom položaju, kad je ljudski stvor najbliži Allahu, dželle šanuhu, umjesto *subhane rabiel eala*, izusti:

- E'uzu billahi mine ššejtani rradžim! - pa dodade:

- Obojicu nas, Dragi Bože! I mene i Bošnjaka Rahmana koji, oduzetih domovina, lutamo Dunjalukom ginući za tuđe države i za tuđu vjeru! Sačuvaj Svoje robove!

Istoga dana postadosmo dio Krasnaje armije. Crveni šejtani.

Bože, olakšaj, a ne otežaj! Bože, završi s dobrim! Amin, illahi ya Rabbi!

Rusko Carstvo je ionako bilo na samrti. Gubili su rat od premoćnije K. und K. Monarhije. Smislio je Baćuška da mu je bolje odreći se cara i zaratovati sa samim sobom, negolise odreći ogromne države. Monarhistička ili komunistička, svejedno, ali mu je bilo najvažnije očuvati granice Rusije. Tako Rus i zaratova sam sa sobom.

Moj Abdurahman, sluteći šta se iza brda svaljalo, ali još ne znajući i da se Rusija povukla iz Svjetskog rata, otpusti mene iz službe i omogući mi prebjeg. Prepratio me s konjanicima na drugu stranu Galipolja i ubacio među Bošnjake na austrijskoj strani.

- Ruska posla! - kazao je Abdurahman. - Teško nama sa njima. Brzo će se između sebe primiriti. Još će im i dobro doći da se iskolju. Lakše će im biti manje usta hraniti, a opet će ih biti dovoljno više nego što ima nas. Pa će međusobnu mržnju opet okrenuti na nas. Pravoslavnih ne bi ni bilo da im nije muslimana. Oni opstaju hraneći se mržnjom prema nama. Istina, krst se od križa malo razlikuje. Ali je, između dva zla, tebi birati manje zlo. Ovo što zahvaća Rusiju, to nije tvoj rat. Nije ni moj. Ali pogotovo nije tvoj. Daleko je tvoja domovina. Neka tebe s Austrijancima. S njima ti je bliže i brže. Prije ćeš kući doći.

7.

1.

Jutros sam primijetio da mi se burma ohlabavila. Bila mi je urasla u prst i nikako je nisam mogao skinuti, a sada se i pri pomicanju ruke obrće oko domalog prsta.

2.

Djed je želio da studiram u Beču. Znao je za stogodišnji ugovor o omogućivanju besplatnog studiranja Bošnjacima. Potpisala ga je K. und K. Monarhija. I, mada se bio opekao o austrijsku nedosljednost kao vlasnik najvećeg ratnog priznanja - Zlatne medalje za hrabrost, koju je, za zasluge na Sočkom frontu, primio samo pozlaćenu, s pismeno preuzetom obavezom Beča da poslije rata bude zamijenjena zaista zlatnom ili odgovarajućom novčanom protuvrijednošću, bio je ubijeđen da se preko noći nije mogla raspasti država koja je bila u stanju organizirati vojsku u kojoj je on služio i čije mu je blještavilo bilo poznato i izvan vojničkog iskustva.

Još mi nije bio poznat njegov dnevnik ostavljen u Mushafu ispod poda u gornjim sobama i nisam ni slutio da je u djedovim očima palo austrijsko carstvo. Ali se moglo naslutiti da, kao što i najsramežljivija seoska mlada hoće staviti na znanje svekrvi da i ona zna svoje, moj djed ipak samo tjera kapric davnoga nama. Seoske mlade samo izgledaju sramežljivo. Kao što se i čitavoj Srebrenici činilo da Rahman-beg nikad nije ni pogledao na ikakvu drugu osim svoje žene, a moja nena Ćamila, Rahmanbegovica, i umrla je od ljubomore. Znala je da se ženio u ruskom ropstvu.

- I, hajde-de, da je spominjao samo jednu ženu, Munteskiru, tu za koju u kući nije ni krio da je postojala u njegovome životu, niti je skrio od mene kad me došao zaprositi, već ih ima još koje spominje u snu... - jadala se nena.

Kao da je dobri stari Rahman Dozo, prikrivajući se kao dijete uhvaćeno u zijanu, odagnavao krivicu i busao se u prazna prsa. Samo da bi nama dokazivao kako sve s našom obitelji nije propalo bošnjačkim potpadanjem pod srpsku vlast. I da naša kuća mora računati s njegovim zaslugama. I da on tolike godine nije uzaludno proveo u soldačiji. Da je moje da idem u Beč!

- Madžar je - govorio je Rahman-beg Đozo - Madžar je potamnio sjaj Zlatne medalje. Madžar nije isporučivao količine zlata na koje se obavezao zajedničkim ugovorom sa Bečom o davanju zlata i iz bečkih i iz peštanskih zlatnih rezervi. Time je ugovor, kad ga ne ispunjava jedan od dvojice potpisnika, bio nevažeći. Nije u pitanju bilo to da je Beč ostao bez zlata. Austrijanac, samo, kakav jest, nije mogao odstupiti od ugovora i sam štancati Zlatnu medalju od suhoga zlata... Ne treba meni niko govoriti o Beču. Znam ja šta je Beč. U meni je davno palo Austro-Ugarsko Carstvo i Kraljevstvo. I neka je. Ja ga imam pravo i kuditi. Devet godina sam bio pod žuto-crnim bajrakom. Pet godina redovnog kadrovskog roka i četiri godine ratnog staža. Plus, pet godina ruskoga ropstva. To je koliko treba mome unuku Merdžanu da odraste, završi malu maturu i stigne se upisati na medresu u Sarajevo, ali će poslije medrese, inšallah, studirati u Beču. I to besplatno... Svako svoj posao, ja hoću da nešto bude i po mome. Ja znam da ima stogodišnji ugovor da Bošnjaci besplatno studiraju u Beču. I to ga je sam Austrijanac potpisao. Nije skupa s Madžarom. Madžar na jednu stranu, Austrijanac na drugu. Nikad nijedan Bošnjak nije rekao da je madžarski vojnik, svaki je govorio da je austrijski. Znamo mi ko je Austrijanac i šta su njegovi ugovori. A to što je partizanska vlast sakrila ovaj ugovor od Bošnjaka ili ga koristi u svoje svrhe, to nije stvar Beča nego Beograda. Niti se Beograd s Bečom može porediti. To što Beograd misli da mu je sada zapalo, to nije zabluda Beča. Uvijek se mora misliti na sutra. I birajući između Beča i Beograda, uvijek izabrati Beč...

Stari dobri namćor. Ionako sakrivenu pred nama, ali u njegovoj čangrizavoj naravi vjerovatno smrtno ozbiljnu, pristao je u sebi pogaziti prijeku mladalačku razočaranost u K. und K. Monarhiju. Ma koliko ga je skupo stajala - nakon što je kao dezerter uhvaćen u Pešti - slanjem na Galicijski front i

dugim robijaškim stažom u Savezu sovjetskih socijalističkih republika.

Uviđao je da će se kuća Đozića konačno srušiti na nejakim plećima najmlađega potomka. I da mi se ništa opipljivo ne ostavlja u nasljeđe. Osim zavjeta o nastavljanju ulemske tradicije. Znao je, i iz vlastitog iskustva, da meni komunisti neće dopustiti da budem imam u Riječkoj džamiji. I da me čekaju duge godine seoskoga hodžinluka. Duge koliko i čekanje na - više, mislio sam, priželjkivanu nego očekivanu - propast komunizma. Zato li je smislio kako je moguće održati stanje reda u obitelji? I kako da unuk postigne oboje. I da završi medresu, čime se ne prekida ulemski tespih stare familije. I da završi studije, koje će mi omogućiti materijalnu sigurnost dok Bosna ne iščeka oslobođenje svoje države i ja ne mognem preuzeti mihrab u Riječkoj džamiji.

Moj djed nije bendao ništa osim Boga. Sve ovosvjetsko, svjedočio je svojim iskustvom, smatrao je prolaznim. Samo privremenim. Haman je bio jedini Bošnjak u Bosni koji nimalo nije sumnjao u propast komunizma. Govorio je da je to insanski šer. I da su ga Rusi izmislili kad su uvidjeli da gube rat protiv Švabe. Pa su, da bi Evropa mislila da su se oni o svom jadu zabavili, poveli rat između sebe. Tako su i proglasili novi sistem u svojoj staroj državi. Samo u drukčijem pakovanju. Komunizam.

Djed se rukovodio iskustvom da bude i prođe sve što čovjek stvara. Jer je Bog Jedini Stvoritelj. Samo treba izdurati. I naći način kako bi se izduralo.

- Ne bih rekao da su *crveni* predznak Smaka Svijeta. Jesu šejtanske sluge, a Šejtan ne odlučuje o nastanku i nestanku. Šejtan samo nagovara insana. I, čudna mi čuda Rusa nagovoriti, kad Rusu uvijek treba nešto novo čime će se okoristiti. Danas ovako, sutra će i to istrošiti. Kad se nije u Božijoj vjeri, dobro dođe svaka nova nevjera.

Sjećao se isljednika iz Vladivostoka, Šejtanovog vođe na kraju Sibirije, dičnog sina Jusufa Altaj-hana. Naumpadao mu je taj daleki musliman Bibi Hadidž koji je prišao *crvenima* da bi se okoristio njihovom vjerom, pa zabrazdio u obome. I u osveti i u komunizmu.

- On je, haman, jedini musliman na Dunjaluku koji je shvatio da treba prići komunizmu da bi ga se upotrijebilo u

vlastite svrhe. I na svoj način. Učinio je sve da pridobije njihovo povjerenje kako bi se mogao staviti na čelo onima koji su mu najveći neprijatelji, pa se, onda, udovoljavajući njihovim pravilima i vrijednostima, okrenuo protiv njih. Tako je mogao činiti što je bio naumio... Svetiti im se! I on je to činio iz sve snage.

Ali su djeda prekidali u pola riječi:

- Barem nemoj pred djetetom. Ti si svoje polje pretrkao i čorbu posrkao. Nemoj pred Merdžanom. On je tvoja dika. Izlanut će se pred svijetom pa mu ode glava. A ako i ne ode glava, osta mu biljeg.

- Mi smo ionako pod biljegom. Ionako su nas stjerali samo u avliju, a i na njoj srušili tarabu. Sada biste mi i pod mojim krovom nametali njihova pravila.

- Svoj ti posao... - govorili su.

Djed se zavlačio u svoju sobu.

Je li, tako, i počeo pisati? Je li, tim činom, već bio odlučio i sakriti zapisano? Sakriti ili skloniti? S većom mogućnošću da ne bude nađeno. Ili je gajio pritajenu nadu da bi se nekad moglo i naći?

3.

U Beču nije bilo islamskoga fakulteta. Djed nije ni mislio da će ga biti. Studirao sam geodeziju. U medresi sam bio u Sarajevu. U jedinoj preostaloj medresi u Evropi. Okončavajući je, zapalo mi je da na završetku softinskoga staža budem teravih-imam u Cerskoj. Cerska nije selo. Cerska je veliki skup malih bošnjačkih sela. Ta sela su kao mahale u kasabi. Skupovi ušorenih kuća. Međusobno razmaknuti skupovi kuća čine Cersku. Jedina džamija u Cerskoj bila je sačuvana u Čelebićima.

Da je bio rat, morao bih biti komandant da bi se u mene zagledala cerska ljepotica Tenzila Muhurdar. Bilo je dugo zatišje nakon Drugog svjetskog rata. Bio sam mlad. Svršenik Gazijine medrese! Još i iz ulemske obitelji! Uza sve, Srebreničanin! Bio sam - na kraju krajeva i na početku svega čime djevojke vrednuju momka - teravih-imam. Bio sam i lijep. Bilo je još lijepih cura u Cerskoj. Ihi-hi ih je bilo lijepih! Ali se unaprijed moglo znati da sam ja Tenzilin. Ona je važila za najljepšu. Zato sada, iz najnovijega iskustva, i mislim da bi je, da

je tada bio ovaj rat sa četnicima, jedino komandant odbrane Cerske mogao osvojiti. Ovako, u miru starog muslimanskog sela, meni kao mladom imamu i još rodom iz Srebrenice, sljedovala mi je bez borbe najbolja curinska prilika prispjela za udaju! Samo da mine ramazan, uhvatit će se u kolo drugog dana Bajrama na Žutici i odatle se za mene ukrasti. Takav je adet i ne bih ni pomišljao uskratiti joj takvo dragovanje posljednjeg sjećanja na djevojaštvo.

Cure hode uokolo bez svirke. Uhvate se za ruke cure koje su se zadjevojčile. Pa se, polahko, pomiču momcima na očima. Da ih se nagledaju. Da ih dobro razgledaju. Do idućega Bajrama i one će, sa ostalim ženama, dotad i same udate, zasanjenih očiju i poizdalja, zagledati po novoprispjelim curama dok ih momci budu mjerkali.

U to kolo nikad se nije uhvatila prva ljubav moga djeda Rahman-bega Đoze. I ona Tenzila.

Moja prva ljubav bila je unuka svoje nene Tenzile. Iste one koja se, ne bi li napakostila Rahman-begu Đozi, nije ni uhvatila u bajramsko kolo u Žutici, nego je iskoristila gungulu prvoga dana Bajrama i pobjegla tetki u deseto selo. U Cerskoj se udala. Izrodila djecu. Predala se njihovom odgoju.

Mora da se moj djed imao u koga zaljubiti! Tragovi davne ljepote preslikali su se u njezinoj unuki. Čak ni život u Cerskoj, gdje je komunizmom nametnuto siromaštvo bliže i od same smrti, nije uništio gospodstvo iz njezina porijekla.

Ništa nisam mogao znati da se išta ikad dogodilo između nje i mojeg djeda. Sada znam, dok ovo zapisujem, i nisam u stanju odvojiti saznanja iz dva vremena.

Nena je udovoljila unuki i posljednjega dana ramazana, kad se ne klanja teravija-namaz, sazvala pola sela na iftarsko sijelo. Sve da bi i mladi imam mogao doći i pokazati se budućoj tazbini. Premrla je kad me ugledala.

- Odakle si softa?

Odatle.

- Čiji si?

Rekao sam.

- Nisam morala ni pitati!

Nije mi bilo jasno šta hoće.

- I, ti se baš vjerio s mojom Tenzilom?

- Vjerio!

- Ne pitajući nikoga?

- Pitao sam Tenzilu.

- Ne pita se sama Tenzila.

- Znam da se ne pita, ali bi se i mogla pitati. Novo je vrijeme...

- Ti si softa. Zar se tako uče softe u medresi?

- Nisam više softa. Ramazan je pao u vrijeme kad smo završili školsku godinu. Sad sam imam, muallim i hatib...

- Jogunast si. Na nekoga me podsjećaš. I likom i jogunastošću...

Tada nisam znao na koga podsjećam Tenzilinu nenu Tenzilu. Sama mi nije rekla. Niti je bio red da propitujem jogunastu staricu. Samo je rekla da je bolje da odem svojima u Srebrenicu za Bajram i da ne čekam u Cerskoj da bih odatle išao na drugi dan Bajrama u Žuticu.

- Tenzila neće doći na drugi dan Bajrama u Žuticu. Nije na udaju.

To je rekla.

Otišao sam, kako sam bio i najavio Tenzili i kako je i red, svojima u Srebrenicu za prvi dan Bajrama. Sutradan sam bio i u Žutici.

Tenzila se nije pojavila u Žutici. Kolò je otkolalo. Cure se pokazale. Moje nije bilo. Bio sam u behutu. Prišli su mi momci iz Cerske, moji vrsnici, s kojima sam proveo nezaboravan ramazan u ibadetu i nevinoj mladićkoj raspusnosti. Razveseljeni su bajramskim vašerom i radosni što su se prebrzo opet sreli sa *svojim imamom*. Skinuli su mi kaput.

- Hajde - kazali su - razveseli se. Hajde da ti izvrnemo kaput!

- Imate i pravo! I jesam se nešto naoblačio. I odjećom, ali se i naoblačio u duši. Kao nebo sam se smrknuo u ovako lijepome danu...

Izvrtali su i rukave na mome kaputu.

- Šta mi to radite?! - bunio sam se razveseljeno.

- Takav je običaj u Cerskoj!

- Hajde, Boga ti, efendija, neka je tebi živa glava!

- Jedna se otegla, druga se protegla!

- Ima i ljepših cura u Cerskoj! I, svaka bi za te krenula iz ovih stopa!

- Samo se Tenzila malo više jogunila radi nenina begovskoga porijekla. A i ti si begović, jedan po jedan!

- Hajde, Boga ti. Neka ti je na veselje!

U Cerskoj je - nisam znao - bio običaj da se momci našale s momkom i, izvrtanjem kaputa, pokušaju ga razveseliti obneveseljena saznanjem da mu se udala djevojka.

4.

Što ti je život! Što ti je vatra davnih ljubavi! Njezin plamen - pekući - ostane titrati u insanu čitav život!

5.

Ali se Tenzila ipak pojavila.

Ko čeka, načeka se.

Ko čeka, zna i dočekati.

Došla mi je da bi meni ispričala snoviđenje na javi kraj avlijskoga bunara.

Nikad potpuno zaboravljena.

I kad sam je zaturao u pameti, i kad mi nije ni naumpadala, i kad mi nije bila ni na kraj pameti, bila je sa mnom. Bila je burma na mojoj lijevoj ruci.

Došla je i ponovo. Ohrabrena odbranjenom Srebrenicom. Četnički napadi su popustili. Došla mi je izraziti zahvalnost što sam je podržao u pričanju koje je izgledalo nesuvislo.

I da mi ispriča šta je bilo dalje.

- Znaš kako je ovo započelo... Osjećam se dužnom da ti ispričam šta se još dogodilo...

Opet joj se, drugi put u rani sabah, opet u nevidici, kad je ni noć ni dan, ukazao Šefik Uzunović. Pokucao je jumrukom na pendžer pokraj koga je spavala. Malo se prepala. Ne može se jumrukom udariti na džam pendžera koji je na spratu i do kojeg nejma ni drveta ni merdevina!

Šefik Uzunović je dozvao i kazao joj da se ne boji i da siđe na avliju.

Sišla je.

Ispred Šefika Uzunovića bili su postrojeni blješteći zeleni vojnici. U dva reda. U svilenkastim zelenim uniformama.

- Pogledaj ih. Nemoj se bojati...

Krenula je od vojnika do vojnika. Bili su kao brda. Bili su daleki. Prepoznavala je i mještane iz Cerske. I neke mladiće iz

Kamenice. I muhadžire koji su se bili sklonili u Cersku. Nadala se da su neki preživjeli proboj do Srebrenice. I bilo joj je drago što su svi živi. O nekima je mislila da su poginuli još prije dvije godine, prije šest mjeseci ili u posljednjem proboju. I čudila se da su živi.

- Vidjela si što si imala vidjeti. Obećao sam ti da ćeš vidjeti kad se vratimo s linije. Gazije iz Sućeske su nas na vrijeme zamijenile. Evo smo došli...

- Šta je trebalo da vidim?

- Da nejma tvoga Kadira.

- Ako ga nisam vidjela među tvojim vojnicima, znači li da je poginuo?

- Ovi vojnici nisu živi. Vidjela si mrtvu vojsku. I nisi našla poginuloga muža među šehidima... - gubio se glas Šefika Uzunovića i u bjelilu dana zamicao njegov lik, zajedno sa šehidskim strojem.

To je bilo šta je bilo.

- Znaš kako je ovo započelo... Osjećala sam se dužnom da ti ispričam šta se još dogodilo... - ponovila je i na kraju pričanja.

- Ništa posebno nisam učinio da bi se trebala osjećati mojom dužnicom...

- Mene ovdje niko ne zna. I ne znam imam li još ikoga od nenine familije u Srebrenici. Žensko rađa potomstvo, a izgubi vezu sa svojim porijeklom, potpuno je pogubi već u drugoj generaciji. Čak i ja ne znam kako se prezivala moja nena, pogotovo da bi ko od njezinih - ako ih ima - i znao za mene. I to poslije bruke koju im je počinila moja rahmetli nena...

- Znala si šta je bilo između tvoje nene i moga djeda!?

- Znala. Rasla sam uz tu priču. Nena mi je nije pričala, ali se pričalo u Cerskoj. Cerani su to smatrali podvigom. Nastala je čitava legenda.

- Ja nisam znao. Znam tek odnedavno.

- Nisi?! Nisi znao ni čija sam unuka?

- Ni na kraj pameti mi nije moglo biti.

- Mislila sam da se samo gradiš da ne znaš...

- Ti si znala, od početka si znala, znala si otkako sam se pojavio u Cerskoj?

- Rasla sam sa pričom o neninom bijegu, a znala sam ko si ti prije nego što si došao u Cersku. Dolazak teravih-imama

je događaj. Uvijek se iz Cerske baška interveniralo u Sarajevu, u Medresi, koga će nam poslati uz ramazan. Posebno su se zalagali da ti dođeš. Jer si Srebreničanin. Jer si iz dobre kuće...

- Ti si znala i iz koje sam kuće?

- Znala. Nisam znala da ćeš mi se i svidjeti. Ali sam silno priželjkivala i da budeš lijep.

Što ti je život! Da napakosti neninoj zabrani da se uda za unuka Rahman-bega Đoze, Tenzila je pobjegla za prvoga momka za kojega joj je naumpalo da je za ženidbu. Otišla je nekom Kadiru Kadiriću i rekla:

- Ne idi džabe na zagledanje djevojaka u Žuticu na drugi dan Bajrama. Ja ću se udati za tebe!

- Kad?

- Na prvi dan Bajrama.

- Danas je prvi dan Bajrama.

- Danas ću se i udati.

- Kad ćeš?

- Sad. Iz ovih stopa... Ako me hoćeš?

- Što ne bih!?!

Upropastila je i njega, i nenu, i sebe, i mene...

Nena je presvisnula od muke. Uprijeko.

Ja sam, ne čekajući da prođe ljeto, namah otišao u Beč i, ugodivši djedovom amanetu, ugodio i svojoj ranjenoj duši da odem što dalje i studiram bilo šta.

Upropastila je i onoga Kadira Kadirića. Nikako se nije uspijevao primaknuti uzvišenosti njezinog naslijeđenog gospodstva. Propio se i godinama pio. Bio na sramotu i sebi i cijeloj Cerskoj. I njoj, bezbeli. Ali, kad je uvidio da nejma druge nego da će se zaratiti, jer je Srbin opet uhvatio toliki fursat da se neće okaniti dok ne pokolje što se god poklati dadne, dok ne orezili što se god može oreziliti, dok ne uništi sve bošnjačko što mogne uništiti, Kadir Kadirić se prvi prihvatio puške. Bio je gazija. Prestao i piti. Pričalo se da ga metak neće. I da mu metak ne može ništa. Postao je novi Kadir iz Osmača, iz onoga rata. I o njemu se govorilo da poslije borbe strese dugi kaput, a iz njega poispadaju kuršumi. Počele su i pjesme o Kadiru Kadiriću. Svirači se motali oko njega. Pa se, malo po malo, opet propio. Ima i godinu dana otkako je poginuo. Pijan je i poginuo.

Ne znam je li Tenzila i sebe upropastila.

Ne može biti da nije i sebe, ali se, dok je gledam, čudim kako nije iskopnila. I milo mi što nije.

Stoji naspram mene. Šutimo jedno naspram drugoga. Ja, istrošen čovjek. Ona, i dodatnim jadom hudovištva ošinuta žena, lijepa i u najtežem bolu muhadžirluka. Stojimo, a između nas teče nepremostiva rijeka vremena.

Šutimo.

Ona, kopni. Na moje oči. Sve što nije u ovim godinama međuvremena, sada odjednom nestaje. Ili je takva samo u mome pogledu?

Bojim se da je ne upijem očima. Zato, lomim prste... I - nailazim na hlabavu burmu.

Ili sam smršao od ratne neimaštine onoliko koliko nisam mogao - ustežući se od pretjerana jela u miru - smršati za dvadeset godina ili je to neki znak, ali mi se burma vrti oko prsta.

- Evo ti, Tenzila... - spasonosno se osjećam prekidajući šutnju. - Evo ti burma. Nejmam ti šta drugo dati. Ostao sam bez svega... Prodaj. Ima ratnih profitera kojima je posebno draga obiteljska zlatnina... Kupi nešto. Bilo šta. Svega ti fali. Zauhar je. Uzmi. Ne dajem ti. Samo vraćam. Tvoja je i bila. Tebi pripada. Suđeno, zar, bilo da je prije ne mognem skinuti s prsta...

- Ja tebi nisam vratila tvoju burmu... - poče govoriti, ali se predomisli, uze burmu i zašuti.

Samo joj se ote treptaj. Čujem je kako šuti.

Bili smo sami. Samcijati na kraju Svijeta. Kao gola istina o Srebrenici. Goli kao istina. Gdje je bila izvehdjela bluza, drhture njezine grudi. Ispod unosanih dimija sjevti bjelina bedara i rasvanjava mrklinu noći. I jedino još mogu razabrati kako mi se davna, nikad prežaljena djevojka primiče i prinosi mi sebe.

Bio sam oslobođen svega. Slobode. Nadanja. Oslobođen i prstena. Sada sam napokon na kraju. Sada opet mogu biti samo kao od majke rođen. Skinuti košulju. Potkošulju. Čarape. Sve.

Goli, kao od majke rođeni, nevini na svo zlo uokolo nas, u svemu pripravni na grijeh.

6.

Tenzila je ostala u mojoj sobici. Nije se pojavljivala na danjem svjetlu. Ostala je sa mnom. U kući iz koje je iznijet Kur'an.

Uokolo Srebrenice je, ionako, trajalo vrijeme bezbožništva.

7.

Mislio sam da mi nikad neće dojaditi biti sa njom.

I nije. Samo sam prvi popustio pred Onim svijetom na polju. Omamila me svjetina koja se uzvrtila i oko naše kuće i svojom galamom mi ne da mira. Mami me njihov zov u slobodu.

Tenzila i ja odšutimo obavijeni tamom. Potom je ipak zovem da iziđe sa mnom. Neka me uzme ispod ruke. Baš nas briga! A i prilika je. Nudi nam se svečan dan u Srebrenici!

Pridižem se iz vrele postelje i posebnom upornošću okrećem pedale na biciklu da bih čuo potvrdu vijesti ispod naših prozora o svečanosti u Srebrenici.

Pedale na biciklu u Srebrenici okreću se rukama. Bicikl je, shodno izvrnutoj slici Svijeta u ovome gradu, u obrnutom položaju. Točkovi su upravljeni uvis i vrte se u zraku. Volan i cic su na tlu. Onaj koji upravlja pedalama čuči i jedno uho drži primaknuto tranzistorskom radioprijemniku. Ko nije imao dinamu, bicikl mu nizašta ne koristi. Četnički snajperisti posebno imaju pik na bicikliste na ulici. Zapuca ih, odjednom, po pet-šest. Biciklisti je teže da ga promaše nego da ne ostane živ. I zato se bicikli koriste za slušanje radiovijesti.

Moj tranzistor marke *pionir*, sa improviziranim adapterom za rad na dinamu od bicikla, na najrazličitijim frekvencijama i jezicima svijeta neprestano i jedva čujno govori o gromoglasnoj svečanosti u Srebrenici. Čitav svijet najavljuje trijumfalni dolazak francuskoga generala Morillona.

Samo danas, i nikad više, a možda ni tada, u našem gradu gostuje cirkus Morillon. Građani Srebrenice, već ste platili previsoku cijenu da biste tek tako propustili jedinstvenu priliku. Glavna atrakcija je svjetska medijska zvijezda broj jedan, klovn iz Parisa - Philipe Morillon, lično i poslovično. Dolazi u pratnji probranih televizijskih kompanija. Najčuveniji ratni reporteri, svjedoci rata u Vijetnamu, Afganistanu, Iranu i Iraku, Iraku i Kuvajtu, Somaliji, otposlat će po dvadesetsekundnu storiju o

ovome događaju rata u Srebrenici. Njihove izvještaje pratit će nešto kraći snimci iz Srebrenice jer se reporteri moraju vidjeti u krupnom planu pri najavi i odjavi izvještaja. Ako u preostalih devet sekundi osam zauzme Morillonov lik, ostat će dovoljno vremena da i slike Srebrenice obiđu Svijet... Navalite, Srebreničani! Iskoristite preostalu sekundu i pokažite se Svijetu u najboljem svjetlu!

Osjećam da se Tenzila u mraku smješka mojim interpretiranjima radijskih poruka, ali je uporna da ne izide iz našega brloga.

8.

Morillona očekujemo da dođe iz prvaca Bratunca, ali su ga u Bratuncu namagarčili: Uz parole da živi tradicionalno prijateljstvo francuskog i srpskog naroda, rekli su mu da su muslimani minirali dionicu puta koju oni kontroliraju prema Srebrenici, i poslali ga zaobilaznim putom, preko Sasa. Zakasnjeli general kasni. Priredba se odgađa.

Ženice uporno dreždе u iscijepanim dimijama. Načićkane na brdeljku preko puta onesposobljene pošte i uz zgradu ratne bolnice.

U drugospomenutoj zgradi je, početkom godine, plakao engleski kolega doktora Mahmića. Dr. Stewart nije se mogao načuditi. Na njegove oči umirali su ranjenici, a preživjeli jeli zadnje korice zobenoga kruha, sa nezašećerenim čajem, nadajući se da će prije umrijeti od rana nego od gladi. Mislim da je dr. Stewart najviše učinio da se pristupi padobranskom desantu s paketima hrane. I mislim da mu je, ako je i mogao znati, bilo makar svejedno što nam je u paketima najviše bilo krmetine u prahu. Ili su mislili da, primorani u školama sjeveroistočne Bosne od stranih jezika učiti samo ruski, nećemo ni znati šta jedemo ili su samo računali da nas, u krajnjem bolu bezgladice, natjeraju da halapljivo žderemo iz kesica u kojima je bila kosmonautska krmetina? Među narodom, nenaviknutim još i na takvu boju praha koji treba jesti, ignorirajući sitno ispisana uputstva na enleskom o sastavu i upotrebi, sa žaljenjem se pronijelo da to mora da je prašak za pranje rublja. Pogotovo što je mastan pod prstima. I, nije ga se jelo.

Usmena pošta prenosi se od uha do uha brzinom svjetlice. Izgovoreno u Srebrenici, istoga trena važilo je i u Potočarima

i Sućeskoj. Kako? Ne znam! Hiljadu kako i zašto nejmaju svoje tako i zato. Ali se znalo da ipak ne treba jesti ćafirski *deterdžent*.

Stiže i Morillon. Isprepadan je silnim naoružanjem koje su četnici postavili na putu preko Sasa. Još se više ustrašio kad je vidio da se Srebrenica uglavnom brani golim životima. General se odlučuje na povlačenje. Pokušava izvući svoju živu glavu. Uzgred prosipa ista obećanja koja je ženama iz Cerske prenosio u Konjević-Polju prije nego što je odatle pobjegao i narod ostavio nemilosti koljača.

Stotine žena i djece iz Cerske više nije moglo slušati iste riječi i u Srebrenici. Stotine ovakvih su, na iste riječi, ostale mrtve u Konjević-Polju. Preživjele stotine žena, samo one što mu nisu vjerovale na riječ u Konjević-Polju i prebježale do Srebrenice, više nejmaju kuda bježati. Obruč je zatvoren.

Obruč je zatvoren i oko generala iz Francuske. Žene mu ne dopuštaju da napusti Srebrenicu. Na pomolu je najveći skandal rata u Bosni.

Francuz je dočekan transparentima koji nimalo ne nalikuju na paradne uz Titinu Štafetu mladosti o pokličima *bratstvu-jedinstvu naših naroda* i *Armiji, kovačnici bratstva-jedinstva*, ali dolikuju njihovom kontinuitetu. Prepisujem:

Gladni smo!
Ne dajte da nas ubijaju!
Ne ostavljajte nas same!
Ako odete, Srbi će upasti i poklati nas!

Televizijske kamere nisu okrenute prema ovovremenim posljedicama transparenata o Titi, bratstvu-jedinstvu i Armiji. Uopće ne snimaju narod. Ratni reporteri su u krupnom planu ispred kamera svojih snimatelja. Pjevuckaju slavopojke Morillonovom humanizmu.

Kamere ne mogu istovremeno zabilježiti i šta se događa u pozadini. Vješti reporteri uporno ponavljaju svoje odjave-najave u krupnom planu iako su ih pravilno izgovorili već iz prvoga pokušaja. Najveći skandal ratne agresije na Bosnu dostiže kulminaciju i biva izbjegnut samo zahvaljujući uvježbanosti prekaljenih ratnih reportera i njihovih snimatelja. Svijet neće saznati za bruku nad brukama koja se događa iza snimateljskih leđa i pred očima reportera usredsređenih na beskonačna ponavljanja svoje najave-odjave o trijumfalnom ulasku u Srebrenicu zapovjednika trupa Ujedinjenih nacija.

Morillon je zarobljen u Srebrenici. Zarobile su ga žene iz Cerske.

Bilo, a kao da nije bilo. Nije bilo što nije bilo na televiziji.

Vješti snimatelji i prekaljeni reporteri pribrali su se kad se general mrtve vojske, nejmajući izbora, popeo na poštu. Pomno je zabilježena njegova dramatična dilema hoće li bajrak Ujedinjenih nacija pridržati lijevom ili desnom rukom. Zatim je izgovorio jednu jedinu rečenicu. On je, u zavisnosti od senzibiliteta reportera koji su prenijeli njegovu izjavu, rekao:

Ostajem da umrem sa vama!

Viva la libertas!

Srebrenica neće pasti!

Non pasaran!

Ne plašite se, ja ću se vratiti!

Ujedinjene nacije moraju demilitarizirati Srebrenicu i ja odavde neću otići dok se to ne provede!

Dok Morillon izgovara neku od varijanti svoje historijske rečenice na zgradi onesposobljene pošte, dolje, ispod njegovih nogu, na smrznutoj zemlji, jeknu žena iz Cerske. Njen krik se razlomi kaburom Srebrenice i izazva potpuni muk. Moglo se čuti rušenje njezina tijela. Bio sam blizu. Pala je u nesvijest kad je na njedrima osjetila da joj beba više ne diše. Djetence je presvisnulo od zime i od gladi.

Nije me zaokupljalo kako su kamermani odrađivali osam sekundi s Morillonom u krupnom planu i svoje objektive hrabro usredsređivali na bajrak u njegovoj ruci. Lijevoj ili desnoj? Desnoj! A može se naći i u lijevoj ukoliko se film u laboratoriji, u žurbi ili iz drukčije nakane, izvrne.

Napuštao sam poprište nesnimljene televizijske drame. Iza mojih leđa su zarobljene žene u morskim valovima okruživale zgradu onesposobljene pošte, uporne da istraju u naumu da messieur Philipe ostaje njihov zarobljenik.

I nisam se, kao da se vraćam sa dženaze, osvrtao. Ali sam se, kao da se ne vraćam s dženaze, zaputio pravo svojoj kući. Trčeći. Nisam baš i pjevajući; bilo bi krajnje neumjesno.

- Sloboda, Tenzila! - dernjao sam se. - Sloboda! Proglašeni smo za slobodne ljude Svijeta!

Tenzila nije iznenađena. Mislio sam da nije samo zato što je znala da joj lažem. Odgovara mi, okrećući pedale na biciklu, da je saznala prije mene. Već puni sahat na našem tranzis-

torskom radioaparatu, koji radi na dinamu od bicikla, osluškuje šta je rekao Morillon.

- Da nam dinama nije istrošena, sve svjetske radiostanice treštale bi od Morillonovih izjava u Srebrenici... - kaže. - Ovako, čuje se pretiho...

- Ali, Tenzila... - kazujem ja. - Ali, Morillon nije govorio prije sahat vremena. Nema ni pet minuta otkako je govorio, i njegova jedina rečenica s onesposobljene pošte, koju niko nije mogao čuti, nikako se nije mogla dosad prenijeti u Svijet!

- Vjerovatno se ne razumiješ u časovne zone. U Parisu je podne prije nego što je podne u Srebrenici. Zaboravljaš da se i u Bosni prešlo na evropsko vrijeme i da više ni u Srebrenici podne nije u podne! - bunila se Tenzila.

- Pusti, Boga ti, lažu! Šta je Morillon mogao reći?! Na pošti nije držao otvorena usta ni koliko da izrekne četiri-pet riječi. Šta se u toliko riječi može reći?! Šta? Ništa!

- Varaš se ti! Evo, na programu Radio Parisa na srpskom i hrvatskom jeziku njegov današnji govor u Srebrenici čita se već deset minuta!

Riješio sam da ne tjeram mak na konac:

- U pravu si! Ne bi ni valjalo ako mu govor ne bude trajao barem petnaest minuta! - kazao sam Tenzili, razdragan, ne znajući tjera li sprdnju sa mnom ili sa Morillonom, odnosno sa Srbima i Hrvatima koji sada sjede u Radio Parisu i zajedno čitaju govor iz Srebrenice.

Pogotovo me razdragala nazvavši dotrajali tranzistorski radioprijemnik *našim* i istrošenu dinamu sa bicikla također okarakterizir avši *našom*.

Ako više i nemadnemo tranzistora i diname, imamo se Tenzila i ja.

I na dan Morillonova dolaska u Srebrenicu, osjećam se življim što je imam.

Nisam vidovit, ali mi se sve čini da se ovaj dan dogodio nekako u ono vrijeme kad je onaj hodža prdnuo u džamiji...

Nisam vidovit i ne umijem naslutiti da će za Srebrenicu naići i gore vrijeme od ovoga i da će o Srebrenici odlučivati francuski general koji će biti i gori od ovoga i koji će se prezivati Janvier.

Insan je uznosito i oholo stvorenje koje najčešće ne vidi dalje od vlastitog nosa i redovno smeće s pameti da uvijek ima gore od gorega.

9.

Bio jednom jedan hodža. Dugo bio u jednome džematu. A to 'jednom' nije ime džemata. Kao što ni 'jedan' nije hodžino ime. Nego je bio toliko dobar hodža da ga džemat uopće nije mijenjao. Pa ostario u tom jednom-jedinom džematu u kome je službovao sve dok nije ostario. Ali, kako su ga godine pritisnule, dogodi mu se, neuzubillah, da mu se, u jacijskom namazu, u džamiji otme prdac. Na sreću, mozak mu je još brzo reagirao pa mu je, shvaćajući da neće samo fujnuti, uspjelo da se i gotovo jednakovremeno nakašlje. I to se dva puta nakašljao. Prekrio nakašljajima neprilični zvuk. Ali ga je savjest pekla. Sutradan je pokupio ženu i djecu. Po mujezinu poručio muteveliji da mu je došao haber iz zavičaja i da će ga tamo primiti za hodžu. Samo mora brzo stići. Njegov vatan jest čitava Bosna, ali je insanu najmilije da se pred preseljenje na Ahiret vrati tamo odakle je krenuo. Pa da mu halale. A i on je njima. I da ne hite u traženju novoga imama jer je i njihov mujezin pouzdan. Tako i ode. Glavom bez obaziranja.

Helem, stari hodža se preporodi u rodnom selu. Odlahnula mu godinama gomilana strijepnja da će umrijeti daleko od rodne kuće. Oživio. Svoj na svome! Svaka čast i bivšem džematu, ali je svoja kućica svoja slobodica!

I nove džematlije u njegovom starom kraju lijepo ga primile. Živnuo. Podmladio se hodža. Ni traga smrti. Načisto mu se produžio, a i omilio život. Pa mu prahnuo i onaj kraj Bosne u kome je dugo službovao i mislio da će tamo i umrijeti. Bi da malo vidi ljude i krajolike na koje je obiknuo, pa neće žaliti umrijeti. Ama, kako će kad je u džamiji učinio ono što je učinio? Ali se i nakašljao! I to dva puta. Dva puta zaredom kahnuo je kad je i 'ono'. A ako se i čulo, svoje je iskajao. Otišao je, što se rekne, iz istih stopa. A ako mu je i pamćeno, i zaboravilo se.

Ipak je hodža, što jest jest, nazad krenuo potkradom. Obukao se drukčije. Stavio i đozluke. I nije ahmediju. I bez džubeta.

Dođe na drugi kraj Bosne. U svoj bivši džemat.

Sve se promijenilo. Džamija, vidi se, okrečena prije pet-šest godina. I krov na munari zakrpljen. Umjesto Stevanke, u školi nova učiteljica, Jevrosima. I još postala mjesna snaha. Udala se za nekoga Fadila. Pitao, onako, kao nezainteresirano,

čiji je Fadil. Reknu mu. Haman se i Fadilova oca sjećao. Ali ga je veselilo što nije otkriven te se dao na put kroz selo.

Nova firma nad prodavnicom u Zadružnom domu. Cakli se. Čini mu se da je nekad ispravno pisalo Prodavnica, a sad piše modernije: Prodavaonica...

Helem, usrećeni hodža sretne, uz plot nad cestom, kuštrava dječačića. Umiljato dijete. I pametno. Naziva hodži Dobar dan. Stari hodža njemu odgovori selamom, a mališan: Esselamu alejkum ve rahmetullah ve berekjatuhu!

- Aferim! - veli hodža i miluje dijete po kuštravoj kosici.

- A čiji ti, ono, bi?

- Fadilov?

- Onoga Fadila što se oženio učiteljicom Grozdanom?

- Nije Grozdanom. Jevrosimom iz Spržovinaca kod sela Deveto, iz blizine Vladičina Hana. To ti je haman u Bugarskoj.

- Znam, znam. Kako ne bih znao... A odeš li tamo svojoj baki?

- Nije u mene baka. U mene je nena.

- E, aferim tebi, a posebne aferime zaslužuje tvoj babo Fadil koji se oženio Jevrosimom...

- Nisam ja sin toga Fadila!

- Kako nisi?!

- Lijepo nisam! Što bih bio! Samo ti kazujem kako se zove i odakle je naša učiteljica udata za onoga Fadila. Moj otac i on nisu ni svojat. Samo jesmo iz istoga sela. Moj babo je Mehmedov...

- A-ha, a-ha... Aferim, aferim... - miluje hodža Bošnjačića po razbarušenoj kosici, a nikako se ne može sjetiti da je u selu bio ikakav Mehmed. Jest da je ime često, ali mu se sve čini da u selu nije bilo nikakva Mehmeda.

Šta ćeš, de. Zaboravilo se...

- A kad si ti, ono, rođen? - dosjeti se hodža zapitati bistroumno Bošnjače, onako kako se pita samo da bi se još šta reklo.

- U nas je običaj da se dijete rodilo uz okopavanje kukuruza, uz žetvu, uz tucanje jabuka za pekmez, uz kiseljenje kupusa, u zimu od koje se ne pamti hladnija. Za mene po selu, jednako, govore da sam se rodio nekako u vrijeme kad je moj babo Mehmed od mujezina preko noći postao imam. Pravi hodža ranim jutrom pobjegao iz sela od sramote. Eto ti, na

jaciji mu se, u mihrabu, otelo. Zato mi reknu da sam se rodio kad je hodža prdnuo u džamiji.

10.

Ne volim datume. Zato i bilježim da je bio dvadeset četvrti mart hiljadu devetsto devedeset treće godine kad je Morillon došao u Srebrenicu.

11.

I toga dana, s proljeća koje nikako da grahne, kalendarski druge, a tek nadopunjene čitave prve ratne godine, granate padaju na Srebrenicu.

Zapisujem u divizijskom dnevniku:

Jednu od granata agresor je iz Srbije naveo na igralište 'Gubera'. Baš kad su odatle helikopteri UN trebali odvoziti najteže ranjenike. Ni na dvjesta metara od onesposobljene zgrade pošte s Morillonom na ravnome krovu.

Zarobljenog Morillona odvode na Kragljivodu. Da se uvjeri kako četnici i dalje gomilaju oružje uokolo Srebrenice. Odavde puca pogled na dobar dio Srbije. Vidi se i aerodrom Ponikve. Odatle polijeću avioni na Srebrenicu.

Desetine hiljada topovskih granata i hiljade avionskih bombi zasipaju slobodnu oazu Srebrenice. Samo što se na nas nisu bacili još i atomskom bombom.

Preksutradan, uz čvrsto obećanje da će se vratiti i srediti stanje u Beogradu, Morillon odlazi.

Džehenemski dani teku. O njima sam pisao u divizijskom dnevniku. Bio sam dežurni u Komandi. Bio se zbio još jedan strašni događaj. Bila je čitava besana noć preda mnom. I, umjesto bilješke od dvije i po rečenice, ili umjesto čitavoga romana, tjeralo me da upišem ovo, ili otprilike ovo:

Iz aviona bačena ciljana bomba na srednjoškolsko igralište. Pilot nije ni morao raspolagati ciljem dojavljenim špijunskim vezama u Srebrenici. Grad je prepunjen muhadžirima koji su povjerovali u vijesti uhvaćene na tranzistoru da su Srbi prihvatili pregovore i da će uslijediti demilitarizacija srebreničkog područja. Porazi su ih natjerali na pregovore, ali se u njih ne žele upuštati kao gubitnici. Tjeraju po svome naumu da u pregovore unesu poziciju nemilosrdnog pobjednika. Koriste gužvu primirja i svete se za poraze oko Srebrenice.

Kasetna bomba zvana krmača, ova koju spominjem, počinila bi jednak masakr i gdje god da je pala na Srebrenicu. Ova je ubila sedamdesetero Bošnjaka i duplo toliko teško ranila.

Slušam radio u sobi dežurnog. Radio radi na struju iz Rijeke. Turbinica proizvodi tek toliko struje da bi, uz gubitke koji nastaju razvođenjem kroz žicu, mogao raditi ovaj radio.

Sve radiostanice spominju Srebrenicu. I dalje se veliča Morillonova hrabrost i odlučnost.

Niko da spomene i masakr.

Tek godinu dana poslije, kad granata na pijaci *Markale* u Sarajevu ubije istovjetan broj ljudi kao i Srebrenici, Svijet će prvi put biti zapanjen količinom ubijanja Bosne.

12.

Vlada apsolutna blokada. Stvara se paraliza pameti s primirjem u Srebrenici u iščekivanju trajnog mira njezinim stavljanjem pod patronat Ujedinjenih nacija. Dotle, Srebrenica umire. Nestaje je u agoniji bošnjačke misli o slobodi.

Niko ne zna šta se nama zbiva.

Odaslani glasnici na putu do Tuzle sustižu se i prestižu ih novoodaslani teklići opće smrti u slobodi.

Uzalud šaljemo glasnike smrti.

Jedan glasonoša se ranije bio probio do Tuzle. To je bilo u vrijeme koje se još moglo nazvati blagovremenim za Srebrenicu. Došao je i na pravo mjesto. U hotelu *A* kategorije, koji se također zove *Tuzla*, zatiče, osmoga marta, vodstvo Drugog korpusa Armije BiH na rimskoj terevenki svetkovine Dana žena. Nalazi komandanta i prenosi mu poruku:

- Ovo vam šalje komandant Srebrenice. Nakon pada Cerske u četničke ruke, poručuje da vam je bolje da njegov dar sami upotrijebite. Da on ne bi dolazio u Tuzlu.

U savijutku papira bio je metak.

Teklić iz Srebrenice nije donio povratnu poruku. Ili je uhapšen. Ili je pobjegao u inozemstvo. Ili je poginuo na povratku u Srebrenicu.

U Tuzli niko nije počinio samoubojstvo. Srebrenica je daleko. A već je bio ubijen i Hajro Kapetan, najveći borac protiv tuzlanskog komandovanja i komadanja Bosne.

13.

Tenzila sluša vijesti na tranzistoru. Snage Ujedinjenih nacija samo što nisu ušle u Srebrenicu. Na drugom uhu čuje nikad gromoglasnija granatiranja. Ja sam na prvoj liniji. Puca nam prva linija na Kragljivodama.

To je to već spomenuto pucanje prve linije.

14.

Sto, dvjesta, trista četnika nadire ka samom gradu. Za njima se zatvara naša linija na Kragljivodi. U tom času, na pitanje može li izdržati još sahat-dva, komandant Naser potvrđuje radiovezom komandantu u Sarajevu da može i dva-tri dana. Bosanski komandant Sefer mogao je ući ozaren u sobu na Sarajevskom aerodromu u kojoj pregovara s četničkim komandantom. Četnički komandant Mladić zbunjen je izgledom bošnjačkoga kolege. Ustaje. Izlazi u svoju komandnu sobu. Zove svoga komandanta iznad Srebrenice. Potvrđena mu je tačnost prethodnog izvještaja o probijanju balijske linije na Kragljivodi. Ali i da je međuvremenu linija zatvorena. Trista niških specijalaca nije se vratilo. Na to se, namjestivši osmijeh, vratio u pregovaračku sobu i pružio ruku komandantu bošnjačke vojske:

- Srbin, bre, nikad nije bio cicija. Potpisujem mir u Srebrenici!

Sutradan su vojnici iz Kanade ušli u Srebrenicu.

Onih trista niških specijalaca, svakoga od njih pojedinačno, ganjali smo oko bukvi. Kao kad se djeca igraju tiškanja. Nismo imali više od petsto metaka. Naređenje nam je bilo: Jedan metak, jedan specijalac.

Da je znao, četnički komandant je sa Sarajevskog aerodroma mogao narediti ubacivanje još trista niških specijalaca. Stotinjak bi ih i ušlo u grad. Za njih nismo imali metaka.

Ali su dotadašnje pogibije, ipak, morale biti previše čak i za đeneralska poimanja.

15.

Susrećem doktora Mahmića. Prvi put pri susretu ne trčimo. Niti se sklanjamo uz kakvu zgradu ili drvo da bismo jedan drugome mogli nazvati selam. Ljudi prestaju pretrčavati i mjesta najizloženija snajperskoj pucnjavi. Počeo je mir.

Ali se pitam kad će ratu doći kraj.

- Kolega Merdžane, nejma Vas! Trebali biste navratiti. Dobro bi bilo da navratite. Ja nisam neuropsihijatar. Nisam bio ni hirurg, ni anesteziolog, ni internist, ni ginekolog, ni... Samo sam pedijatar. U ratu sam bio sve skupa. U miru, dok ne mine deblokada Srebrenice, postat ću i neuropsihijatar. To je sada Srebrenici najneophodnija specijalnost...

- Ne znam šta da Vam kažem...

- Samo Vi navratite. Šta budem znao, pomoći ću vam. Vama se hitno treba pomoći!

- Meni? Šta vam je, doktore?! Kao da ste nespremni dočekali prestanak rata...

- Znate, svašta se priča. O vama se svašta uporno priča. Mogao sam to pridavati ratnim halucinacijama, ali zlurada pričanja o vama ne prestaju ni poslije prestanka neposredne ratne opasnosti.

- Mislite li da je prestala neposredna ratna opasnost?

- Pustite sad, molim vas, rat! O vama je riječ. Smatram da smo prijatelji... Naravno, trebamo samo porazgovarati. Možda je posrijedi objeda. I o meni se svašta priča. I to i izvan Srebrenice. Mojoj obitelji u muhadžirluku u Švedskoj javljeno je da sam se oženio. Da mi se u Srebrenici rodilo treće dijete. Svi u Srebrenici znaju da to nije tačno. Isto tako i o istome, i o vama se zna u Srebrenici. Da se niste priženili. Zna se da živite sami... I da ste se oženili, to ne bi trebao biti problem čaršije. Uostalom, vi ste momak. Ali, problem je u tome što jedino vi mislite drukčije. Umislili ste da ste se oženili. Spominjete izvjesno ime... - i doktor iz džepa izvadi noteščić: - Da, Tenzila... Svašta se priča. Priča se i da je postojala žena s takvim imenom. Govori se da ste skrivili smrt njezinoga muža. I da, gonjeni krivicom, tvrdite da ste se oženili njegovom hudovicom. Molim Vas... - i dr. Mahmić opet poseže za džepnim noteščićem. - Molim Vas, izvjesno je da je... da, Tenzila Kadirić, poginula u zbjegu u Konjević-Polju, pri pokušaju da se iz Ceske prebaci u Srebrenicu. Vi umišljate, mladi čovječe...

Ipak mi se dalje nije slušalo:

- Znate li šta ću vam reći, doktore?!

- Samo izvolite!

- Znate šta, doktore! Očigledno je da ste čitali Kafkin *Proces*, ali ga brkate sa *Zamkom*. Ja sam zemljomjer Jozef K. iz Srebrenice. Zato, pustite se vi mene i radite svoj posao. O meni ne brinite brigu.

Bljedilom Tenzilina lica preli se crvenilo zasramljenosti kad joj prepričah susret s doktorom Mahmićem. Ali mrklinom naše kućne mrtvačnice sijevnu bjelina njezinih grudi. Bile su nabreknutije nego u početku. Ljepše od ikakve moguće umišljenosti. Opet smo se bjesomučno samo voljeli. Divlje. Divljački. Suludo. Ludo. U osami na kraju Svijeta. Sami u Srebrenici. Crpili smo posljednju i prvu slasnost života.

Tenzilin stomačić se zaobljavao.

Ako mu ne dođe ispomoć, imat će pedijatar Mahmić još jednu priliku da - umjesto psihijatrijskog - dokazuje svoje umijeće kao ginekolog. I znam da će podijeliti moju radost. Na djelu potpomažem njegovu preciznu i jedinu radosnu statistiku o Srebrenici. Evidentirao je da se u prvoj godini rata rodilo hiljadu i jedno zdravo i normalno dijete. To je za sedam puta više nego u mirnodopskom periodu. Pogotovo je više novorođene muške djece. Najčešće im je ime Naser.

Zapažam da je odraslijim muškarčićima krivo što i oni ne nose isto ime, ali nastoje hodati na način komandanta Srebrenice. I šišaju se kao on.

16.

Na ovome mjestu izvještaja o Srebrenici umećem dio naknadnoga pisma moga prijatelja Ćize. Bio je pjesnik. Ostao je samo teški invalid. Bez noge. U ostalim dijelovima tijela ima metala koliko i kostiju; što u šipkama kojima su povezane kosti, što u neizvađenim gelerima i mecima zaustavljenim na kritičnim mjestima. Ima i troje djece. Muškarčići. Piše mi da govore njemački koliko i bosanski.

Piše mi:

Naša djeca će se vratiti u Srebrenicu. Ako ne dođu i prije, sa svojim sadašnjim komandantom, vratit će se kad mali Naseri stasaju u vojnike. Može proći i petnaest, može i dvadeset godina. Možda će se i duže čekati. Nekad, kad budu u punoj snazi, doći će na svoje. Srpska djeca znat će da odrastaju na zgarištima tuđih kuća. I da hodaju tuđom zemljom. Neće ih dugo moći uveseljavati saznanje da su ove bašče i sokaci natopljeni bošnjačkom krvlju i zasijani bošnjačkim kostima. Mira neće imati. Odrastat će u strahu ezana koji će se neminovno čuti s mjesta gdje je bila Riječka džamija. Smiraja neće biti dok

se ne pojave oni koji će se odazvati pozivu na namaz. I Staljin je raselio Čečene. Rasijao ih po ruskoj komunističkoj imperiji, većoj i od nekadašnjeg njihovog carstva, kao što su sada kosti Srebreničana ostale posijane na svojoj zemlji, a živi Srebreničani rasijani duž Bosne i širom Svijeta. Trebalo je godina i godina da bi se Čečeni vratili, ali će se, inšallah, i Srebreničani. Ovo je naša zemlja. Niko ne može voljeti ovaj dio Bosne kao mi. Ne znam voli li iko ijedan drugi dio Svijeta kao što mi volimo svoj vatan. Niti ćemo ikad moći zavoljeti ikoji drugi komadić Dunjaluka ili hise Bosne kao što volimo onaj kabur od svoga grada. Mi smo hiljadu godina odrastali s prokletstvom graničara i rudara. I zavoljeli svoj usud. To je naša nafaka i naš kismet. Kao što je Drina ovdje najkrivlja i samo su naše obale koje rijeka zapljuskuje lijevom stranom svoga toka. To je naš lakat onima preko Drine. Bosanski grb. Bošnjačko od šake do lakta. I onima prijeko i, ako treba, čitavome Svijetu. To je grb s desne miške na vojničkoj dolami tvoga djeda Rahman-bega Đoze. Pronio ga je s kraja Evrope na kraj Azije. Onaj grb koji bošnjačkim regimentama nije mogla ne priznati ni K. und K. Monarhija. Ako im već nije dala nacionalni bajrak, grba nije mogla poreći. Taj grb je lakat Drine pokraj Srebrenice. Ruka koja je na dalekim ratištima Svijeta petsto godina vitlala sabljom, buzdovanom i puškom. Sve da bi u tim daljinama uščuvala Bosnu i svoj vatan. Sad je ruka graničarska dočekala da se u njoj opet zavihori i bošnjački bajrak! Nejma zemaljske sile koja Srebreničane može odvratiti od svoje Drine. I od breza. Bijele breze su znak ljudima da zemljina utroba skriva srebro. Uz srebro ide zlato. I olovo i cink. Ima i većih rudnika srebra. Pogotovo što se srebro u Srebrenici počelo kopati prije više od dvije hiljade godina. I nije se prestajalo odnositi. Srebrenica je najstariji i najpoznatiji rudnik srebra na Svijetu. Niti se igdje do rude teže dolazi. Kruh srebreničkih kopača ima svih sedam džehenemskih kora. Ali smo mi i ovo svoje prokletstvo, kao i graničarenje na Drini, zavoljeli. Ono je, kakvo da je god, naše. Crno i bijelo, odjednom. Kao breze. Breza jest lijepo ime, ali mi breze nazivamo ljepše. Imamo za njih najljepše označenje. Brezama koje nam nad zemljom prokazuju muku koja nas čeka pod zemljom, kažemo: srebrene nevjeste. Mi, njihovi vječiti zaručnici. Našim umiranjem

u rudniku prosvjetljuje bjelilo kao na brezinoj kori. Kao silokoza. Bijela smrt. Naša bolest koju - iako nije nasljedna - nasljeđujemo jedni od drugih; poslije Sasa, nikoga više nije trebalo naseljavati u Srebrenicu da bi rudarili. I taj posao u Srebrenici preuzeli smo mi, Bošnjaci.

17.

Srebrenica se odbranila. Ali se pokazuje da je s mirom prošla gore nego što se ikako moglo nadati. Nije nam vraćena teritorija koju su četnici, koristeći se primirjem, zaposjeli bez borbe. Oduzeta nam je teritorija koju smo borbom vratili nakon što smo se suočili s prihvaćanjem strategije da se četniku ne može vjerovati ni kad laže. Na novoj karti ucrtana je granica dokle Srbin u ovome ratu nije ni prišao. Napadač je nagrađen i neosvojenom zemljom. Umjesto da ga se razoruža i odmakne od Srebrenice, nama se uzimaju i puščice bez metaka. Ostajemo u koncentracionom logoru. U njemu nad nama stražare vojnici iz Kanade, a uokolo nas, umjesto bodljikavih žica, načičkani su do zuba naoružani četnici.

18.

Javljaju da je kanadska izvidnica primijetila Bošnjaka u lovu. I da je selo opkoljeno transporterima. Pretresene su kuće i ispitivani ljudi. Svašta je bilo sve dok nije pronađena *inkriminirana* lovačka puška.

Neodstrijeljenim urođenicima u rezervatu Srebrenice crnpurasti otac Ghali iz New Yorka ukinuo je i pravo na prehranjivanje lovljenjem divljači.

Lovostaj na zvijeri dok traje zatišje pred nastavljanje sezone lova na ljude.

Moj Bože, opstoji li i zemaljska pravda?

Čitav Svijet gleda. I samo se pretvara da ne žmiri.

Ko sam ja nadalje?

Je li moj predsjednik i dalje Alija Izetbegović? Ili imam samo sekretara po imenu Boutros Boutros Ghali? Čiji sam ja građanin? Samo Bosne? Ili samo Ujedinjenih nacija? I to posebni građanin Ujedinjenih nacija, koje su ovaj dio Bosne posudili od Vlade u Sarajevu. Kojeg sam reda građanin?

Ja sam građanin zaštićene zone.

Kako su još nazivani rezervati s Indijancima dok su ih doseljenici raznih nacija stavljali pod zaštitu da bi ih ubrzo potpuno nestalo? Rezervata. I Indijanaca.

Ko sam ja? Čiji sam? Dotle je došlo...

19.

Ja se zovem El Muhammed
Iz plemena lijepih Azra
Što za ljubav pamet gube
I umiru kada ljube
I umiru kada ljube!

20.

Razdirem košulju. Vrhovima prstiju opipavam u prsima usječene znake:

Allah, dželle šanuhu, moj je Bog.
Dini islam je moja vjera.
Kur'an je moja knjiga.
Kibla mi je Ćaba.
Muhamed, alejhiselatu vesselamu, moj je pejgamber.
Zurrijeta sam Adema pejgambera.
Milleta sam Ibrahima pejgambera.
Ummeta sam Muhammeda, alejhi selam.

21.

Priznajem, umrtvljeni grad živnuo je sa demilitarizacijom. Pokrenule su se spodobe bez ljudskoga lika. Razmiljele se mrtvim gradom. Kao premoreni vampiri nakon bala. Polahko poprimamo nekadašnja obličja.

Akcija *Padobran* ustavila je skapavanje od gladi. Život se vraćao konvojima s hranom. Dugi kamioni bez cerade, s ekaviziranim natpisom na aluminijskim stranicama: *Visoki komesarijat za izbeglice.* Samo što još nije istaknuto samo *Mesarijat.* I što nije ispisano i ćirilicom. Ekavica i ćirilica i dotukli su ove ljude. Dosta nam je, za sva vremena, i ekavice i ćirilice. I učiteljice Danice iz Surdulice!

Danicinog muža Fahrudina više nejma. Kad se već naveliko kuhalo, i Bošnjaci, kakvi su,, nisu mogli još ni sanjati šta ih čeka, a svaka srpska baba imala i znala svoj zadatak, Danica se podvrgla operaciji polipa na maternici. Iz kuće je otišla

zdrava kao drijen. Vratila se izgledajući kao da je mrtva bolesna. Tih dana, u aprilu hiljadu devetsto devedeset druge, četnici su nahrupili na Srebrenicu i grad pao bez odbrane. Potom su četnici pristupili zadatku da, već u tom prvom naletu, poubijaju i popale što se da. U centru čaršije, zatočene u kućama, spalili su i jedanaest starih Bošnjaka i Bošnjakinja.

Narod koji je izbjegao smrt razbježao se kuda je ko stigao.

Fahrudin nije mogao. Nije ni pomišljao putovanju izlagati bolesnu ženu. Niti je dolazilo u obzir da je ostavi u takvom stanju. Samo mu je uspjelo izmoliti brata da barem on ode.

- Tajno kolaju različiti spiskovi za likvidiranje Bošnjaka. Ponekom se oda poneko ime koje nije na spisku. Da bi, time, bilo dojavljeno onima do čijeg im je likvidiranja stalo da se nejmaju čega bojati. Ako treba, i predoče spisak. Tebe nejma na tim spiskovima. To znači da si na zvaničnom spisku za odstrjel. Postoje potpuno tajni, pravi spiskovi. Spasavaj živu glavu. Zadnji je čas. Za mene ne brini. Mene neće dirati zbog Danice i djece. Zet sam im. Ne mogu dotle otići od pameti da djecu ostavljaju bez oca...

Brat je otišao. Otputovao je autobusom *Srebrenica expressa*. S posljednjom turom na relaciji za Sućesku. Među prvima je tražen na saslušanje s kakvih niko od privedenih nije vraćan. A kad je Fahrudin izišao da obiđe sestru, sve preskačući baščenske ograde i vrludajući kroz bošnjačke avlije, ni sam ne znajući da se i tako moglo stizati na drugi kraj grada, supruga je poskočila iz bolesničke postelje kao da nikad ništa nije bolovala. Otrčala je u Srpsku komandu mjesta. Prijavila im je da je svoj zadatak izvršila - muž joj nije pobjegao. Ali je prijavila i sebe - da joj nije uspjelo odgovoriti ga da ne nagovori brata na bjekstvo.

Rekli su joj da ih vodi mužu.

Još se nije bio vratio kući. Nisu ga našli ni kod sestre, kojoj se, poslije toga, gubi trag. Tvrdilo se da je spaljena, zajedno s grupom starijih Bošnjakinja i Bošnjaka koji su odbili napustiti svoj grad. Ja ne znam šta je s njom bilo. Kasnije, kad smo se vratili u Srebrenici, nisam u pepelu mogao raspoznati ostatke njezinih kostiju. Time sam potkrepljivao nadu da je odvedena s grupom građana koji se zvanično vode kao *nestali*.

Onda ih je Danica odvela do skrovišta. Fahrudin ga je pripremio za krajnju nuždu sklanjanja obitelji dok Svijet ne zaustavi divljanje oružane agresije na Bosnu.

Tražila je da joj dadnu ručnu granatu. Dali su joj dvije. Kucnula je granatom o tajni sulinar za disanje. Odozdo se čula lozinka s dva otkucaja. Granate je ispustila kao da mu ubacuje plastične flaše s vodom. Zajedno sa tajnim obiteljskim skrovištem, zrakom se razletjelo i raskomadano tijelo muža Dobre Učiteljice Danice.

Ona se iz Srebrenice povukla kad i četnici. Vratila se u Surdulicu. Mogla se vratiti. Bila je okončana njezina dvadesetogodišnja misija učiteljevanja u Bosni...

Ali, preživjeli Bošnjaci iz Srebrenice, čuvši o događaju, nisu imali povjerenja u komšije koji su sve vidjeli i pričali kako se Danica otarasila oca svoja dva sina i zaove. Naprotiv, Bošnjaci iz Srebrenice, oni što su se, nakon što su potisnuti četnici, vratili u svoj oslobođeni grad, smatrali su muslimanskim ekstremistima one koji su svjedočili o zločinu u Fahrudinovoj bašči:

Dokle će nas ovaj rat odvesti, ibretili su se, *kad sebi dozvoljavamo da širimo izmišljotine i o Dobroj Učiteljici Danici?! Mi nismo za islamsku državu. Mi u ovome ratu moramo izgraditi građansku republiku Bosnu!*

Kao što se nije ni pomišljalo posumnjati da mogu biti tačne tvrdnje da su obojica Danicinih sinova - Jablan i Jadranko - koljači prvoga reda, iako su i sami četnici širili propagandu o neustrašivosti Aleksandra i Pere, sinova Dobre Učiteljice Danice:

Odvratne laži! - uzvikivalo se sa gađenjem. - *Hoće se u našim očima ocrniti svijetli lik i djelo Dobre Učiteljice Danice! Građanski orijentirani Bošnjaci ne smiju nasjesti takvoj propagandi. To bi značilo zaboraviti dug prema plejadi učitelja iz Srbije koji su svoju mladost ostavili u Bosni odučavajući našu djecu od nazadnih shvaćanja i učeći ih naprednosti...*

Ali se htjelo da bude uhvaćen mlađi sin, Aca, kojem prije nije bilo ime ni Aleksandar. Nakon artiljerijske kanonade, misleći da su branitelji morali napustiti položaje kod Turbeta, Jablan je predvodio juriš tridesetak četnika. Upali su u zamku. Bošnjaci kao da su iznikli iz zemlje. I, kad je uslijedila provjera leševa, jedini koji je bio živ - bio je Aca. Junački je pao čim je zapucalo. A nije bio ni ogreban. Samo je pao na zemlju i pritajio se:

Nemojte mene. Ja sam vaš. Jablan. Jablanko. Zar me ne prepoznajete? Ja sam sin Dobre Učiteljice Danice!

Nekom borcu se zgadilo. Srbi su mu bili zaklali brata nakon što su ga danima silovali u logoru *Sušica* kod Vlasenice. Nije ga mogao dalje slušati...

Ali ni to nije bilo dovoljno. Opkoljena čaršija, slušajući i gledajući vijesti *Srne* s Pala kod Sarajeva o *zvjerskom stradanju trideset nevinih srpskih mladića*, pozivala se na prava o ratnim zarobljenicima i zahtijevala da ratni sud presudi ubojici sina Dobre Učiteljice Danice.

Tek kad je zarobljen i u Srebrenicu živ doveden mlađi sin Jadranko, ušutkali su se simpatizeri Dobre Učiteljice Danice:

Nisam vam ja kriv što se Dobra Učiteljica Danica udala za Fadila Đozića! I, ne pamtite me kao ulickanog dječkića Jadranka. Ja sam uvijek bio samo četnik Pero!

Pričaju da je poslije omekšao. Došao mehak kao najpročešljaniji pamuk. Ali me nije zanimalo šta je bilo s njim. Zgadio mi se, kao što se njegov brat kod Turbeta zgadio mome suborcu. Niti me briga kako je završilo Jadrankovo ispitivanje.

Moj izvještaj o smrti u Srebrenici polahko se privodi kraju. A nikako mi nije uspijevalo da smognem ispisati ove redove o Dobroj Učiteljici Danici. I opet ne mislim da mi je uspjelo. Jeste, mene boli čitava bol Bosne. Ali bih bio lažovčina ako ne bih priznao da vlastita bol satire do balčaka.

Na ovome mjestu podižem ruke i učim Fatihu.

Neka je rahmet duši moga brata Fahrudina.

22.

Naumpadaju mi filmovi s kaubojima koji su satjerali Indijance u rezervate i po okupiranim prerijama nagonili u stampedo indijanska goveda. Ne znam šta treba učiniti kravama da bi se dale u bjesomučnu jurnjavu. Kasnije ih, vjerovatno, goni samo instinkt opstanka i dadnu se u bjesomučnu trku instinktivno osjećajući da će se tako spasiti od smrti.

Gledam ženske spodobe u strci. Ova stvorenja su nakon dugog, predugog iščekivanja okusila pravu hranu. Dobila su snagu da jurnu na kamione s kojima im je hrana dovezena. Niko ih ne može obuzdati. Ni nasilni pokušaji vojnika

Unprofora. Ni pucnji u zrak iz sakrivenih pušaka branitelja Bosne. Čak ni pokušaj da im se obrati komandant Naser.

Ne vrijedi nikakvo obećavanje da će svima koji žele biti omogućeno da otputuju u Tuzlu. Samo da je, kao preduvjet, potrebno uspostaviti red. Ništa. Instinkt opstanka vlada masom žena kojima je predugo samo smrt pred očima. Njihova izbezumljenost utapa se u posljednjoj nadi da će opstati samo ako se domognu mjesta na kamionima. Gaze se. Guše. Otresaju djecu iz stisnute ruke. Ispentrane na kamion, odozgo bacaju ugušene na kamionu. I ne čine to iz samilosti prema mrtvima. Samo sebi oslobađaju prostor ne bi li uspjele otići iz Srebrenice. Odbacuju i dojenčad s prsa.

Ima li granice ljudskom padu?

Ima li očaj gore ime?

Zar se već nisu bili izredali svi katovi Džehennema? Ne znam. Nisam brojao. Ili sam se zabrojao? Ali sam mislio da ih je već bilo svih sedam.

Koliko, ovo, katova ima dunjalučki Džehennem?

Kamo nestaje Srebrenica?

Percepcija košmara filmskoga stampeda s indijanskim govedima gubi se u doživljenoj sluđenosti bošnjačkih žena ispred kamiona Unhaceera, čije je sjedište u Genevi. A gdje je Geneve, a gdje je Srebrenica, i na šta je spala Bosna!

Ne odlazi mi se kući. I to kad napokon mogu kući kad hoću. I kad mogu kući na koliko hoću. I kad imam kome otići. Nisam ni vojnik na odsustvu. Kao i svi u Srebrenici, i ja sam samo demobilizirani branitelj Bosne. Ali mi se ne mili ništa lijepo. Ne mili mi se, u ovakvome stanju, vidjeti Tenzilu. Ne treba mi neuropsihijatar. Prizoru iz mojih očiju nejma lijeka. Ne znam kako nazvati doživljeno s ženama u kamionima. Ne znam posljednji stadij očaja imenovati preciznim imenom. Ne krivim žene koje su izgubile zadnje djeliće ljudskosti. Krivci su oni koji su ih doveli do takvog stanja. Stampedo ispred kamiona Unhaceera osjećam kao pokopavanje zadnjih iluzija o čovjeku i čovječanstvu.

Nikad mi nije bio jasan paganski običaj među Bošnjacima da se s dženaze ne odlazi svojoj kući. Prezirao sam takav oblik straha od smrti. Ovo se ja vraćam s osjećajem totalnog gađenja i zagađenosti životom. Na dženazi s koje idem nije bilo pokopavanja umrlih. Mi preživjeli pretvoreni smo u grobnicu.

Hoće li ona ikad biti ekshumirana? I čiji bi sve posmrtni ostaci bili pronađeni dok, pri raskopavanju, bude smrdilo na evropsku truhlež?

Zato mi se ne mili ništa lijepo. Ne želim da mi se oči dotaknu Tenzile.

23.
Ni u moru mosta
Ni u kamenu mozga
Ni na dlanu dlake
Ni na volu grive
Ni na konju roga
Ni na gavranu biljega
Ni na Merdžanu Đoziću uroka...

Proziva li, ovo, neko mene mrtva?

Bježi, straha!
Tjera te očna sjala
Sa Merdžana Đozića spala
Na psa napala...

Ili mene iz mrtvih dozivaju?

Božiji meleki dođoše
Merdžana Đozića uroke odniješe
U goru studenu
U gredu crvenu
U dolinu duboku
U planinu visoku
Gdje pas ne laje
Gdje kokoš ne kakoće
Gdje horoz ne pjeva
Krava ne riče
Vo ne buče
Konj ne hrže...

Kao da nada mnom, iznad glave i prsa, i nad nogama, kao da se olovo razlijeva u vodi. Cvrči.

Crne oči urekoše
Božiji meleki odrekoše
Zelene oči urekoše
Božiji meleki odrekoše
Jastrebaste oči urekoše
Božiji meleki odrekoše
Žute oči urekoše
Božiji meleki odrekoše

Lice mi se kvasi. Pa prsa. Mokrina po desnoj ruci, od lakta do šake. Pa po lijevoj nozi, od pete, pa do iznad koljena. I po lijevoj ruci. Pa po desnoj nozi.

Tri uročice dođoše
Božiji meleki ih odnesoše
Po vitancu
Po vjetarcu
Um po svijetu
Ko pčela po cvijetu
Ko po nebu oblak

Pa me opet mokrina oblijeva. I opet slušam nad sobom, iznad glave i prsa, nad nogama, kako se vatra u vodi gasi. I više ne cvrči olovo. Kao da žiške u vodu upadaju.

Urok sjedi na pragu
Uročica pod pragom.
Što god urok urekne
Uročica odrekne.
U uroka devet braće
Od devet...
osam
Od osam...
sedam
Od sedam...
šest
Od šest...
pet
Od pet...
četiri

Od četiri...
tri
Od tri...
dva
Od dva...
jedan
Od jedan...
nijedan

I pred svakim smanjivanjem broja, čuje se šišteći klokotić vode.

U uroka dva oka
Jedno oko ognjeno
Drugo oko vodeno
Puče ono vodeno
Pa zagasi ognjeno
Gasite se uroci
Kao ovi ugarci
Razlijte su uroci
Kao pjena po vodi
Kao zlato po gospodi
Odbjegnite uroci
U visoke planine
Gdje horoz ne pjeva
Gdje pas ne laje
Tamo ostanite

Završava. Upinjem se ne bih li čuo kur'anske ajete. Ne čujem. Samo sam slušao bajanje. Da mi izgone strah i salijevaju strahu, morale bi se čuti i dove. Ako se čuje bajanje, mora i učenje.

U goru studenu
U gredu crvenu
U planinu visoku
Gdje pas ne laje
Gdje horoz ne pjeva
Gdje konj ne hrže...

Neko mene sedla. Po meni mahnita. Na meni nagome. U kući bez Kur'ana. Mahnita. Ili i ne mahnita. Ili mi je i lijepo?! Ili je to moja Tenzila?

Ona je.

Prepadnuta mojim umiranjem, sva opsjednuta erosom otkako je ostala sa mnom u mojoj sobici, u strahu da me više neće imati, crpi zadnje sokove moje muškosti.

Ali, nisu Teziline grudi. Ovo nisu ženske grudi. Ovo nad Tenzilinim licem nije kosa. Griva se vihori.

Ovo mene morija mori. I u taktu klatećeg tijela ponavlja vatrene uzdisaje.

U gredu crveeenuuuu...
U goru studeeenuuuu...
Horkan ne pjeeevaaaa...
Puče ono vodeeenooo...
Pa zagasi ognjeenooo...

Isponova me nejma. Opet sam sebe zagubio. I uzalud čeprkam. Zalud grebem noktima po koži. Nejmam se po čemu zagrebati. Nejmam ni noktiju. Nejma ni bjelila. Ni mrkline.

A mora biti da me - negdje - ima. Čim osjećam da me nije i da ničeg nejma. Ne može tako osjećati neko koga nikako nejma.

Pa opet moja Tenzila. Polahko se klati. Ne mahnita. Opsjednuta još jedino vođenjem ljubavi otkako je ostala živa u Cerskoj i na putu iz Cerske. Nimao više metafizičko biće, zadržavši u sebi i ljubav samo kao fiziku.

Njezine su grudi.

Njezine.

Tenziline grude biju po meni.

Ne mahnita.

Ona je.

Neko u hrani, neko u gladi, neko u bjekstvu, neko u samoubojstvu, neko u nečem, ona posljednji smisao slobode nalazi u seksu. I ne dopušta mi da se izmigoljim ispod nje. Bila je moja trava. Putena postelja. Moja horizontala. Jedina preostala vertikala. Sad me još i osedlala. Ne bilo joj malo horizontale. Pretvorila se u vertikalu. Klati se. Odozgo. Na meni.

I opet nije ona.

U planinu visoookuuuu...
Pas ne laje, ne laajeee...
Pjena po vodi, pjenaa...
Zlaaatooo po gospodi...
Po gospodi zlaaatooo...
Uroci, ugarci, momci...

Opet me nejma.

I opet sam svjestan da su poslije morije i prije morije Tenziline grudi tukle po mome srcu.

Srce moje drago, Tenzila!

- Tenzila!

To ja čujem sebe kako govorim.

Vičem:

- Tenzila!

Urlam iz petnih žila:

- Ne bježi! Ne ostavljaj me! Samo sam bio umro! Ne boj se! Učinilo mi se! Ili se tebi nije ni učinilo! Ne govorim ti da se ne bojiš za mene zato što sam ti šehid postao. Govorim ti da me se ne bojiš zato što sam ti ostao živ na Ovome svijetu!

- Da ti Dragi Bog, sinko, bude na pomoći!

Čujem jeku. Kao kad bukova šuma nad Srebrenicim zanoća s hukom pred promjenu vremena. Osluškujem ječanje:

Da ti Dragi Bog, sinko, bude na pomoći!

Pa razgovjetnije:

- Da ti Dragi Bog, sinko, bude na pomoći!

Jeste, čujem. Čujem glasove Ovoga svijeta!

Nije Tenzila.

Nena Bejda.

Stara salivačica strahe iz naše mahale.

Ona mene doziva.

- Čujem te! - kažem.

Ili samo mislim da kažem. Tonem. Odupirem se. Pužem. Pužem po podu i dohvaćam bravu. Vičem. Dozivam salivačicu strahe iz naše mahale.

Otvaram oči. I vidim da sam u postelji. I vidim nenu Bejdu. I prvi put vidim sebe kako ležim u postelji. Ali se vidim onoliko koliko čovjek može sebe vidjeti dok leži. Ne vidim više sebe čitava. Sada gledam sebe očima. U pamet mi dopire da sam, misleći da sam u bunilu, gledao u sebe kako ležim na postelji. Vidio se s visine. S plafona...

Tako duša, u času iščiljenja, vidi tijelo, svoje nekadašnje stanište.

Znam to. U bolnici su mi pričali ranjenici za koje se mislilo da su već bili umrli.

Počinjem se sjećati!

Samo mi naumpada da sam se vraćao... Navire pomćenje. Da nisam htio kući. Da su majke djecu s prsa odbacivale. Da sam doživio ne znam koji kat Džehennema na Ovome svijetu. I sada, sebe gledam u postelji.

- Da Bog Dragi dadne pa da bude na dobro. A nije na dobro, sinko!

Stara salivačica strahe iz naše mahale!!! Ona je.

Bejda! nije Tenzila...

Čujem nenu Bejdu. Obraća se meni. Govori meni, misleći da sama sa sobom razgovara.

Mora osjetiti da sam prestao biti mejt! Da se mičem; staviti joj to na znanje:

- Neeenooo Beeejdooo! Ja sam. Merdžaaaan, Džaaaaan!

- Ih, što me prepade, pasiji sine!

Čujem nenu Bejdu. Vidim i čujem. Čuje i ona mene. Pljuje u njedra:

- Ih, što me prepade, pasiji sine! A ja, Boga mi, mislila da ti nejma lijeka! Mislila da si već i umro...

- Haman i nisam!

- Haman si bio, ali više nisi. Fala Dragom Bogu po hiljadu puta. Fala mu i gdje čuje i gdje ne čuje...

- On svugdje sve čuje! - kažem.

- Znam. Tako se, samo, rekne. Tako se rekne. Ali si živ. Čim se svađaš, živ si, paskoviću pasiji!

Više nije bilo proljeće. Bila je jesen u Srebrenici. Nikako ne pamtim drugo ratno proljeće. Mjesecima sam bio ni tamo ni ovamo.

U tome vaktu, kojem bi moglo pristajati ime *međuvrijeme*, dovodili su mi i doktore iz *Ljekara bez granica*. Dolazio je i doktor Mahmić. Bdio nada mnom i, u nedjelotvornosti vlastitog umijeća, mrmljao dove koje nije poboravio. Dovodili su mi razne hodže. Hodža Durmiš iz Slapovića učio mi je dove na jednu stranu. Da umrem ili da ostanem živ. Ali da jedna strana pretegne. Previše sam se patio. Onda je amidžinica Zerina kupila crnog ovna i dala da se zakolje kurban. Takav je adet

da bi se lakše umrlo. Ili, makar, ozdravilo. Potom je dovela nenu Bejdu. Strahu da mi salijeva. Takav je, rekli joj, adet iz Đozića mahale.

- A Tenzila? Gdje je Tenzila?

- Kakva Tenzila? - pita Bejda.

- Ne pitam šta mi je ona činila. Za nju znam. Samo pitam gdje je.

- Pusti... - kaže nena Bejda.

Došla je i amidžinica Zerina. U novome katu. Novcijatom. Nedirnutom kuršumima. Miče usnama nada mnom kao derviš nad umrlim šejhom. Sva u čudnom čudu. Zgrahnuta. Kao da je gromom pogođena. Zabezeknuta mojim oživljenjem. Ona, koja je na sebi iskusila da se više ničem ne treba čuditi. Čudi se nada mnom. Šta li sam, onda, morao prepatiti!?

Pogođen bolom stare Zerine, ne pitam je za Tenzilu. Bih je pitao. Radije nego išta na svijetu, pitao bih amidžinicu Zerinu za Tenzilu. Ona meni ne bi mogla ne reći istinu. Ali mi u pamet dolazi da bih spominjanjem druge žene poremetio Anadolkino dostojanstvo. Samo mi se iz grla otimaju komadićci pjesme. Zapjevavam:

Pogledaj me, Anadolko, Muhammeda ti,
Aj, ja ću tebi sevdalinke pjesme pjevati.
Hranit ću te bademima, da mi mirišeš,
Pojit ću te šerbetima, da me sevdišeš...

- E, neka sam i od tebe čula tu pjesmu... Pa makar... Ionako mi više nije žao umrijeti...

Poslije njezine majke Farah, bila je najveća hanuma koja je ikad kročila na prostore sjeveroistočne Bosne. Bila je jedna po jedna dama. Ljepotu mladosti žrtvovala je da bi bila u blizini svoje lijepe majke, a i majka je sve svoje prežalila da bi bila bliža ljubomornoj sestri Zejneb, pa ostala uz njezina muža, opčinjena odživanjem nepravde koju je sestra bjekstvom nanijela i zanijeta blizinom dotakljive ljepote u dalekoj zemlji Bosni.

24.

Zima me opet prikovala za postelju kad mi se učinilo da ću se napokon pridignuti.

Tetka Zerrin je sklopila oči ni deset dana poslije moga ustajanja na noge. Bilo je proljeće. Treće ratno. I smrt joj je bila

lahka. Poručila je po mene. Da dođem bez odlaganja. Kaže mi da je legla da umre i da se boji. Kaže da je dugo gledala kako se ja patim umiranjem i da se boji takve, đozićke smrti.

Rastaje se s dušom i veli meni:

- I ja sam đozićka! Jelde da jesam? Pravo reci, jesam li? Jelde da jesam?!

- Jesi, Anadolko, jesi... - istiskujem pisak iz stegnutih prsa, a jabučica mi se osušila.

Plačem. Haman mi je prvi put da plačem.

Ne sjećam se jesam li još ikad zaplakao.

- Jesi! Samo je još moj djed umio biti Đozo kao ti... - jednako očitujem njezinu pripadnost davnom i slavnom soju Đoza. - Jesi, Anadolko, jašta si!

Reče:

- Srećom, bila je već sloboda dok si umirao...

Nije bilo ni nalik na slobodu. Ali nisam mogao mislima o poganluku rata remetiti ovaj tren smiraja njezine duše. Ona je, utom, samo sklopila oči.

Bilo je lijepo. Prelijepo. Samo mogu žaliti što se nisam mogao nagledati njezine smrti.

Prebrzo je umrla. U trenu. Kao da sam ja, otimajući se vrućici, odživio tegobu njezina umiranja. Ili je to ona, još uvjerljivije, učinila odlazeći ispred četnika u Odžaku? Ako nije i čitav život umirala pa joj, na kraju, uzvraćeno lahkom, prelahkom smrti. Mirnom. Tihom, pretihom smrti u Srebrenici. Allahrahmetile.

Prvi put poslije završene softinske prakse, kad sam, uz ramazan na završetku Gazi Husrev-begove medrese, bio teravih-imam u Cerskoj, opet sam odjenuo džube i stavio ahmediju. Predvodio sam dženazu.

Dragi Bože, smiluj joj se i na Onome svijetu.

O smirena dušo, vrati se svome gospodaru i zadovoljna uđi u Džennet moj!

Rahmetullahi alejhi ve selem.

Srećom, bila je sloboda kad je umrla.

Bilo je ni nalik na slobodu. Makar se ne puca na sam grad. Ali se nastavljaju prefrigane ratničke igre oko rezervata *Srebrenica.* Četnici propuštaju konvoje kad im se svidi. So nam i dalje nije stizala. Osiljeni do krajnjih granica, nastavljaju i s puškaranjima u *demilitariziranoj zoni.* Preuzimaju jedno po jedno osmatračko mjesto Unprofora.

25.

Dnevnički redam bilješke o kojima mislim da ne trebaju biti ispuštene:

Vojnici Unprofora sve su prisniji sa Srbima. Osim što im prepuštaju svoje položaje, odlaze im i u kupleraje. Ne mogu duše griješiti, ne znam čije su im žene podvođene. Jesu li Srpkinje, dobrovoljno, ili su Bošnjakinje, silom prilika? Priča se da na okupiranim teritorijama istočne Bosne još nisu raspušteni kupleraju sa zarobljenim muslimankama...

Prostitucija nije uspjela u Srebrenici. Unproforovi vojnici jesu namamili i nekoliko naših. Što žena, što djevojaka. Što na kutiju cigareta ili konzervu-dvije, što na parfem ili šampon. Ali je s time prekinuto. Osumnjičene su strpane u zatvor i ispuštene ošišane do gole kože. Pa, koja voli - neka izvoli. Nikakva mahrama ne može pokriti žigosanu. A vojnicima UN poručeno da će se oni gore provesti nastave li s ovim što su bili započeli...

Ali, jedva da pratim pojedinosti najnovijih srebreničkih događanja. Patim za amidžinicom Zerinom. Za davno minulom ljepotom majke Farah i kćerke Zerrin. Presahle ljepotice. Uvehli cvjetovi sunovrata. Korijenje iščupano iz anadolskog tla. Prekinuto u Bosni. Anadolka i poluanadolka. Dokinuti Orijent na krajnjem Istoku Bosne. Preobraćena Bošnjakinja i polubošnjakinja. Nisu ostavile potomstva. Bosna, najzapadniji Istok Dunjaluka, ostaje samo totalnim Bošnjacima.

Patnja me čini ispaćenim. Bolestan sam čovjek. Pripadam totalnom narodu Bosne. Mi smo, bosanski istočnici, lud narod. Godinama i godinama, stoljećima i stoljećima, mi branimo Bosnu na Drini. Na prvoj liniji. Ginemo i kolju nas. Kolju nas i ginemo. Kroz generacije se satiremo samo da bismo na Drini odbranili Bosnu. I nikome od ovdašnjih preživjelih Bošnjaka, kad klanje prođe i nametne se primirje, ne duhne da se ne vrati ovdje i ode odavde. Moj djed Rahman-beg Đozo dvije decenije potucao se po Bijelome svijetu da bi se mogao vratiti odakle je krenuo. Ako mu je već Dunjaluk bio tijesan, što se igdje drugdje nije skrasio, a da bude i u Bosni? Zašto nije u Sarajevu? Što nije presadio korijen obitelji Đozo u Tuzli? Zar nismo zaslužili da koju stotinu godina budemo pošteđeni klanja u odbrane Bosne? Šta bi nam falilo odgojiti koju generaciju u Travniku?

Deset mjeseci padala je Cerska. Srebrenica se branila godinu dana. Iza toga, duže od dvije godine, Srebrenica umire u agoniji demilitarizacije. Nimalo ne miriše na dobro. A naša pozadina nikako da nam pomogne.

Zašto smo mi njima uvijek samo zaleđe?

Mi i jesmo, svojim ludilom, zavrijedili da nas ne bude.

Ali se bojim da se, i kad nas više ne bude bilo, neće shvatiti da će se Sarajevo i Tuzla da će se, i Travnik također, da će se oni naći na istoku Bosne. Bit će istočna Bosna. Istočnije od njih neće biti Bosne. Prestat će biti pozadina. Prestat će biti centar. Postat će graničari. I neće moći uzmicati s mejdana.

I samo je, haman, još jedan bošnjački narod sličan nama, dosadašnjim istočnicima. To je drugi totalni dio ovoga naroda: zapadnjaci. Oni koji su i svikli sebe nazivati Krajišnicima.

Ovime ne izričem pokudu. Najmanje kukavičluk. Naša hrabrost ovaploćuje se u smrti. Niti je ovo pohvala, a nije ni pokuda ludosti vječitih bosanskih graničara. Samo najobičniji uzdrhtaj premorenog ratnika.

26.

Dnevnička zabilješka:

Ako Goražde i opstane na Drini, ako se opet sruče na nas, a odluče se da Goražde ostave, a, evo, napadaju na nas i Goražde sada ostavljaju po strani, u Goraždu Drina nikad nije ni bila granica Bosne. A i Goraždu svaka čast. Što jest, jest. Isprepatilo se. Ali će Goražde biti samo rep za Bosnom. Samo prirepak. Jednako je na karti izgledao i Novopazarski sandžak.

27.

U rangu sličnih bilješki, kao trenutno opunomoćeni obavještajac, kad su u Komandi Srebreničke divizije bili odlučili da čuju i glas intelektualaca, skiciram procjenu situacije za - u međuvremenu odgođenu - sjednicu Ratnog predsjedništva Općine Srebrenica:

Četnici su nas stisnuli jer znaju da će im se još sad progledati kroz prste. Nijednog zarobljenog četnika ovih dana nije trebalo ni podvrgnuti mučenju da bi propjevao šta se sprema.

Ne bi trebalo biti mjesta sumnji da će Srebrenica opet biti napadnuta. Niti treba biti posebno pametan da bi se znalo da će Svijet opet prižmiriti. I da je, poslije, kraj. Da više nejma trtemrte. Da će Nato morati udariti. A i četnicima treba da završe ovaj rat tamo gdje su ga počeli. Na istoku Bosne. I onako kako su ga započeli - sručivanjem na nemoćnu žrtvu. Treba im osveta jer su im kola krenula nizbrdo. Počeli su gubiti dobijeni rat. Jesenas ih, u brdima Ljute krajine, rastjerali Bužimljani. Poslije nisu uspjeli osvojiti Bihać, iako ih se na njegovim periferijama okupilo više nego što se ikada Srba na jednome mjestu sakupilo. Pa je, učeći se na greškama sa zapadne granice Bosne, odabrana Srebrenica na istoku. Zbog zaleđa Srbije i njezine armije.

Odabrana je Srebrenica i zato što nigdje nisu više gubili nego na Srebrenici. I jer je bila umrtvljena dvogodišnjom demilitarizacijom i trogodišnjom izolacijom. I narod joj se, zasićen tegobom i uljuljkan da je pod zaštitom Svjetske organizacije za mir i Zapadnog vojnog saveza, uspavao tegobnim snom i počeo dijeliti između sebe kao da nikad nije bilo rata i kao da ga nikad neće biti. Pa će nas zaskočiti svom raspoloživom silom. Obaviješteni su i da se naš odbrambeni sustav raspada. I da nismo u stanju opet se boriti do posljednjega.

I zato su što veliki Rudnik boksita, sa sjedištem u Vlasenici, ne bi nikad mira imao sa Srebrenicom u prvom komšiluku, a polovica Rudnika i pripada Srebrenici, pa bi Tvornica glinice u Karakaju kraj Zvornika značila samo prazne hangare u kojima su zatvarani i ubijani Bošnjaci i ne bi mogla, pošto se i ne bavi pravljenjem aluminija, mljeti boksit u zeolite. A od zeolita se godinama pred rat, i čitav ovaj rat, u privatnim tvornicama u Italiji, kupljenim za pare države Bosne i Hercegovine, prave deterdženti. Tako zarađenim parama, i onima opljačkanim od države Bosne i Hercegovine prije nego što će i zvanično početi rat, najviše se i finansira oružana agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima. Ne bi Beograd za male pare podigao ovoliku vojsku i oružje na Bosnu. Niti bi i sada na Srebrenicu. I kao da bi privatni četnički komandanti iz Srbije na lijepe oči spasavanja srpstva tamo gdje srpsko nikad nije ni bilo, iznova pokrenuli svoje koljače na davno opljačkanu i izgladnjelu Srebrenicu. Sve se ovo plaća velikim parama i tek će se otplaćivati.

28.

Sretnem doktora Mahmića. Dugo ga nisam vidio. Viđao je on mene. Dolazio mi je u kuću i pokušavao me izvući iz bunila. Kazuje mi da mu je iz Tuzle stigla radioamaterska poruka. Potvrđeno mu je da su uzorci koje je poslao pokazali tačnost njegovih ispitivanja. Koncentracija joda u krvi znatno je ispod donje granice. Nalazi su, kao senzacionalni, objavljeni u svjetskoj medicinskoj literaturi. To bi, misli doktor, moglo značiti da će se napokon morati propuštati so u Srebrenicu.

Ja ne mislim. Naučnici se ne pitaju u ratovima. Samo ih se koristi kako bi se njihova dostignuća moglo iskoristiti u sljedećem ratu. Ali sam ipak htio čestitati doktoru Mahmiću. U ime njegovog povjerenja u nauku. A i lijepo je da nekome nešto mogu i čestitati. Otkako smo osujećeni u pravu na samoodbranu, nikome se ništa nejma čestitati. Ali mi doktor izgleda pokisnulo.

- Šta je, doktore, nesrećo moja? - pitam ne bih li ga razgalio.

- Pusti... - kaže. - Kad bih i bio u mogućnosti i naučno dokazati šta nam se događa, ne bi se povjerovalo. U medicini je nemoguća epidemija raka. Rak nije prijelazan. A Srebrenicom hara i rak...

Ima i petnaest godina otkako je doktor Mahmić okončao medicinsku specijalizaciju. Pedijatar je, ali je imao uvid u ukupno zdravstveno stanje sugrađana. Pratio i pojavu kancerogenih oboljenja. Bila su izrazito rijetka. Osim što je termalna, ovo je i zračna banja, s najvećom evropskom koncentracijom drveća i bilja na malom prostoru. Obolijevale su samo vrlo stare osobe. Sada ima pedesetak slučajeva malignih oboljenja na želucu i grkljanu. I to obaraju ljude u najboljim godinama. Oko tridesete. Samo se skovrnu i umru. Nezapamćeno brzo obolijevanje i totalno metastaziranje napadnutih ćelija. Sve se podudara s početkom dobijanja hrane preko Unhaceera i upućuje da u Srebrenicu stiže izrazito ozračena. Jedemo radioaktivnu hranu.

Doktor Mahmić ne ide predaleko u optužbama i ne misli da nam Svijet šalje takvu hranu.

Citiram dio njegovog izvještaja nadlaženom ministarstvu, otposlatog po kuriru do Tuzle:

Šalju nam pokvarenu hranu, s davno isteklim rokovima u vojnim rezervama. Šalju krmetinu. Šalju i upotrebljivu hranu. I dobru. Svakakvu hranu Svijet šalje. Ali bi slanje radioaktivne hrane preduprijedila aerodromska kontrola u njihovim zemljama.

Avioni s hranom za Srebrenicu spuštaju se u Beogradu. U tome gradu je i punkt sa opskrbu Srebrenice i Žepe. Drugi punkt je na Palama. Trećeg i nejma.

Zašto su četnici insistirali da će dozvoliti dolazak hrane u Srebrenicu samo ukoliko distributivni centri budu pod njihovom neprikosnovenom kontrolom? Odgovor se nalazi u enormnoj radioaktivnosti hrane koju dobivaju - i jedu - Srebreničani.

Ako i jesu magacini u Beogradu i na Palama pod kontrolom tzv. međunarodne zajednice, šta četnike sprječeva da hranu usput, dok kamioni prolaze kroz Srbiju i teritorijom Bosne pod njihovom okupacijom, podvrgnu radioaktivnom djelovanju? Ništa!

29.

Tenzila je na tranzistoru čula vijest da su četnici u Bosni primijenili stotinu četrdeset i sedam dosad nepoznatih načina mučenja. Jesu li svi isprobani i nad Srebreničanima? Je li to Tenzila čula na nekoj njihovoj radiostanici? Ako jest, mora da su opet smanjili brojku. Oni ne mogu ne slagati, a i ne sjećam se, nešto, kad je to čula. Je li to saopćeno ove ili prošle godine? Uglavnom, ostaje nepoznato je li ovo stotinu i četrdeset osmi doznati novi način ubijanja Bošnjaka. Ni je li i najmonstruozniji?

- Ne znam šta bih rekao... - kaže doktor.

30.

Uspavljujem se napetošću sluha. Zavaran da će se gluho doba noći raspuknuti probijanjem zvučnog zida. Ili će se oglasiti drugi horozi. Ili će američki avioni prolomiti tišinu. Ili će se sabahskim ezanom javiti mujezin s Riječke džamije. Sprema se svitanje. Samo što nije. Znam po očnim kapcima koji nemilice poklapaju moje razrogačene oči. Ne spava mi se. Nimalo mi nije do sna. Ovo mi se samo Šejtan, preumornome, nameće. Navlači mi koprenu na oči. Navodi me da prispim. Da

zakunjam samo toliko koliko je potrebno da se prespi rani sabah. San je najgori dušmanin kad je u nevakat. Šejtan insana navodi da zaspi kad mu nije do spavanja. Najveći uspjeh mu je kad se mumin u najranije javljanje dana Stvoritelju svih svjetova ne pomoli.

31.

Meni se kapije mraka sklapaju na očima. Teška kanata padaju po mojim zjenicama. I na prisan mi dolazi davni san Mehmeda Fatiha. Sanjam kako sanja san u polju na kome će izniknuti Sarajevo. Saray ovasi. Dvorac ispred polja. I kako pred jutro, u ovo isto doba dana u kakvom mene ophrvava san njegova sna, skače u sultanskom čadoru i kretnjom ruke, bez riječi, naviknutim šaranjem prsta po zraku, daje na znanje straži da mu se iz istih stopa, iz mehkih dušeka, imaju pred oči dovesti najučeniji među njegovim učenjacima. I kako njima, snenima, probuđenim njegovim naređenjem umjesto mujezinovim pozivom na sabah, nervozno pokušava ispripovijedati svoj san i zatražiti njihovo tumačenje. I kako se kisele još neumivena lica velikih alima. Sanjam. I da se jedan usuđuje podignuti ruku. Da ne bi podignuo glas. Sultanu uzdignutom rukom hoće reći da stane, da dalje ne govori, da prvo valja abdestom sprati poganluk noći pa čist stati u saf i pristati za imamom u prvoj dnevnoj dovi Silnom i Samilosnom, pa tek poslije pričati san i iskati njegovo značenje. I kako se na dignutu ruku staroga derviša, ne mogavši je nikako vidjeti, s drugoga kraja tabora oglašava mujezin. Ezan Kerim! I sanjam kako sultan Mehmed-han, sa silnom svitom, poslije klanjanog sabah-namaza, poziva onoga derviša sa zadignutom rukom. Zapazio je. Nije mu promaknulo. I kaže da mu on ima rastumačiti san.

- Sanjao sam hazreti Ebu Bekra...

- Čestiti Sultane, lijep si san usnio. Lijep. Hazreti Ebu Bekr bio je, iznad svih vrlina koje ga čine uzorom vjernima, bogat i spreman na odricanje od svega bogatstva. Lahko je protumačiti tvoj san. Došao si u bogatu zemlju, u zemlju koja će i biti bogata i koja će se odricati svojih bogatstava.

- Sanjao sam i hazreti Osmana...

- Čestiti Sultane, ljepota Tvoga sna se upotpunila. Hazreti

Osman bio je - iznad svih svojih vrlina na kojima se uče vjerni - odan pobožnosti. Lahko mi je protumačiti i ovaj dio sna. Došao si u zemlju u kojoj će zasjati svjetlost islama i odanijih vjernika neće biti nigdje na Dunjaluku.

- I sanjao sam hazreti Aliju.

- Čestiti Sultane, Tvoj san se primiče vrhuncu lijepoga. Hazreti Alija, uza sve vrline koje će nadahnjivati generacije vjernih do Kijametskoga dana, bio je veliki gazija. Nimalo nije teško rastumačiti ni ovaj dio tvoga sna. Allahovi podanici u zemlji u koju smo došli bit će među najvećim ratnicima koje će Dunjaluk poznavati.

- I nisam sanjao hazreti Omera.

- Čestiti sultane, sunovraćuje se tvoj san o ovoj zemlji. Hazreti Omer, uza sve osobine koje su ga učinile halifom i činit će ga uzorom muminima dok je Ovoga svijeta, iznad svega je bio pravedan insan. Bosna će biti i bogata, i pobožna, i zemlja gazija, ali u njoj nikad nije bilo niti će ikad biti pravde. Ovo je zemlja osuđena na nepravdu.

32.

Sa sna mi se smiče Osvajač Fatih, Silni Mehmed-han. Trljam oči. Vidim svjetlost. Sabah je morao minuti. Dan traje. Jesam li prečuo mujezina, druge horoze i bombardiranje iz američkih aviona? Jesam li mogao presniti i prespiti ijedan od ovih prasaka koji bi probili zid umrtvljene tišine gluhoga doba? Ili sam ih sve prečuo; i horoze, i mujezina i avione? Ili se nijedan ništa od toga nije oglasilo i samo je Sunce, samo od sebe, razmaknulo mrklinu.

Ni ezana. Ni drugih horoza. Ni američkih bombardera. Gluho jutro sluti najveću nepravdu otkako je Bosne.

Napolju je samo dan. Utornik.

33.

Ja, gladijator slobode u areni smrti, sa zakašnjenjem pozdravljam jutro koje donosi jedanaesti dan mjeseca jula, na pet godina prije nego što će isteći dvadeseto stoljeće poslije Isa-pejgambera, dvanaesti dan u mjesecu seferu hiljadu četirsto šesnaeste godine.

Ave, Domavia Argentaria!
Adio, patria argenti!
Pozdravlja li te onaj koji mora umrijeti?

VIII.

RAHMAN-BEG ĐOZO ODREKAO SE TITULE ALTAJSKOGA KANA I IZ MEKKE SE VRATIO U SREBRENICU

Četvrto po redosljedu zabilježeno djedovo sjećanje, a i hronologijski je četvrto po redu

Sve mi Srebrenica na san dolazi. Samo je sanjam. Strašne snove sanjam. Nejma džamije čiji sam imam, muallim i hatib. Kao da je nikad nije ni bilo. Ni traga. Samo prazna musalla. I ezan. Mujezinov poziv dopire iz zraka, na metar iznad zemlje, s mjesta gdje je bio ezan-taš, odakle sam znao ukujisati kao premlad softa i kao mlad imam držati bajramske hutbe. Sandžija mi kroz srce prolazi kad se sjetim da je džamija bila pretijesna da bi mogla primiti sve radosne Bošnjake na kraju ramazana... I vidim kako insan, kao zadnji bijednik, sav pocijepan, s košuljom zavijenom oko glave i s kolcem u ruci, ni živ ni mrtav, kroz krv do koljena gazi. Dok bahulja po mraku i po mrtvim Bošnjacima hodi iz umrle Srebrenice, nad njime, ne stvarajući dnevno vidilo, na način Mjeseca, sjajte se dva sunca odjednom.

Dva sunca na nebu predznak su strašne nesreće po običaju muslimana Dalekoga istoka. Znak Malog kijametskog dana. Ja njima govorim da nejma maloga i velikog Kijametskog dana. Da je samo jedna, i odjednom, propast Dunjaluka. Sveopća. I da će toga dana Sunce, umjesto na istoku, izići na zapadu. Oni kažu da mislimo jednako o općoj propasti Ovoga svijeta. A i to njihovo o dva Sunca da ne isključuje bošnjačko razumijevanje konačne najave smaknuća. I tada, time što će

zaći na zapadu i izići na zapadu, tada će se baš i morati dva puta vidjeti jedno te isto Sunce na nebu. I da je viđano već mnogo puta uz javljanje Malog kijametskog dana, kad su nestajali čitavi narodi, gradovi i države, a još nije nestao čitav Dunjaluk. *To je gajb. Božija tajna. Samo znano Stvoritelju svjetova*, odgovarao sam im, bojeći se da, nesvjesni, čine kufr. Ali oni tjeraju po svome i kažu da Milostivi Stvoritelj nikad nije prestao ukazivati ljudima svoje tajne, kao što je i nepobitno tačno to o nestancima čitavih naroda, gradova i država - nejma ih.

Kazuju mi, pozivajući se na Kur'an, na četrdeset deveti ajet sure *Junus*:

Svaki narod ima rok svoje propasti. Kad mu dođe, neće ga moći odgoditi ni ubrzati nijednog časka.

A kroz moj san korača ona spodoba u ljudskom obličju i mene mrtva doziva. Ali se, kad se malo bolje zagledam, čini mojom slikom i prilikom. I u istim je, u ovim mojim. godinama, u kojima sam se zatekao u gorju Altaj. Ali nisam ja.

Prikaza korača i mene spominje. Odazivam se u snu. Razgovaramo se. Ime mu je Merdžan. Kaže da je moja krv. Moj unuk.

Merdžan!

Merdžan?

Merdžan!!!

Ide moj unuk, Merdžan moj, a iz njegovih usta izvija se isti glas ezana koji mi se pričinio nad nevidećom srebreničkom džamijom. Usta mu se ne pomiču. A čuje se da uči. Mora da ukujiše u sebi i ja ga mogu čuti zato što je sve samo san. Uči suru *Et-Tin:*

Bismilahirrahmanirrahim!

Tako Mi smokve i masline,

Tako Mi brda Sinaja,

Tako Mi ovoga zaštićenoga grada,

Zaista smo Mi stvorili čovjeka u najljepšem skladu.

Zatim ćemo ga vratiti u najniže nizine,

Osim onih koji su vjerovali i činili dobra djela. Oni će imati neprekidnu nagradu.

Pa šta te je, čovječe, navelo da smatraš lažnim vjeru?

A zar Bog nije najmudriji Sudija?

Samo sam se i bojao da će me jednom sustići i da će mi Srebrenica početi na san dolaziti. Ali sam mislio da ću je, kad i to dođe, lijepo sanjati. I da će me ljepota pritisnuti pa me, onda, čežnja svega slomiti. Ili je ovo razotkrivanje šuhve da bi mi san o Srebrenici mogao biti nelijep? I težak. Da ne može biti gadniji. Da je ovo taj san koji me sustigao.

Po danu sam Srebrenicu izgonio iz misli. Protjerao je. Bojao sam je se. Plašio sam se da mi ne naumpadne. Pa šta bih? Kako bih? Kud bih?

Bio sam predaleko. Onemogućen daljinom da bih se odazvao potiskivanoj potrebi za zavičajem. Koliko god bila potisnuta, samo je trebala iskuljati na površinu razuma. I da me smori morijom puste želje. Pa presvisnem od nemoći.

Ujutro sam ustajao zatvorenih očiju i otvarao ih tek kad razmaknem čadorska krzna na vratima koja gledaju na vječiti snijeg Altaja. Da mi bljesak bjelila ispere mrklinu noći i izbriše san. Iako je još nisam bio počeo sanjati. Ali mi je uspijevalo da ne zapamtim snove i samo mi se događalo da me podugo nakon ustajanja, usred dana ili popodne, odjednom nešto podsjeti na djeliće sna. Ili mi sami komadićci sna iskrsnu i ošinu me razdirajućom snagom, a da uopće ne znam na šta se odnosi bljesnula misao.

Bilo je da sam samo onako gledao u snijeg na Altaju. Ništa nisam sanjao o Srebrenici. Toga sam se još više plašio: uvijek sve bude jednom. Uvijek je sve do jednom. Sve jednom prestane. I strijepnja. I strah. I san. I nesanjanje.

Slobodan kao ptica. Zarobljen daljinom koja se može mjeriti samo mislima. Hiljade i hiljade kilometara daleko od Srebrenice. Strijepim kao jasikino lišće pred strahom da će mi se Srebrenica, koliko je god budan odagnavao iz misli, u san naseliti. I, tada će biti gotovo sa mnom. A znao sam da će mi naumpasti kao što bremenitoj ženi zna naumpasti nešto čega više nejma nego što toga može imati.

Svašta prahne ženi teškoj od ploda u maternici. Dinja joj zamiriše usred zime. Bi trešnje jela ujesen. Turšije bi se napila s kasnoga proljeća.

Moja Munteskira hoće da se napije vode iz snijega s vrha Altaja.

- Ih, baš! - kažem.

- Bih voljela, pa makar! - odgovara.

- Dobro... - kažem. - Ja ću to učiniti svojoj jedinoj Burjatki!

- Ih, bey! Jedinoj?

- Jedinoj! - nabrzo potvrđujem i hitim dalje s riječima: - Da joj sin bude kan!

- Voljela bih da ti imadneš i sinova koji će biti bosanski kanovi! - kaže ona sramežljivo.

- Munteskira, Bosna je daleko.

- Ih, kako ti zanosno spomeneš Bosnu! Mučiš se, mučiš se da je ne bi spomenuo, a kad ti siđe s jezika - iziđe ti iz dna duše! Zato bih se i htjela napiti vode iz snijega s vrha Altaja. Ako moji misle da se burjatski kan može postati samo ako mu se majka, prije nego što ga rodi, napije vode iz snijega s vrha Altaja, da je se i ja napijem... A nas dvoje, hajde da mislimo da ćeš moći stići i u Bosnu... Gledam te svako jutro. Čim ustaneš, razgrćeš krzna na vratima i otvaraš oči u pravcu Bosne.

- Gledam u Altaj.

- Gledaš kroz Altaj. Prema Bosni gledaš!

- Nije tako, Munteskira! Bosna nije u tom pravcu...

- Iza Altaja se otvara daleki svijet. Do Altaja je samo burjatski svijet. Iza Altaja mora biti i Bosna.

- Dobro... - kažem. - Dobro, Munteskira, donijet ću ti rastopljenog snijega s vrha Altaja. Samo mi jedno obećaj. Obećaj mi da ćeš, otpijajući iz mojih dlanova vodu iz snijega s vrha Altaja, obećaj mi da ćeš poželjeti da naš sin bude kan, da bude isto što i njegov djed i tvoj otac Jusuf Altaj-kan, Allah ga poživio!

Munteskira iz mehkih jastuka, sa kreveta na stogu najtoplijeg i najmekšeg krzna, žmirka zažarenim očima. Veli:

- A ako bude djevojčica, obećaj ti meni da ćeš joj dati ime Merdžana!

- Otkud ti to? Zašto bih odabrao to ime?! O imenu ćemo se imati kad dogovarati. Ali bih ja volio, ako bi bila curica, volio bih da je nazovemo imenom Tenzila. To bih volio!

- Ih, ih! - žmirka Munteskira.

U Altajsko gorje zaputio sam se sam. Niko me nije pratio. Takav je običaj. S prvoga brda čuo sam svirku i pjesmu. Takav je običaj kad na Altaj kreće neko ko treba majci budućega kana donijeti snijega sa samog vrha planine. I uvijek je kretao onaj ko je već i sam kan. Ali će i moja žena roditi kana.

- I ti ćeš, penjanjem na Altaj, postati kan! - zapljeskala je Munteskirina sestra Merdžana kad se raščulo da sam pristao na putovanje. - Ako su bili kanovi oni koji su se dosad ispinjali na Atlaj da bi donijeli vode još nerođenom sinu, i ti ćeš postati kan uspinjanjem na Altaj! - kazala je zajapurena Merdžana.

Lažem sam sebi da me niko nije ispratio. Uhvatio sam očima Merdžanu kraj homore iza zadnjih kuća. Iskrala se da bi se sa mnom susrela. Pokazala mi se, kao nehotice, iza stabla. I opet zamakla. Nije prehitro. Pustila se da je vidim. Da je mognem dobro vidjeti. I pogled da joj stignem zapamtiti. Oči koje joj žmirkaju kao Munteskirine, ali drukčije. I bljeskaju kao Munteskirine, ali drukčije. Munteskirine su zažarene, a Merdžanine gore. I da uvidim da je sa zelenom svilenom mahramom. Sva mi se pokazala. Da je čitavu mognem ponijeti i u mislima prenijeti Altajskim gorjem. I da mi naumpadne kad me mećave i studen ophrvaju i moradnem misliti na nešto što je lijepo. Da mi, osim na plod u njezinoj utrobi, i na tu ženu kojoj je bremenitost nagrdila ljepotu, sjećanje na nju razgori studenom gorom zamrznuto srce.

To je, shvatit ću skrhan hladnoćom i mećavom, to je htjela. I kad je zamicala za homoru, da nije šmugnula, niti se samo prikrila kao djevojka uhvaćena dok potkradom virka na momka ili plahnuta zvjerka. I to ću shvatiti ophrvan mećavom i planinskom studeni. Postat će mi jasno da je zamakla za homoru kao da uvijanjem bedara smiče posljednje haljinke ostajući nasamo sa mnom. Samo moja. Takvu ću je, sjećajući je se kako zamiče za zabjeljelim zelenim granama crne homore, pobijeđen altajskim kijametom, zamišljati u istom onom krevetu u kome sam ostavio Munteskiru. U mome naručju. Glatku. Bijelu i vrelu.

U to vrijeme, u toplini mehkih jastuka, zagledana u mećavu koja je zahvatila vrh Altaja i danima nije jenjavala, moja žena Munteskira proklinjala je svoga oca Jusufa Altaja kana, koji je od nje tražio da ona traži od mene da njegovoj kćerki njegov zet treba donijeti vode s vrha Altaja.

Branila se da sam stranac. I da meni ne sljeduju njihovi običaji. Kazao joj je da sam brat musliman. I da sam njegov zet. Otac njegovog još nerođenog unuka. I proklinjala je brata Bibi Hadidža, koji je svoga zeta odabrao u nekakvoj tamnici kod nekakvog grada Vladivostoka i, umjesto u Hor Sanniyu,

naputio ga dotle dokle može doći i pasti u ropstvo Jusufa Altaja kana, uvjeren da će ocu nadomjestiti sina i da će se musliman iz daleke Bosne dopasti njegovom ocu i osvojiti srce neke od njegovih sestara i kćerki Jusufa Altaja kana, pa se nastaviti kanovsko nasljeđe.

Pozivala Merdžanu i jadala joj se:

- Zna Bibi Hadidž da je otišao putem bez povratka i nije oca htio ostaviti bez nasljednika. I moj otac isto hoće... Nisu mi to smjeli učiniti. Ni bratu ni ocu nije do moga muža. Oni hoće da ostanem hudovica. Nije moj Rahman-bey za penjanje na Altaj. On je iz drukčijih planina. Neće moći preživjeti na Altaju. Oni će imati kana iz naše familije. Dijete neće imati oca. Ja ću ostati bez muža. Našem ocu je važno da je otac budućeg unuka krenuo na Altaj. Dovoljno je i da unukov otac svojom smrću potvrdi namjeru da se majka budućeg kana napije vode iz rastopljenog snijega sa vrha Altaja. Ne mora se donijeti biljeg koji je prethodnik ostavio. To jest uspjelo našem ocu. Ali je u Skrovitoj pećini našao biljeg svoga djeda. Nije ni mogao naći očev. Moj djed je skončao u ljetnoj altajskoj mećavi. I niti je bio samo jedan burjatski kan koji nije zapamtio rođenoga oca. Skončalo ih je više nego što je preživjelo. Ali nikad nije bilo da kanova kćerka ostane hudovica. Uvijek je bilo da kanove snahe ostaju hudovice. Snaha je tuđa kost. Njezina patnja nije računata. Samo je bilo važno patiti za nestalim sinom. I još je važnije da ostane u životu mali nasljednik na kanovskom odru. Ali sam ja Boga molila... Što bi i moj Rahman-bey morao, kao što se svakome od naših kanovskih predaka htjelo, dobiti sina...

- Jest, patila je za tobom... - pričat će mi poslije Merdžana. - Bojala se za tvoj život. Najvažnije joj je bilo da ostaneš živ. Makar se i ne vratio njoj. Zato te i nagovarala da, umjesto na Altaj, kreneš za Bosnu. Ali je patila i zato što se bojala da ćeš meni pripasti. Kad je izgledalo da su joj počeli trudovi, osjetila je da će umrijeti. I da ćeš se ti vratiti. Zato te je htjela pridobiti da vašoj kćerki dadneš moje ime. Mislila je da bi te ime obavezivalo da se ne oženiš sa mnom... Zahtijevala je da iziđu babice i tražila da ostane nasamo sa mnom. Protivila sam se. Pred svima sam govorila da porođaj samo što nije nastupio. I da će se svakoga časa poroditi. Samo što nije. Plakala sam i govorila da babice nipošto ne smiju izići. Da može biti kobno

ili za nju ili za dijete. Za oboje... Udovoljili su njezinoj želji. Nasamo mi je rekla da zna da sam zaljubljena u tebe od prvoga pogleda. Ali i da nije kriva što se i ona u tebe zaljubila. Da ne može biti kriva što je starija i što joj je pripadalo prvenstvo na udaju. Ali je patila misao da si ti mene više volio... - pričala mi je, preživjelome, Merdžana.

Meni se činilo da sam Munteskirinu i Merdžaninu priču čuo na Altaju. Ili sam to poslije samo umišljao? Misleći da mi je to bilo moguće zato što sam u Altajskom gorju u više navrata preživio bijelu smrt smrzavanja pa su mi se, takvome, razmakle granice poimanja. I da sam mogao doživljavati i ono što je sa mnom već bilo i što će tek biti. I bio svjestan i onoga što se tiče mene i kad nisam prisutan.

Na Altaju, zahvaćen snježnom mećavom i nepodnošljivom hladnoćom u ljetnom danu, nisam razabirao vrijeme svoje smrti. Padam li s trešnje? Ili nada mnom sabljom uzmahuje ataman Abdurahman? Ili me nestaje na dubokim i strmim kamenim obalama brze rijeke Soče? Gušim li se u zapari zatvorenog stočnog vagona na putu za Vladivostok? Ili sam samo zaspao, nesvjestan da sam umro smrznut? Ili sam mrtav sa dugom bijelom bradom na mehkim šiljtetima u Srebrenici, nakon što sam svjestan da ću uspjeti privesti kraju ovo što zapisujem i, nesmiren zbog altajskoga predskazanja - koje mi se, računam tako, ukazalo radi prisustva u daljini i prečestih prisustvovanja smrti, svojoj i tuđima - prileći da konačno umrem? Ili me ranije smrti spasilo kad sam se spremao ubiti čovjeka kojega nisam ubio?

A nisam ubio, i sve mislim da tome dugujem život...

Naviknuti da iz raspadajućih ljudskih tijela tukne i širi se nepodnošljiv zadah koga vjetar nanese u rov i ništa ga, poslije, ne istjera iz te grobnice sa preživjelim vojnicima, poslije bitke smo se izlagali smrtnoj opasnosti i odmicali tijela ubijenih. I mene je takva dužnost znala zapasti. Na Karpatima mi je odmah pripalo. Haman me ataman Abdurahman nije bio kako treba ni doveo nadomak položaja Četvrte bošnjačke regimente, a bitka se rasplamsala. Nisu ni provjerili, niti su imali kad, otkud ja odjednom i otkud na ovome dijelu fronta. Svakako je započinjala pogibanija. Dobro došao jedan više! Ali su me, kad se ispostavilo da sam preživio bitku i kad se po navici pomislilo da ćemo u tom rovu ostati najmanje do

sljedećeg rata, kao došljaka proglasili dobrovoljcem za izlazak na brisani prostor između našeg i njihovog rova. Sakupljač ubijenih. Ispuzao sam iz zaklona i, naviknut, ostao u prvi mah pritajen na bojištu. Jednak mrtvima. Tako mi se ruka i našla preko nečijeg tijela. Najmanje sam i doticao zemlju. Sav sam bio po mrtvim vojnicima. Ali sam svoju desnu ruku na nečijem tijelu osjetio jer sam na dlanu oćutio kucanje tuđeg srca. Pritisnuo sam bolje rukom. Rus je progovorio:

- Molim te, nemoj me ubiti!

Šta sam puta čuo kako su moji Bošnjaci slušali takvu molbu, a iza toga ih molitelj pokušao ubiti! Zato se, čim se nije čula zamolba na bošnjačkom ili njemačkom jeziku, odmah ubijalo. I ja se mašim handžara.

- Tako ti Boga, nemoj me ubiti! - opet zamoli onaj.

Već nisam znao šta ću. Da ga ubijem ili da ga ne ubijem?

Ubit ću ja njega, mislim se. Ubit ću ga sve da mi ga je majka rodila! Ali, onaj opet:

- Allaha ti, nemoj!

Ne bih rekao da spominje Allahovo ime kako sam svikao da Ga musliman izgovara. Ali nije ni Rus. Ko će znati koji je kad je pod Rusom više naroda nego i pod kojom drugom tuđom upravom. Samo što ih nije koliko ima i samih Rusa!

Da ga, ipak, ne ubijem?

Kad, taj odozdo zgrabi me za prsa.

Pridižući se uz mene, pridiže i mene od tla:

- Allaha ti!

- Neću! - kažem.

I neću.

Hajde da ga i ne ubijem. Kao da mi neko šapće da ga ne ubijem. I da bi mi to moglo života valjati...

Kako me onaj, odozdo, popridigao sa sebe, mene i pogodi. S leđa. Oprži me pod plećkom. Nad ravnicom se smrknu u pola dana. Još sam samo vidio oči onoga ispod mene. Širom se raširile. Odjednom je imao dva sunca u očnim dupljama. Nad njim nije bio mrak. Gledao je u sunce. U svakom oku mu se odslikavalo po jedno. Nikad, osim kad mi se prisnilo pred put na Altaj, ali u stvarnosti nikad nisam vidio dva sunca odjednom. Nisam ih nikad uporedo dva vidio, ni pri zalasku - dok je jedno još na nebu, a da se drugo, rasplinjavajući se, odslikava u vodi. Kroz Srebrenicu nejma rijeke. Samo potok s

imenom Rijeka. Premalehan i prebrz potok da bi se na njegovoj površini mogao odraziti zalazak sunca.

Srebrenica je u brdima. Srebrenica je i među brdima. Ili se sunce sakrije za brdo. Ili se Srebrenica sakrije od sunca. Ali ga je uvijek rano nestajalo. Tako bi i sada. Nestade. Ugasi li se, ne ugasi li se, ali ja zapadoh u mrak. Ko da sam opet umro. Ali mi se, u prvi mah, pričini da nisam samo ja umro. I da je, uporedo, nastupila propast Dunjaluka. Ili sam, dok sam još mislio da mislim, tako zamišljao samo u prvi tren, misleći na ona dva sunca u dva oka. Strašan je predznak - saznat ću kasnije od mojih Burjata - kad se odjednom na nebu ugledaju dva sunca. Ja ih nisam ugledao na nebu. Niti sam ikad u jednom pogledu vidio dva sunca - ni kad se ono jedino s neba zrcali u vodi. Maločas nisam vidio ni ono s neba. Dva sunca odjednom vidio sam u očima umirućega čovjeka.

Ničeg se više nisam sjećao. Osim užasnutoga pogleda sa dva sunca ispod sebe, dalje nisam zapamtio kako mi se nastavljala smrt. Ništa. Samo sam osjetio da mi se mlitavo tijelo trucka i kako udaram o stranice grubo istesanih dasaka. Otvorio sam oči i ništa nisam vidio.

Neko mene u grob strpava u daščanom sanduku!

Zapalo mi da budem pokopan, a nisam na tabutu. U sanduk me strpalo. Nije mi žao što će me živa zemljom zatrpati, već mi je do načina na koji će me pokopati. A živ ću, ionako, biti još samo nakratko. Samo što se drmusanje sanduka nije smirilo i, odozgo, zadobovala zemlja.

Ništa.

Opet rastvaram oči. Ništa. Niti išta vidim. Niti čujem da po mom sanduku pada zemlja.

Samo mrak.

I psovke! Tvrde ruske psovke.

Živ! U ruskom ropstvu. U noći mrklijoj od najdubljeg horizonta rudnika Sase, gdje je Srebreničane kroz stoljeća vrebala bijela smrt kamene prašine u traganju za damarima srebra i zlata koji se protežu kroz stijene. Bijela smrt...

I opet sanjam da umirem u snijegu. A ne sanjam. Samo umirem u altajskoj mećavi sjećajući se kako sam preživio posljednje ratno ranjavanje. Siguran da me spasilo što nisam dotukao onoga koji nije Rus. Zaogrnut osjećanjem sigurnosti da ću nadurati altajske smrti jer sam kod Dragoga Boga zaslužio ne doubivši onoga s dva sunca u dva oka.

Poslije ću, mnogo godina poslije, u Bosni, živ, usred bijela dana prepasti suborca iz onoga istog rova. Došao u banju Guber, u Srebrenicu. Da liječi malokrvnost. Objasnio mi je da se, kad je ovamo došao, raspitivao o mojoj familiji. I pitao Srebreničane znaju li moji gdje sam poginuo. Ako nisu dočuli, on će im reći. Ali nije mnogo znao o meni. Nije mi znao ni ime. Pa se nije znao ni raspitati o mojima. Kratko smo i bili skupa. Samo je zapamtio da sam iz Srebrenice. I likove je pamtio. Pogotovo mu se moj lik urezao u pamćenje. Zapamtio je i kad je kazano da je iz Srebrenice onaj što je poginuo poslije posljednje bitke s Rusima u Svjetskom ratu.

Austro-Ugarska bila okončala ratovanje s Rusima još dok je moj ataman Abdurahman mene vodio zaobilaznim putovima u zaleđu, ali se obavijest o tome nije mogla probiti do našega dijela fronta. Čim su naši saznali, o tome su se još lakše razjasnili s Rusima, pa, ne časeći časa, počeli napuštati višegodišnje bojište. Za njima su, na svoju stranu, i Rusi. Svaki na svoju stranu. I Rusi su, kao i naši, pokupili svoje mrtve. Oni su, na brzinu - kao što me naši nisu pokupili u brzini - strpali na kola i mene.

Kasnije, kad su vidjeli da nisam njihov i da se mičem, priključili su me ostalim zarobljenicima. Pa ako preživim, preživim. Dobro i jest, neka jednoga više da im kuluči. Tako su nas i gurnuli u pozadinu nastajućeg Saveza sovjetskih socijalističkih republika. Čak u Tomsku guberniju. Bježeći kući, otišao sam još dalje. Najdalje što se od Bosne moglo otići. Odatle, iz Vrhovska kod Vladivostoka, misleći da ću stići u Hor Sanniyu, rodni kraj dobrog atamana Abdurahmana, dospio sam u Altajsko gorje.

Putovali smo mjesecima. Sve pokraj Mandžurije. Uza samu granicu Rusije i Kine. Pa uz Mongoliju. Zastajali, stajali, danima čekali.

Izodmarali smo se već na prvoj stanici na koju smo naišli. Nekoliko dana čekali dok našoj pratnji nije uspjelo uspostaviti vezu sa našim isljednikom u Vladivostoku. Obavijestili su ga da smo popustili pred zimom i da pristajemo voziti se u zatvorenom vagonu. Potom nismo dugo trebali iščekivati da nam stigne naš vagon.

Naš vagon je uporno kačen i otkačivan. I opet kačen po najraznoraznijim stanicama. Ali smo se uvijek ustavljali na stanicama.

Kad sam pomislio da smo prošli čitavom dužinom sjeverne mongolske granice i da ćemo u Kazahstan, odakle je dva puta bilo bliže do Perzije nego do Vladivostoka, tek što smo napustili planinu Tannu-ola, zastali smo prvi put izvan stanice. Vagon nam je otkačen na otvorenoj pruzi koja od grada Ulan Uddea vodi preko Irkutska ka zapadu. Voz ispred nas se udaljavao. Vojna pratnja mahala nam je iz udaljavajućeg voza.

Šta bi? Zašto su se dosad o nama brinuli? Mogli su naš vagon otkačiti gdje su htjeli. Ali su nas uporno pratili. Otkačivali i zakačivali vagon. I bili ljubazni koliko su i sami bili u stanju biti ljubazni. Više su ličili na sprovodnike koji su se brinuli o nama, nego na krute stražare. A kud će se više tražiti kad ih je većina, iako su se mogli voziti udobnije u prednjem dijelu voza, putovala u našem, uvijek posljednjem vagonu. Samo bi ponekad poneki, ali po koju stotinu kilometara, putovao u prednjim vagonima. Odomaćili smo se jedni s drugima. Tako nam je promaklo da su se, na kraju, svi izmjestili iz našega vagona.

Proveli smo noć u zaustavljenome vagonu. Na otvorenoj pruzi.

Bili smo nasred pustopolja. Uokolo je fijukala studen ledeći dah iz nosnica čim se nos pomoli kroz vrata. Zato smo se radije prepustili da nas raznese kakva nailazeća lokomotiva nego da iziđemo napolje. Ali smo, u strahu od nailaska voza, jedva iščekali da počne svanjivati i istrčali iz vagona. I krenuli uzbrdo. Svuda je bilo uzbrdo. Osim niz prugu i uz prugu. Ali su se i tračnice na obje strane gubile u brdima. Odabrali smo da krenemo uza strminu koja nam se, u bjelasanju snježića na tlu, učinila najblažom. Uz nju ćemo najbrže upasti među homore i umanjiti nam se studen. Oči su mi se sklapale i od same pomisli kako ću se zavaliti u podnožje prve homore. I kako će zec preda mnom iskočiti i ja mu preuzeti logu - mehku, suhu, igličastu prostirku, sa svih strana ušuškanu najnižim granama homore. Nejma ljepših šatora od najdonjih homorinih grana!

Ama je tako u Bosni. U ovoj planinčini studen je scicala grane u podnožju. Obdržale su se samo pri vrhu. Zato smo samo pješačili, čekajući da se makar razvidi.

Rani sabah dočekao nas je u prorijeđenoj šumi. Stabla su bila međusobno razmaknuta i po pedeset koraka. Vjetar se provlačio kroz kosti. Tačno sam mogao znati gdje mi je zaostao koji kuršum i geler. Dosad sam imao najmanje patnje sa posljednjim ranjavanjem. S metkom kojim sam pogođen u leđa po završenom ratu s Rusima. Nije me ni žuljao i nikako me nije boljelo. Samo što nisam pomislio da je izišao napolje ne ostavljajući izlazni trag. Sada me hladnoćom pekao više nego ijedna moja rana.

Kažem mojim Bošnjacima da ćemo klanjati džematile. Svaki neka se pokuša zakloniti za najbliže stablo i neka svaki klanja zaklonjen uza svoju homoru.

Pristaju bez riječi.

Svima nam je, u ovoj divljini tuđine, trebalo pomoliti se Dragome Allahu. I oni koji su preskakali namaze kad nisu imali nikakva razloga, pravdajući se da će naklanjati, uzimali su tejemum snijegom. Svih osam mojih Bošnjaka već je čekalo da padne na bijelu sedždu. Lijepo ih je bilo vidjeti.

Ja sam se morao najdalje odmaći da bih došao do svoje homore. Time sam im imam. Odozgo se okrećem i zagledam mogu li se kako - i trebaju li se ikako - poravnati safovi. Gledam moje Bošnjake. I gledao bih ih, haman, do mile volje. Toliko ih je lijepo bilo gledati u ovoj nestvarnosti daljine i divljine pripremljene za sabahski namaz! Ali, kao da mi se učini da se nešto ču. Kao neki šušanj. Moralo mi se pričiniti. Pa dozivam komšiju Šemsibega Šehovca iz Rogatice. Dovikujem mu da mujezini.

- Allahu ekber...

Jeknu šuma!

Ih, ljepote, Bože Mili i Dragi!

Haman je jednom trebalo proučiti *Allahu ekber* pa da jeka brda tri puta uzvrati. Ili tri ili trista puta! Toliko se razlijegalo i sustizali se tekbiri našega mujezina iz Rogatice. I ja pustim glas. Zanijetim:

- Nevejtu en usallije lillahi te'ala salate sunnetil-fedžri, Allahu ekber!

Kad sam sklanjao dva rekjata sunneta i predavao selame, imao sam šta i vidjeti. Koliko se moglo vidjeti preko oka. I na desnoj strani. I sa lijeve strane. Iza mene, na čistini, poredana u jedan saf, nezaklonjena homorama, stajala su čudna bića.

Džini!, pomislih. Alahu moj Dragi i Milosni! Doveo si nas u džinsku zemlju!

Imaju čudne šubare, jednako čudne dolame, iste takve pantole i jednako neobične čizme. Skroz dlakava stvorenja. Samo im se vidi malko lica. I odatle izviruje nešto nalik očima.

Pomozi Jaki nejakom! Uvijek smo u Tvojim rukama! Ako je i mrijeti, neka je mrijeti u namazu. Allah je najveći! I vrijeme je bilo da nas se spasi dunjalučkih muka i nagradi smrću u namazu. Nije nam se dalo da padnemo u boju i dosegnemo najveću insansku deredžu, da budemo šehidi. Ali se i paćenici nagrađuju. Mi smo ispaćeni ljudi. Ne znam da je živi rob prošao što je Bošnjak prošao u Svjetskome ratu. Pa nam, zar, zapalo da budemo dóbri. I dóbri su Božiji·odabranici. Dóbri umiru u putu na namaz, u džamijskome haremu ili u namazu. Ja namaza ne prekidam, pa šta bude da bude!, pomislim i proučim ikamet pa zanijetim farz:

- Nevejtu en usallijje lillahi te'ala salate fardil fedžri, Allahu ekber!

Dižem se sa sedžde. Preko oka pogledavam. Ne vidim čupava bića da stoje. Opet pokušavam virnuti ustranu. Prate me! Za mnom klanjaju.

- Selamun alejkum, braćo! - kažem po imamskom običaju na kraju klanjanja i pružam ruke dlakavim bićima.

- Alejkumu selam! - prihvaćaju.

Uzvraćaju pozdrav.

Ljudska stvorenja! Na ono malo izvirjelog lica, oči im ukošene. Kao da su Mongoli. Nisu. Ne bi s nama klanjali. Odmah bi nas poklali.

I na dnu snježne musale, ispod najniže postavljenoga Bošnjaka, isto - pun saf dlakavih klanjača. Ima ih i pedeset.

Prije nego što bi se dlanom o dlan, ljudi u krznima se razmakoše iz safova i načiniše krug oko nas. Tako se velika halka i pokrenu uzbrdo. Sa nama zatočenim među njima. Kad nam, u hodu, šuma zagušća, prestrojiše se u kolonu po jedan i ubaciše nas devetericu između sebe.

Pokušavali smo ruski, njemački, bošnjački. Nisu prihvaćali zapodjenuti razgovor. Niti su pokazivali da ne razumiju. Ni da razumiju. Samo su išli. Iz očiju im se ništa nije moglo pročitati. Lica im se nisu ni vidjela.

Nismo ni dugo, a šuma se razmaknu i ukaza se prizor pred kojim opet pomislih da su džinska posla. Ili mi mrtvi kroz san hodimo?! Pred našim očima ukaza se najčudniji grad. Sve

krzneni šator do krznenog šatora. Vatre se izvijaju. Dlakavi ljudi hodaju. Razgovaraju. Reklo bi se da žive svakodnevni život. Ali bi se reklo kad bi bila čista posla. Ovako, pred nama je bio džinski grad!

Burjati su, saznat ću, nomadski narod. Ali ne idu sa stokom. Tragaju za divljim zvjerima. Od krzna izrađuju odjeću, šatore, pokrivače, prostirke. Baš im je sezona lova. U kasno proljeće spuste se s planina i trguju krznima. I hrane se zvjerima, ali ne jedu strvinare. Muslimani! Najsjeverniji muslimani Svijeta. Sjeverniji i od Bošnjaka. I na njihove džamije pada snijeg.

Oni muslimani koje je spominjao isljednik iz Vladivostoka!

Zato nas, što su muslimani, nisu ni dirali. Ali su nas sprovčli do šumskog grada ne zapodjevajući razgovora. Još su, saznat ću, otkako je naš vagon stao, znali za naše prisustvo. Njihove izvidnice danonoćno obavljaju nadzor terena. Vidjeli su i kad nam je vagon otkačen. Prišuljali se i uvjerili da nije prazan. I držali nas pod prismotrom. Čim smo, pred zoru, napustili vagon, njihova izvidnica dojavila je starješini pa su dvije grupe od po pedesetak mladića krenule da nas pohvataju. Zatekli su nas u namazu i, obradovani, pustili da na miru klanjamo. Poslije, kad smo završili sunet i pristupili farzu, nisu propustili da se priključe našem namazu.

Njih je bilo mnogo više. Mi nismo imali nikakve šanse. Zato su nas pustili da otklanjamo. Ali im se javilo snebivanje i pobudila se sumnja. U srcu su se radovali što su naišli na muslimane. Nikad nisu sretali muslimane s takvim izgledom, ali su ostavljali mogućnost da nas ima i takvih izvan Altajskoga gorja. Zato nas nisu ni ubili. A htjeli su nas poubijati jer su vidjeli da smo dva puta klanjali sabah-namaz. Mora da smo špijuni, poturčni Rusi. Rusima nije bilo dosta burjatske krvi pa došli da s njima dovrše. Zakamuflirani u muslimane koji klanjaju na snijegu u šumi. I ne bilo nam dosta dva rekjata sabahskog namaza, nego smo, biva, da im se pokažemo koliki smo muslimani, sve ponovili, pa opet otklanjali dva rekjata. Ili smo ubačeni na njihov teren da bismo istražili sve o kanovu sinu Bibi Hadidžu? Mora da su Rusi prozreli njegovu igru, shvatili ko je i šta je, pa on otkrio da su ga otkrili i pobjegao im.

Svoju nedoumicu o nama odmah objasniše starješini.

- Rahman-beg Dozo, austrijski vojnik! - preduhitrim salutiranjem njihovoga starješinu.

Starac odgovori na svoj način. Mladalački privuče pete na krznenim čizmama, isprsi se i desnu šaku stavi po srcu.

- Tatarin? - pita.

- Njet! - kažem. - Bošnjak!

- Bošnjak? - ponavlja smrknuto.

Gubi strpljenje. Mora da nije razumio da izgovaram ime moga naroda. I ja ću prvi put čuti za ime njegova naroda.

- Muslim! - požurim. - Mumin!

- Njet muslim! Rus! - odriče još strožije i odrješitom kretnjom prsta u čevrntiju pokazuje svojima da nas vode.

Otimam se. Komandujem:

- Tekbir!

Moji Bošnjaci i složiše glasove:

- Allahu ekber! Allahu ekber! Allahu ekber!

Samo sam u snu, iz Srebrenice, sa mjesta gdje više nije bilo Riječke džamije, čuo takvu moć tekbira.

Insan ne može ni slutiti kolika je Božija moć!

Strogome starcu zažariše se oči. Palcem zaokrenu dva-tri puta. U suprotnom pravcu. Njegovi nas popustiše.

- Kur'an! - zapovijedi starac i najbrži mladić otrča u najbliži šator.

- Kur'an! - uskliknem i počnem se udarati desnom šakom po prsima.

- Kur'an! - ponavljam i uporno pokazujem na svoje grudi.

Mladić donese Kur'an.

Starac ga meni predade:

- Uči! Uči na mjestu gdje ti se Knjiga raskrili, uči!

Poljubim i prinesem čelu, ali se starješinine oči ugasiše. Nije shvatio. Oni tako ne primaju Kur'an u ruku. Starac je od mladića samo preuzeo Kur'an i meni ga samo proslijedio. Ni ovaj ni onaj nisu Ga doticali usnama ni prinosili čelu. Ali sam ja shvatio. Sve mi se razjasnilo. Znao sam da ima muslimana koji i drukčije klanjaju. Ispuštaju sunet. Klanjaju samo farz. Njegove ljude smo u prorijeđenoj šumi zbunili sunetom pri klanjanju i nemaju povjerenja u nas da smo pravi muslimani. Ja im dozbunjujem starješinu načinom preuzimanja Kur'ana.

Obradovan spoznajom, zaplivam rukama kroz zrak. Tražim riječi ruskoga jezika kojima bih sve razjasnio. I bivam osorno prekinut:

- Otvori Knjigu!

Otvorim. Počnem:

- Bismilahirrahmanirrahim!

- Elif-lam-ra. Tilke ajatul-kitabil mubin...

Učio sam kako sam najbolje umio. Učio sam kako sam jedino znao. U pola sure razbuđen i svjestan da ne učim suru *Et-Tin*, na kojoj se otvorila Knjiga, i da se iz mene oglašavaju divni ajeti sure *Jusuf*.

Gospodaru moj, pomišljao sam između izgovaranih harfova, ionako je sve i svakad u Tvojoj moći, pogotovo je sad sve u Tvojoj moći, i samo Ti možeš uvijek sve znati. Tebi je prošlost ovo što se meni događa. Ti znaš da je bilo ono što će tek biti. Znaš i zašto ne učim suru *Et-Tin* i zašto učim suru *Jusuf*. Ja ne znam. Ja više ništa ne znam...

Postaje mi jasno da sam ovo već jednom mislio. I da sam, isto, kao sada, učio suru *Jusuf*, iako sam namjeravao učiti suru *Ja'sin*. Kao što i sada učim suru *Jusuf*, a Knjiga se otvorila na suri *Et-Tin*. Listovi knjige su se rastvorili na onoj suri koja se u mom snu o mrtvoj Srebrenici izvijala iz usta moga nerođenoga unuka Merdžana.

A onda više ništa nisam pomišljao. Učio sam i učio o životu lijepoga mladog pejgambera koji prolazi sve zapreke i kušnje i vraća se svojoj kući.

Starac u krznima stajao je kao stijena. Kad bi mi se glas otimao i kad sam i sam mogao osluhnuti jeku ajeta u šumskom prostranstvu, čuo bih - umjesto muhe koja ne može zujati jer je ne može ni biti na ovakvoj hladnoći - čuo bih jecaje. Dopirali su iz moćnika koji je džube zamijenio dugim krznenim kaputom i u mihrabu šume - kao da je najbogobojažljiviji imam u stambolskoj džamiji - stajao skrušen pred Allahom i jecao, okrenut prema jugozapadu i ka Kibli.

I opet sam znao da sam sve ovo već jednom doživio. Dok sam, u Vrhovsku, nadomak dalekoga grada Vladivostoka, učio suru *Jusuf*.

- ...Lekad kane fi kasasihim ibretun liutit elbabi ma kane hadisen juftera ve la kin tasdikallezi bejne jedejhi ve tefsile kulli šejin ve huden ve rahmeten li kavmin ju'ninun.

Završavam s učenjem. I, kao da sam pred muderrisom u mektebu, kao kad sam pred očima imao Mushaf iz kojega sam stotinu puta iščitavao suru *Jusuf* dok je nisam zapamtio, htjedoh osluhnuti jeku posljednjih harfova pretočenih u svoj glas.

Osluhnuti dopiru li zaista jecaji iz starca. Ali se skrušeni moćnik maši sablje iza pasa! I krenu na mene. Uzmahnu rukom. Sijevnu ona sablja. I zaustavi se na mome ramenu. Dotaknu me. Blago. Roditeljski kaza, držeći sablju na mom desnom ramenu:

- Bit ćeš moj zet!

Kasnije će mi biti jasno šta je rekao. Nisam znao šta je rekao. Nije rekao na ruskom. I neka nije. Što bi takve riječi izgovorio na tom, obojici nam tuđem jeziku.

Potom viknu. Na ruskom:

- Dva burjana dlja kurbana!

Ima da se za kurban zakolju dva ovna i njegovi musafiri budu ugošćeni kako pristoji Burjatima.

Spaseni!

Starcu je ime Jusuf!

Starješina je šumskoga grada i drugoga naselja u podnožju planine. Njihov je kan. Jusuf Altaj-kan.

Ne popušta ga ushićenost što sam proučio baš suru *Jusuf*. Smatra to Božijim znakom. Zato me daruje kako najbolje može.

I ja jednako mislim.

Priča nam o sebi. Zapitkuje o nama. Poslužuju nas čajem. Sitnim slatkišima. Unose duge ćibuke. Sve odiše toplinom.

Kad bi se pomislilo da postaje prevruće, raskriljuju krznena krila na ulazu u čador i ostavljaju ih razmaknutim. Radi provjetravanja. Ali je lakše i poslugi, koja stalno ulazi i izlazi. Donose poslastice i iznose ispražnjene posudice. Unose zažarene mangale i iznose one na kojima su zgasli ugarci. Najavljuju i da ovnovi samo što nisu pečeni.

Oči mi sve češće ostaju na raskriljenom izlazu iz čadora. Pred mojim pogledom se svako malo pojavljuje ljepotica sa zelenom mahramom. Lijepa kao divlji sunovrat u brdima nad Srebrenicom. Drugi je ne vide. Samo se meni ukazuje. Vidljiva jedino s mjesta s kojega ja virkam prema raskriljenim čadorskim vratima. I osmjehuje se. Meni! Gleda u mene onako kao što će me gledati devet mjeseci kasnije, dok je zamicala za homoru i ja kretao Altaju pod oblake.

- Merdžana! Kćerka Jusufa Altaja kana! - plješće me po plećima Burjat do mene.

Veseli ga što je otkrio djevojkinu i moju zavjeru.

Donose pečene ovnove. Carsko-kraljevski doček. Kanovska dobrodošlica u njedrima planine Altaj. Moji Bošnjaci zalažu se komadima pečenja. Haman ja jedini ne jedem. Ne naumpada mi. U pameti mi Merdžana. Malo-malo pa mi se pojavi pred očima. Žari i pali srce i pamet. Raspušta kose ispod mahrame. Izvija tijelom. Da je svu dobro zapamtim. Kao što će učiniti zamičući za homoru dok sam kretao ka vrhu Altaja.

Meni predaju prečagu; komadićak mesa na kostima prednjih nogu. Takav je običaj prema mladoženji.

Mili i Dragi Bože, u ovoj milini bit ću večeras najsretniji insan na svijetu. Meni će pripasti ona ljepotica...

Priča zastade. Tajac. Šta je? Šemsibeg Šehovac je, opisujući naš boravak u Vrhovsku, iznio tačan opis našeg isljednika.

- Bibi Hadidž! Sin Jusufa Altaj-kana! - plješće me po plećima moj prokazivač tajni, Burjat do mene koji mi je razotkrio i ko je ljepotica s kojom se zagledavam.

Jusuf Altaj-kan traži od svakoga od nas da mu ispričamo o susretu s njegovim sinom.

Objašnjava nam da su Rusi iskoristili raspad Carevine i navalili na burjatsko selo u podnožju Altaja. Na prepad. Poklali su sve što nije pobjeglo.

Koji su, *crveni* ili *bijeli*? Zar se nisu zabavili građanskim ratom?

Jedinstveni su kad treba udariti na muslimane. Pogotovo su mučki udarili na ovo burjatsko pleme. Ono je svoje. Ni rusko, ni kinesko, ni mongolsko, ni kazahstansko. Na samoj četveromeđi. Na njegovoj teritoriji dodiruju se četiri velike zemlje. Dodiruju i razdjeljuju. Oni su samo Burjati Altaja. Nisu ni s ostalim Burjatima, kojima je glavni grad Ulan Udde. Ovi su Burjati Jusufa Altaj-kana.

Kanov nasljednik Bibi Hadidž ocijenio je ko će pobijediti u ruskom građanskom ratu. I priključio se *crvenima*. Dogurao čak do Moskve. Tamo se pročuo kao beskompromisan protivnik kontrarevolucionara. Ubijao ih je nemilice. Sam je strijeljao stotine i stotine odmetnika. Gdje se god ruski agent i policajac u uniformi ustezao da digne ruku na Rusa, javljao se Altajac. Ogrezao je u ubijanju. Tako je zavrijedio da bude postavljen za glavnog isljednika na krajnjem sjeveroistoku Sovjetskog saveza. Tamo žari i pali. Sveti braću i sestre pobijene na Altaju. I još su mu Rusi zahvalni.

Još dvojica mojih Bošnjaka oženila su se Burjatkama i ostali sa mnom.

Četverica nisu izdržali ni tri mjeseca među lovcima na krzna s Altaj-planine. Zaputili su se tamo gdje sam ja bio naumio - u Hor Sanniyu. Kroz Kazahstan pa će u Perziju! Ili su samo tako rekli da meni ugode.

Preostala dvojica, Šemsibeg Šehovac i još jedan, najkraće su proboravili s Burjatima. Jusuf Altaj-kan smatrao je posebnom čašću da nagradi Šemsibega Šehovca. On je, a ne njegov sin Bibi Hadidž, poznavao Šemsibegova tetka Muriza Feriza, kadiju iz Čajniča. Sreli su se na hadždžu. Zapalo im je da u Mekki budu u istome čadoru. Obojica su bili učevni i mogli su se dobro sporazumijevati na više jezika. Na arapskom, turskom, perzijskom. Razmjenjivali su, kao dragocjene darove, i riječi svojih jezika. Htjelo se da se pogotovo zbliže pri tavafuf-zijaretu. Burjat se već pri prvom obilaženju oko Kabe spotaknuo o ihram. Svoj ili onoga ispred sebe? Ali je pao. I, valovi nailazećih ljudi bi ga, ako ga već ne bi pregazili, onemogućili da obavi svetu dužnost onako kako je nanijetio, da nije naišao Bošnjak i u ihramu posrnuloga tijela prepoznao znanca iz zajedničkoga čadora. Isturio je svoje tijelo i, držeći kana ispod miške, pomagao mu da na svojim nogama dovrši ophodnju Bejtullaha.

Nisu se razdvajali preostalih dana na hadždžu. Jačalo je brzo prijateljstvo. Kako to već zna biti u životu. Posebno u prilici koja je njih sastavila. A njima se nije ni rastavljalo. Tako je Altajca njegova družina iščekivala u Mekki duže od dva mjeseca. Dok se nije vratio iz Iskendera. Dotle je, na lađu, ispratio Čajničana na prekomorsko putovanje u Bosnu.

Misleći o susretu kadije Muriza Feriza i kana Jusufa Altaja, i sjećajući se susreta s Bibi Hadidžem u Vrhovsku, naumpadao mi je, ni sam ne znam zašto, dobri stari hadžija Arif Pašal i njegova prepričavanja boravka na hadždžu. Svaki Srebreničanin dobro je znao ono što im je i on pričao. Isto se moglo čuti od svakoga hadžije. I pročitati u knjigama. Ali je Arif Pašal uporno ponavljao. U početku su ga slušali. Osnovni red je čuti doživljaje povratnika s hadždža. Potom su slušali njegova pripovijedanja iz radoznalosti neće li pri ponovnom prepričavanju reći nešto što je ispustio. Treći, četvrti, petnaesti, pedeset peti put saslušana je ista njegova priča iz učtivosti i poštovanja prema sijedoj hadžijskoj bradi.

I uvijek je pričanje započinjao jednako:

- E, ali kad sam ja bio na Arefatu...

Ali mu je u jednoj od prilika, a bio se zatrefio ramazan uz žetvene poslove, kad je hadžija Arif Pašal, u džamiji, poslije teravije, dok se narod još nije razišao, zaustio da, valjda po hiljadu i prvi put ispripovijeda o boravku na hadždžu, umorni žetelac, uz odobravanje većine prisutnih, odbrusio

- Pusti se, Boga ti, hadžija, uvijek iste priče. Ti si besposlen i možeš sijeliti do sehura. A nama je noć kratka i čeka nas dugi dan u polju, pa bismo išli kućama da se ispavamo.

Nato se zabezeknuti hadžija strovalio na džamijski pod. Nastala je strka oko hadžije koji je izgubio svijest pred neočekivanom uvredom. Polijevali su ga vodom iz šerbetnih čaša i mahali nad njim mokrim peškirima iz abdesthane. Hadžija se i dozva. Zatrepta očicama. Te kad, odozdo, ugleda brižna nadnesna lica, brže-bolje započe:

- E, ali kad sam ja bio na Arefatu...

Džematlijama nije bilo druge. Zasjedoše i saslušaše.

Kažem, ne znam zašto mi je naumpadao hadžija Arif Pašal. Možda da sjećanjem na Srebrenicu potvrdim da se o hadždžu i inače priča više nego i o čemu drugome u životu. I u najsitnije detalje. Pogotovo je, onda, Bibi Hadidž morao dobro zapamtiti ime očeva znanca iz Mekke. Čak i nekoliko desetina riječi iz bosanskoga jezika. Nalikovale su mu na riječi iz perzijskog, arapskog ili turskog, ali su, opet, bile drukčije, svoje, nastale upotrebom u drukčijoj muslimanskoj sredini, baš kako su i Burjati bili različiti i slični s ostalim muslimanima koji se nađu na Kabi.

Starac Jusuf Altaj-kan dobro je znao za Bošnjake kad sam mu se, pri prvome susretu, vojnički predstavio. Jednako je morao znati o nama i kad sam, odmah potom, pomislio kako sam samo pogoršao našu poziciju spominjanjem imena moga naroda za koga se ne može znati na Altaju. Znajući o Bosni, i gdje je Bosna, mogao je znati da ipak nije moguće da čak dovde dospiju Bošnjaci. I to još u uniformama. Mogao je pomisliti da su mu Rusi napokon razotkrili sina. I da su saznali sve o njemu. Čak i to - što njihovoj agenturi pristoji - i sa kime mu se otac kad sretao. I da su, kako bi mu se osvetili na njegovoj osveti i dokončali ubijanje Burjata, poturili svoje ljude maskirane u Bošnjake.

Šemsibega Šehovca, koji je čeznuo za Bosnom, priključio je burjatskim hodočasnicima na putu za Mekku pa da na Kabi sretne Bošnjake i s njima se zaputi kući. Dao mu je da izabere i Bošnjaka koji će mu činiti društvo. Moj dobri Šemsibeg nije mogao pokazati na mene. Odabrao je drugoga. Haman mu je bilo ime Muzafer, iz Nove Kasabe. Ne sjećam se imena, ali je bio iz Nove Kasabe.

Burjati hadžije vratili su se iz Mekke poslije šest mjeseci. Dvojica se nisu vratili. Jedan Burjat je skrasio baš u Hor Sanniyi. Nije ni stigao do Mekke; toliko mu se svidjela Hor Sanniya. Posjetili su ga u povratku. Lijepo ih je ugostio. I ničim im nije rekao da išta zna o četverici Bošnjaka koji su se iz Altajskog gorja u međuvremenu bili zaputili u Hor Sanniyu. Mada se po Hor Sanniyji sve zna. O svakome. Pogotovo bi Bošnjaci, da su tamo došli, čuli da se u ovome lijepome perzijskom kraju nastanio još nekakav, kao i oni što su, jednako neobičan stranac, Burjat. I Burjat bi za njih morao čuti.

Drugi Burjat koji se nije vratio - umro je u putu. Umro je i jedan od dvojice Bošnjaka koji su se s njima zaputili. Drugi Bošnjak je u Mekki pronašao Bošnjake i zaputio se s njima u Bosnu. Šemsibeg Šehovac ili onaj drugi? Koji je krenuo u Bosnu? Koji je umro u putu i postao hadžija prije nego što je i stigao u Mekku, grad pod Allahovom zaštitom? Nikako mi nisu znali objasniti. Njima su razlike među nama neuočljive. Kao što i meni nije bilo lahko razlikovati kosooke muslimane ispod Altaja. I muslimanke.

I muslimanke! Kao da su sve rođene sestre. A pogotovo je teško odvojiti sestru od sestre.

Poslije gozbe u čadoru kana Jusufa Altaja, u drugom, još ljepšem čadoru, u svadbenom šatoru čekala me najljepša žena na svijetu. Ljubio sam oči koje su izvirivale na mene. Mrsio kosu koju je, potkradom, puštala ispod zelene mahrame na moje oči uperene u nju kroz otvor na vratima kanova čadora. Gubio se, nestajao i uzdizao iz njezinih toplina i bjelina. Čitave noći. Lijepa moja Merdžana, najljepša žena Svijeta!

Mora da sam joj to rekao, da sam je nazvao imenom, jer je rekla da je ona Munteskira i pokazala na sebe.

Tome nisam pridao značaj. Nisam razumijevao jezika. I prvi put sam čuo takvu riječ. Nisam ni mogao znati da riječ Munteskira označava ime. A i nije mi ni bilo da se bavim još i

jezikom. Niti sam toga bio svjestan narednih nekoliko dana. I noći. Pogotovo noći. Istina, po danu mi se događalo da Merdžanu sretnem na dva koraka ispred sebe iako sam je već bio sreo dva koraka ranije. Jest me zbunjivala. Ali se ona podjednako lijepo smješkala na mene. Jest mi izgledalo kao da se Merdžanine oči mijenjaju. Ali, kako još razlikovati izražaj očiju moje kosooke ljepotice kad su mi i sve Burjatke bile jednake!? Sve dok ih nisam obje zatekao pod očevim čadorom.

- Ja sam Munteskira, tvoja žena! - skočila je i izvela me držeći se ispod moje ruke.

Tek sam tada shvatio da ta što je volim nije ona koju volim.

Munteskira je umrla na porodu. Nije rodila dječaka. Nije ni djevojčicu. Dijete je bilo mrtvo. Ja sam se vratio sa Altaja. Ni živ. Ni mrtav. Donio sam biljeg koji je u Skrivenoj pećini ostavio Jusuf-Altaj kan. Predao sam mu ga zajedno s biljegom koji sam ja trebao ostaviti u Skrivenoj pećini ispod samoga vrha Altaja.

- Zašto si vratio svoj kanovski biljeg koji si trebao ostaviti u Skrovitoj pećini? Zar ti nije lijepo sa nama? Zašto želiš otići? I Merdžana je lijepa. Udovoljila bi mojoj želji da ti postane supruga... - kazivao mi je snuždeni Jusuf Altaj-kan.

- Dozvoli mi, presvijetli kane, da krenem s tvojim ljudima koji se spremaju za sljedeći hadždž. Da sam u Bosni, do ovoga doba bih već obavio hadždž. U Mekku je išao i moj otac, i njegov otac, i njegovog oca otac, i sve tako, dokle seže pamćenje na Doze. Tražim tvoj blagoslov da krenem u Mekku. Kao dokaz da sam bio na Altaju, iz Skrivene pećine donio sam biljeg koji si ti ostavio, presvijetli kane! Ako se iz Mekke ne vratim u Bosnu, tvoja prelijepa kćerka Merdžana bit će sigurna da joj se neće dogoditi da - kod mene živa - postane bijela hudovica. Ako se vratim pod Altaj, to će značiti da ne mogu bez Merdžane i da nikad neću pobjeći u Bosnu.

Nisam mogao bez Bosne. U Bosni ne mogu bez Merdžane. Njezino ime dao sam unuku, uzdanici mojoj, mome Merdžanu. Pripadalo mu je moje ime. Merdžanu sam volio više i od sebe.

Mnogo godina poslije, dok zapisujem ove uspomene na bošnjačku ratničku prošlost u Svjetskome ratu na koju je sjećanje u Bosni davno pogubljeno i izgleda kao da nâs nikad

nije ni bilo, jednako imam u mislima davni altajski san o unuku koga sam vidio kako će koračati iz mrtve Srebrenice.

Starac sam i neću još dugo.

Samo se molim Uzvišenome Allahu, kao što sam Mu se molio i pred Bejtullahom, da - umjesto što će meni oprostiti moje grijehe - dvostruko pomogne mome Merdžanu! Nije hafiz, ali zna. Ima i medresu. Zna i ono o zaštićenom gradu iz sure *Et-Tin*. Mislim da je razabrao i značenje. Ostalo je u Božijim rukama.

9.

1.

Upada mi u sobu komšija Šaban. Kao da uopće nije onaj od sinoć. Više nije svoj. Niti se najavio kuckanjem na prozor. Ni na vratima nije zakucao. Samo je bahnuo. Bez duše:

- Četnici su s Holanđanima iz Unprofora na njihovim punktovima. Umjesto da ih napadnu i odbiju s mjesta s kojih smo mi odstupili na njihov nagovor, Holanđani više i ne kriju suradnju sa Srbima. Prepuštaju im i svoje položaje! Ovo je potpuna izdaja... Mi smo izdani... Svijet je izdao Srebrenicu...

- U šest nula nula udarit će američki avioni. Amerika nas neće izdati! - najedam.

Najedam sebe. Žao mi je što najedam i Šabana. Ionako mu je srušena posljednja iluzija. Već je prošlo i sedam sati, a američki avioni nisu ni nadletjeli.

Najedam sebe, staro zakeralo, jer ostatak života, ako ga bude, moram provesti lišen i pomisli na iluzije. Koliko god mi je života preostalo, moram ga provesti s podrazumijevanjem da su sve tvrdnje o superiornosti homo sapiensa srušene na samom izmaku drugoga milenija poslije Isa-pejgambera i da je san o suvremenom svjetskom poretku srušen u Srebrenici. Ovo je Smak Svijeta prije Kijametskoga dana.

Svijet će se o Srebrenici praviti gluho-nijemo-ćoravim da bi spasio svoj obraz. Svašta će se morati podmetati i naturati. I Bosni i Bošnjacima. Samo da bi se i njih natjeralo da se zamagli istina o Srebrenici.

Može Svijet šta hoće, kako hoće i dokle hoće. I Bosna, može. Može se i Bošnjake pridobiti da pokušaju zaturiti misao o Srebrenici. Svašta može biti. Svi se samo mogu zavaravati dok zaturaju Srebrenicu u zaborav. Ali nikad Svijet, nikad Bosna, nikad više ništa ne može biti kao što je bilo prije ovoga dana.

Srebrenica će ostati da čami u tami moždanih ćelija onih koji su tamo ostavili tijela svojih najbližih ili dijelove svojih tijela i odatle ponijeli sjećanja da su nekad i oni živjeli kao sasvim normalni ljudi. I imali čak i budućnost.

2.

Munjevito, baš kao svjetlica, razarajuće, poput udara groma, u pamet mi dolazi i pogađa me sjećanje na putovanje u Žepu sa doktorom Nedretom Mujkanovićem.

Doktor je iz Tuzle. Postao je legenda još na linijama posljednje odbrane u Brčkom. Poslije se, s Nurifom Rizvanovićem, s poljskom bolnicom i s četirsto pedeset dobro naoružanih dobrovoljaca, pješke probio u Srebrenicu. Veliki broj teže ranjenih, koji su - poslije - preživjeli i proboj do Tuzle, desetine i desetine nas, dugujemo ovo života umnogome jedinom hirurgu u Srebrenici Nedretu Mujkanoviću. Dragom Allahu, pa doktoru Nedretu. On nas je krpio i skrpio. I nas u Srebrenici, ali je u ratnoj hirurgiji osmjelio i ostale ljekare u Srebrenici i Žepi.

Pratio sam, u nekoliko mahova, doktora Nedreta na putovanjima iz Srebrenice u Žepu. Proturali smo se kao Nasrudin Hodža kroz ponjave. Između zasjeda. Nekad i kroz zasjede. Ponekad i oslobođenom teritorijom. Uglavnom smo šutili. Nekad i razgovarali. Ne znam o čemu. Nisam tome pridavao značaj, pa nisam pamtio. Ali mu se jednom otelo:

- Kao da mi nešto govori da će doći vrijeme kad ćemo, ako i preživimo, morati kriti da smo ikad i bili u Srebrenici.

Baš smo prelazili šumski proplančić. Dobro sam zapamtio, kad je izrekao neobičnu presudu, da smo išli čistinom koja nije bila veća od golmanskog prostora na nogometnom igralištu. Trava je bila mehka i zelena. Nije bila sparušena. Bila je proljetno zelenkasta. Ljepša od posebno njegovane parkovske i golmanske. Kao na vrhu Udrča. Takva trava naziva se vlasenica. Pamtim, haman, i svaku travku. U nozdrvama osjećam miris zraka koji sam udisao. I s kojom je vrelinom pržilo sunce, i sad osjećam. Toliko su mi bile neobične doktorove riječi da mi se sve uokolo urezalo u pamet.

- Šta ti bi? - nisam mogao da ne upitam.

- Pusti... - kaza i odšuti.

Šutili smo do Žepe.

I sada, pogođen naplavom sjećanja koje me tek zgromljuje, šutim. Šutim kao zaliven. Čak zaboravljajući i na Šabanovo prisustvo, opčinjen ispunjenjem dijela prokletstva obznanjenog u putu prema Žepi, na šumskom proplanku ništa većem od kaznenog prostora na nogometnom igralištu.

- Zašto šutiš? - pita Šaban.

- Zar sam šutio?

- Nikad nisi šutio kad je bilo teško. Sad je najteže. Da barem komandant Naser nije povučen u Tuzlu...

Šutio sam, sada zato što sam osjećao da je Šabanu potrebno da se izgovori kako bi makar malko olakšao srcu. Izgleda da sam dobro procijenio, jer on nastavi govoriti na prekinutome mjestu:

- Čuje se da on i njegovi oficiri nisu povučeni u Tuzlu. Nego u Zenicu. I da nisu radi školovanja. Nego da bi učestvovali u deblokadi Sarajeva... Ako je moglo biti da su Naser i njegovi pomoćnici trebali imati bitnu ulogu u izjalovljenim operacijama oslobađanja glavnoga grada, je li i vojni vrh viši od tuzlanskog baratao s pogrešnom procjenom o sigurnosti Srebrenice? Još su naređivane i diverzantske akcije u pozadini. Kao, da se i time razrijedi srpska sila uokolo Sarajeva...

- Za Srebrenicu je sada prekasno da bi je ijedan čovjek sam mogao spasiti. Ali, da je ostao ovdje, ne mislim da bi se Naser dao prevariti i dopustiti četnicima da uđu u grad. Ne mislim da bi se prepustio kukavičluku Holanđana. Ni da bi povjerovao obećanju Nato-pakta. On se zna boriti na život i smrt. Sa njim u Srebrenici, možda četnici ne bi ni udarili. Znali bi šta ih čeka. Ako bi i probali, ne znam koliko bi nas poginulo, ali bi se, kad bi i pješadijski udarili, a morali bi, povukli nakon što im pogine stotinu, dvije, tri stotine ljudi. Nejma komandanta, makar bio i četnički, koji neće obustaviti napad kad mu ljudstvo počne padati kao pljeva. Tako je bilo i pred takozvano demilitariziranje Srebrenice...

Govorim, a ne stižem ni razmisliti mislim li tako ili sam sebe varakam. Moje riječi raznose granate. Udaraju sa svih strana. Stotine ih pada odjednom. I narednog trenutka. I narednog. Trenuci nisu sekunde sa sahatne kazaljke pa da između njih ima razmaka. Neprestano pada stotine granata. Nikad nije bilo ovako. I to nisu obične granate. Granate i ne mogu biti obične. Pogotovo u ovakvome mnoštvu. Ali ove

jesu neobične. Od njih se hvata prašina nervnih bojnih otrova po ostacima krovova i ostacima asfalta, na ostacima tek zazelenjele trave i po ostacima ispupalog drveća. Grad nestaje u ostacima.

Prevareni obećanjima da ne smijemo pružiti otpor jer bi to omelo intervenciju Nato-pakta, više se i nismo imali gdje braniti. Četnici su bili upušteni u sami grad.

3.

Egzodus.

Narod i vojska hrle prema zgradi nekadašnje pošte. Ovuda je jedino ždrijelo za izlaz iz grada.

Organizacija *Ljekari bez granica* preuzela je brigu o ranjenicima. Odvode ih u glavnu Unproforovu bazu u Potočarima.

Djeci, ženama i starcima preostaje nada da će se Unprofor pridržavati garantirane sigurnosti i prihvatiti ih u Potočarima. Ima i odraslih muškaraca koji pristaju za njima. Ima ih mnogo. Mogu se brojiti stotinama.

Njih će, već kojih stotinjak metara dalje, na samom izlazu iz grada, na pomoćnom Unproforovom punktu u krugu Tvornice *Vezionica*, dočekati najava totalne izdaje - holandski vojnici, umjesto da makar pokušaju zadržati masku spasitelja, dočekuju ih mašući im s tri uzdignuta prsta, a Srbi, bez bojazni od odmazde, bacaju granatu na masu. Masakr počinje.

Najsramotniji talog izdajstva i kukavičluka koji - s ponašanjem ovih Holanđana, za koje smo znali tek toliko da su došli iz zemlje koja je lijepa - pada na dno dna svih mjerila o ljudskosti. Ali, ljudi ne vjeruju svojim očima i, vjerujući da ne može biti ono što jest, nastavljaju ka glavnoj bazi Holanđana u Potočarima.

Većina nas se postrojava u kolonu. Dva po dva. Ima nas, izraženo brojem, i petnaest hiljada. Ne računam grupe koje će krenuti s drugih mjesta. Ide se prema Tuzli. U proboj! To je i kao pomisao suludo tragično. Ali me nimalo nije strah. Osjećam da smo u stanju srušiti sve pred sobom. Kad bismo bili drukčije vođeni - umjesto u proboj kroz bespuće prema Nezuku - bolje bi bilo da krenemo na Vlasenicu i - oslobodimo je. Ili na Zvornik.

Zapalo me da budem pri čelu kolone. S najmanjim šansama da se živ probijem, ali uvjeren da su nam svima šanse velike.

4.

Doktor Mahmić pokušava upozoriti da se odbaci sve osim preostalog oružja. Sve ostalo, koliko se god činilo potrebnim, i hrana, otežat će nam u dugom putovanju. Najvažnije je ponijeti soli i šećera. Makar po pola kilograma.

- To će nas spasiti. Povremeno lizanje šećera zamijenit će hranu. Posebno je bitna so. Natrij naglo opada u organizmu u stanjima iscrpljenosti, straha i panike. To dovodi do halucinacija i bez bojnih otrova, a već smo izloženi djelovanju hemijskih otrova.

Ne znam koliko nâs ga je htjelo i čuti.

Ja sam ga poslušao.

Bio je red da to učinim makar izvan bolnice. Njegov sam pacijent.

5.

Krećemo u trinaest sati. Ne znam je li baš trinaest nula nula. Ali je potpuna nula Natovo bombardiranje. Baš tad su se pojavila dva aviona. Ispustili su po jednu bombu. Narod se i koleba. Osvrće se ka Srebrenici. Gledamo u nebo. Ni traga novim američkim avionima. Ona dva doimaju se kao krajnje improvizirani aeromiting u čast četničke najezde. Možda i kao posljednji pozdrav gospodara rata braniteljima Srebrenice. Brzo su se okrenuli i zagubili na nebu kao dva mala sunčeva odbljeska.

Ne osvrćem se. Obaram pogled ka zemlji. Mehanički prihvaćam komandu za pokret. Samo da se ne bih okrenuo. Kao da se vraćam s dženaze.

Bojao sam se, samo da sam se okrenuo, da bi me sunčevi odbljesci na iščezavajućim američkim avionima nad Srebrenicom podsjetili na dva sunca odjednom. Ona sunca iz djedovih zapisa o Malom kijametskom danu iz predaje njegovih dalekih Burjata, muslimana koji su najbliži izlasku Sunca. Sada zatečena na nebu najdaljeg istoka Bosne.

Propast Svijeta u Srebrenici.

Da.
Ave, argenti patriae.
Salve in aeternum Domavia, argenti patriae.

6.

Nismo zastajali do Buljima. To je bio najistureniji dio slobodne teritorije. Ovdje smo se oprostili od slobode. Ispred nas je bilo osamdesetak kilometara pješačenja kraj spaljenih i srušenih bošnjačkih sela, kroz njive i šume, uz potoke, sve vrletima iz kojih su četnici istrijebili Bošnjake još prije tri ili dvije godine i po godine. Za nama pada slobodna teritorija Srebrenice. Četnici nastupaju u stopu iza nas. I sa strane. I ispred nas. Svuda su. I iznad nas. Iz helikoptera i malih aviona, kakvi, u niskom letu, izmiču Natovim radarima, posipaju po nama bojne otrove. Kao sredstvo protiv korova po zasijanim njivama. Zasipaju nas granatama sa svakoga brežuljka. Dočekuju u zasjedama.

Ovo je lov na ljude satjerane u klopku.

Da svi idemo jedan iza drugoga, i ako bi razmak između nas bio samo korak i po do dva koraka, kolona bi, odjednom, bila duža od trideset kilometara.

Toliko mnoštvo četnicima mora biti na očima svakoga trena.

Mi smo u potpunoj klopci. U pokretnom obruču.

Ostat ćemo punih pet dana i šest noći.

Nakon toga će se, na domaku slobode, iz smrti izvući ni pet hiljada ljudi. Naser je po Tuzli iskupio trista dobrovoljaca. Probili su se na slobodnu teritoriju Zvornika i razbili četnička uporišta na Baljkovici. Tu su bili najjače utvrđeni i samo su čekali da nas dokusure.

Mnogi od nas će se potpisati pod tvrdnju da niko ne bi preživio da nije stigla ispomoć s Naserom.

Većina preživjelih do kraja života pitat će se zašto je slobodni koridor držan otvorenim tek sedam sahata. Koridor su preuzeli novopristigli odmorni borci iz Drugog korpusa. Da im je naređeno da ga održe još koji sahat ili dan, moglo se spasiti još mnogo, vrlo mnogo izmrcvarenih i zaostalih u proboju.

Ne znam hoće li iko od nas biti nešto posebno sretan što je preživio.

Za sebe znam da sam ostao mrtav u Srebrenici. I to prije nego što smo i krenuli u proboj koji neće preživjeti nas dvanaest ili trinaest hiljada. Umro sam, definitivno, u proljeće prije dvije godine, kad su Ujedinjene nacije u svojoj palači na East Riveru, u nepojmljivo dalekom gradu New Yorku, proglasile moj rodni kraj svojom teritorijom. Ili i prije...

Na moje oči, na samom domaku ovoga što treba nazivati slobodom, poginut će drugi najveći junak Srebrenice.

Prethodne noći pomislio sam da sam, koračajući u snu kroz šumu, sanjao svoju smrt. Lijepo sam sanjao. Sanjao sam najljepši san. I uznao da se ipak ne odnosi na mene. Jasno sam mogao razaznati da sanjam smrt čovjeka koji mi je draži i od sebe samoga. Prije nego što ću se trgnuti iz sna u hodu i potplesti se o kvrgavi, iz zemlje izvirjeli bukvin korijen na šumskom puteljku, opruživši se koliko sam dug u koloni još živih nesretnika iz Srebrenice, vidio sam, haman, i sami Džennet. I u Džennetu vidio da to nisam ja.

Nije mi se izlazilo iz sna. Ali me hurija krupnih očiju uvjeravala da još nije na mene red. Ja sam je razuvjeravao. Kazao sam da sam dosad morao zaslužiti smrt. Makar i ne bila dženetska. Samo da mi se dopusti da umrem. Nisam odustajao i morala mi je pokazati koga sam sanjao. Iz dženetskih bašči smiješio mi se Ejub Golić.

Na moje oči poginut će toga jutra.

Zato ću u Tuzlu stići još nikakavniji. Ni mrtav. Poštapajući se kolcem iz plota u Cerskoj. Na bosim nogama koje su, otečene, bile izvan svih mjerila o veličini stopala. Poput dječijih grobova. S turbanom od iscijepane košulje. U istruljanim pantolama, od kojih je još oko kukova visilo nekoliko krpenih kajasa.

Koračao sam slobodnom Bosnom kao da propadam kroz najružniji san, doubijen saznanjem da se u Potočarima gubi trag tri hiljade muškaraca civila, dječačića i žena koji su se stavili pod zaštitu Unprofora.

Još sam samo u stanju da zapamtim ime holandskog pukovnika koji ih je izručio četnicima. Karemans! Tako se zove, Karemans.

I djevojaka. Petnaestak ih se, silovanih, objesilo već u Potočarima. Od sramote. Visile su po obližnjim granama dok

je Karemans u bazi Unprofora nazdravljao srpskom kolegi oficiru Mladiću.

Ostalim djevojkama onemogućeno je i da se objese. One su, kao ratni plijen, vodane u putujućem kupleraju po četničkim položajima.

Još sam samo u stanju da zapamtim ime holandskog pukovnika koji je, i njih, izručio četnicima. Karemans!

Tako se zove.

Karemans,

Karemans,

Karemans,

Karemans, ponavljam izluđen. Holanđanin, pukovnik, Karemans, iz zemlje Holandije o kojoj sam naučio da je lijepa.

Karemans, urlam u koloni mrtvih sunarodnika u kojoj sam jedini ja postrojen.

Karemans, iz zemlje Holandije koja je bila lijepa zemlja.

Za njegovim prezimenom bjesomučno izgovaram brojke 819 i 836. Otkud mi to? Šta mogu značiti te brojke? Ništa! Osim što su pod ovim brojevima zavedene rezolucije Ujedinjenih nacija o zaštićenim zonama.

Karemans,

836,

819,

819Kare836mans,

K8a3re1m9a6n1s! East River, Earistver, New York, Yew Nork.

Rasap. Ludilo? Ili samo krah logičke percepcije s rastakanjem strukture Svijeta koji je proglasio demokraciju kao vladavinu najuzvišenije civilizacije? Ne znam. Ne mogu biti pametan. Nisam više pametan. Nejmam pravo na pamet. Samo, odnekud, uviđam da djeca bježe od mene. Olinjali psi smiču mi se s puta. Starice, prepadnute, zavlače glavu u njedra i pljuju po uvehlim sisama.

Bio sam živa straha. Biće iz nepoznatoga svijeta. Čovjek iz vremena koje nije ovo.

Ovako je mogao izgledati Darwinov divljak u filmovima kad se vraća iz višednevnog lova u kome mu nije uspjelo ugrabiti plijen. Ni dovući, držeći ga za kosu, mrtva mužjaka, niti preko ramena donijeti još živu ženku iz vrste homo sapiens. A reditelj ionako ne obraća pažnju na praćenje sudbine onih koji

su bili gonjeni i izvukli samo živu glavu. Zato sebe i ne mogu usporediti s jednim od takvih, premda im moram biti i slika i prilika.

U Tuzli su me postavili pred zaboravljenu kutiju po kojoj su promicale šarene slike. Umjesto izbezumljenih Kurda u strci za mrežom s hranom koja visi iz helikiptera, ugledao sam slike moga grada, a iz centra Srebrenice oglašavao se glavni srpski lik u razobličju njihovoga komandanta Mladića:

Turcima smo se napokon osvetili - ovo je kraj Bune protiv dahija!

Šta su oni pamtili? Koliko su pamtili? I kako su pamtili? Bože moj dragi!

U magnovenju mi prolijeću spoznaje koje su bile skrivane i nisu se mogle pročitati ni u udžbenicima historije niti u epskim pjesmama iz čitanki: Bošnjaci su onemogućili Prvi srpski ustanak, takozvanu Bunu protiv dahija; Drugi ustanak uspio je isključivo zato što su bošnjački askeri odbili poslušnost Stambolu i nisu opet htjeli upamet uvoditi uzoho-ljelu Srbadiju po Beogradskom pašaluku. Visoka porta je državom nagradila Srbiju na štetu Bosne, a Bošnjačku bunu, poslije, na čelu s kapetanom Husein-begom Gradaščevićem, umjesto da svojim najhrabrijim ratnicima napokon prizna državu, ugušila u krvi i u korist brzoga širenja Srbije do Drine.

Ima ljudi i naroda koji umiju pamtiti samo zlo, a dobro ne umiju nego i njega pretvaraju u pamćenje po zlu...

7.

Putujući ranijih godina u Sarajevo i gledajući Jadar iz autobusa, nisam ni pomišljao da je duboka rijeka. Uvijek je bio samo zelen. Vidio sam da je i brz. Ali se dubinom činio da je jedva rijeka. Moglo se reći i da je samo lijepa zelena rječica. Ali je u ovoj prilici, u neposrednoj suočenosti s njim, Jadar bio rijeka. I brz. I dubok. Desetak nas je bilo u grupi. Morali smo se uhvatiti za ruke da bismo ga savladali.

Na drugu obalu prešli smo kod kafane *Dugum* koju je držala starinska bošnjačka familija Kavazbašića iz Nove Kasabe.

8.

Ispred nas su bila sela Cerske. Ove ruševine sablaznije su od filmskih slika Berlina i Warszawe. U cerskim selima jesu bile

malehne kuće u poređenju s berlinskim i varšavskim, ali su u tim velikim gradovima bile i ulice iz kojih nije izrasla travuljina. Gazio sam kroz iždikljali korov po razmekšanoj, nekada makadamskoj cesti. I ostaci kuća u Cerskoj prevršeni su koprivom i trnjem. Nejma ni jedne nesrušene.

Nakon što su se ovdašnji Bošnjaci dali u zbjegove, u jeku prve ratne zime, četnici su obilazili prazna sela i porušili sveijednu kuću. Poslije njih, i prije nas koji smo među prvima naišli u zbijegu iz Srebrenice, više ljudska noga ovuda nije kročila.

Bezmalo dvije i po godine ovdje nije bilo žive duše. Caruje džehenemska pustoš. Srba je strah Cerske. Boje se ba-lijskih prikaza.

Cerska je poslije pada u četničke ruke, s februara na mart hiljadu devetsto devedeset treće godine, bila ničija zemlja.

Mi smo o pustoj Cerskoj obavještavali Tuzlu i nadali se da će nam ovuda, nesmetano, biti poslata pomoć.

Još se, dok je prolazio dio kolone u kome sam bio i ja, četnici u potrazi za Bošnjacima na putu prema Tuzli nisu bili usudili zalaziti u sablasnu Cersku. Ne prate ni grupu zaostalu za nama. Ne napadaju nas pješadijskim naoružanjem. Samo iz daljine gruhaju topovima i prosipaju otrove iz aviona. Tek će se kasnije, progoneći izranjavane ostatke razbijenih bošnjačkih kolona, ovuda naubijati nemoćnih ljudi do mile svoje volje. Koliko im se god htjelo, a htjelo im se dokrajčiti svakoga koga su uspjeli sustići.

Na ostacima ambulante, pred kojom se na televizijskim ekranima francuski đeneral Morillon rukovao sa srpskim kolegom nakon pada Cerske, ispisali su: *Ovo je Srbija.*

Ovo je ništa.

Ako je išta i ikad bilo bošnjačko, Cerska je uvijek bila. U njoj nejma groba koji nije bošnjački. Ni na mnogobrojnim stećcima u Cerskoj nejma krsta. Uklesavan je samo polumjesec sa zvijezdom i povijena sablja.

Cerska je prva u Bosni prihvatila islam. Znatno prije nego što će trideset hiljada plemićkih obitelji Dobrih Bošnjana zatražiti od sultana Fatiha da pređu na islam. I neuporedivo prije nego što će na prostore Bosne Turcima dovesti prve najamnike pravoslavnoga vjerozakona, koji će, opet mnogo kasnije, biti proglašeni Srbima, ali se nikad neće nastaniti i u Cerskoj.

9.

Pretpostavljam gdje bi mogle biti kuće cerskoga sela Gobelje. Orijentiram se po planini Udrč. Jedino ona nije srušena. Pregolema je. U Gobeljima je, po udaji za Kadira Kadirića, živjela Tenzila.

Ja jesam svjedok smrti njezina muža. Znam da je i Fadil, komandant bataljona, poslao Šefika Uzunovića u sigurnu smrt. Šefik Uzunović, kad joj se javio, kazao je Tenzili kako je bilo.

Moje je samo da pojasnim.

Da bi četnici mislili da nas je više na tome dijelu ratišta, Fadil je premiještao vojsku s jednoga na drugi kraj rastegnute prve linije, a Šefika Uzunovića ostavljao samoga - da trči kroz rov i puca sa raznih mjesta. I uspijevalo je. Nekoliko puta.

Šefik Uzunović je sve bio osim kukavica. Ali se i uzjogunio. Usprotivio se. Kazao je da ne bi želio da ga se pogrešno shvati. Ne boji se. Nimalo se ne boji. Samo ga je strah. Ima čudan predosjećaj.

Šehidi sanjaju svoju smrt!, sinulo je mojim mozgom da je Šefik Uzunović predosjetio svoju smrt i navalio sam na komandanta Fadila:

- Četnici su se, svojim vezama dobro obaviješteni o svemu u Srebrenici, morali zapitati otkud tako brzi premještaji vojske, ako su već imali drukčija obavještenja o brojnosti naših ljudi pod oružjem. A morali su se o tome obavijestiti. Varka nam je više puta uspjela. Njihova dodatna obavještenja moraju biti drukčija. Pritisnut će svoje ljude za vezu. Mogli su to učiniti dosad. Ne bi se Šefik Uzunović tek tako vrhpoljio. Znamo dobro ko je Šefik Uzunović.

- Vidiš - kazao je komandant bataljona - vidiš, Merdžane Doziću, ti si rashodža. Nisi ni nosio džube i ahmediju. I da jesi, ne bi ti doličilo. Praznovjeran čovjek ne može nositi hodžinsko zvanje. Islam je nauka. U moje poslove ne unosi zabunu praznovjerja. Moja vojska na juriš ide s tekbirom. Znam i ja nešto o vjeri...

Kruti novopečeni oficirčić, koji je brzi tečaj upoznavanja s islamom završio na način kako su to i komunisti željeli zavesti po medresama - banalizirajući duhovnost Posljednje objave u opipljivu materijalizaciju. Nije ni pomislio povjerovati ni meni ni Šefiku Uzunoviću.

Četnike nismo zatekli prorijeđene duž linije. Grupirali su svoje snage na mjestu koje je branio samo Šefik Uzunović. Svim oružjem obrušili su se na njegov dio linije. Raznijeli su ga u komadićke.

U kabur mu je položeno jedno dugme - za koje se pretpostavljalo da je s njegove uniforme, malo izgorjele zemlje - s mjesta gdje je palo najviše granata, i fotografija s vojničke knjižice - koju nije uobičavao nositi uza se.

Na mezaru mu je govorio komandant bataljona. Rekao je da je herojska pogibija Šefika Uzunovića omogućila značajno pomjeranje linije. Četnika nije bilo na položajima na koje je naša vojska udarila. U to vrijeme su se grupirali na dio linije koju je sam držao Šefik Uzunović. Time su se, kad su naši bez otpora prošli liniju na pravcima po kojima su napali, našli u okruženju. Pa je - rekao je komandant bataljona - Šefik Uzunović osvećen.

Prve grude srebreničke zemlje padale su po praznome tabutu u kabur Šefika Uzunovića kad je komandant bataljona Fadil uskliknuo:

- Čestitam ti šehida!

Sav uzvišen, pružio je ruku ocu rahmetli Šefika Uzunovića.

- Fala! - odgovorio je rahmetlijin babo, ali nije prihvatio pruženu ruku, nego je svoju ispruženu šaku zaustavio na obrazu bataljonskoga komandanta.

Od ove šamarčine će mu bolje zujati u ušima nego da mu je granata pukla na uhu.

Tako je bilo sa nosiocem priznanja Zlatni ljiljan Šefikom Uzunovićem.

A Tenzilin muž Kadir Kadirić nije šehid jer je poginuo mrtav pijan. Moje nije da to reknem Tenzili. I sama bi morala znati da je u času smrti bio u takvome stanju. Rahmet mu duši, ali, otkako se propio, nije bio trijezan. Jest, bio je uz mene u rovu. Zatrefilo se da ostanemo zajedno. Kao što je moglo biti da pogine uz bilo koga drugoga, poginuo je na moje oči.

Volio sam ga kao velikog borca. I nimalo nisam volio što pije. Ali sam mahanu pripisivao više alkoholu nego njemu. Volio sam ovoga borca i više nego što nisam volio njegovu opsjednutost pićem.

Stajali smo jedan uz drugoga. Bila je noć. Kadir Kadirić se mašio flaše. Odvraćao sam ga. On se alkoholičarski branio:

- Svaka čast tebi. Ali, da radiš kao hodža, ne bih pred tobom. Ovako, ne zamjeri.

Po tome sam možda mogao zaključiti da zna nešto iz moje prošlosti. Malo ljudi znalo je da sam završio medresu, a on je, moglo se i tako zaključiti, znao da mogu raditi kao hodža. Ali se, sve da mi je to i naumpalo, nije ni imalo vremena za takva raspitivanja. On je već bio zadigao glavu. Tako i za toliko koliko je potrebno da se glava pridigne kad se iz flaše komotno hoće otpiti više gutljaja. Za toliko je zadigao da mu čelo i flaša izvire iz rova. Utom ga je i pogodio srpski snajperist. Kako mu je flaša bila podignuta u ruci, tako mu se metak, zajedno sa srčom, zatjerao u mozak. Samo se skljokao. I pijan. I mrtav.

Znalo se da nas vrebaju snajperima s infracrvenim zračenjem. Znao je i Kadir Kadirić. Nisam ga trebao ni opominjati. Ali sam ga opominjao.

Je li i sam nasjeo legendi koja se širila oko njega da je drugi Kadir iz Osmača i da ni njega neće metak?

Ne znam kako je završio Kadir iz Osmača. Ni je li još i završio. Pričalo se da je u Argentini. Da je u Australiji. I u Libanu. Ili je lutanjem po Svijetu zametao trag pred Udbom i Kosom? Ili je narod sve samo umišljao da bi očuvao uspomenu na Bošnjaka kome četnici ništa nisu mogli?

Osim što su mu jednom mogli.

Tada su mu, u proljeće hiljadu devetsto četrdeset prve, kad se vojska ondašnje Jugoslavije bila uzmuhala kuda će bježati pred Nijemcem, pa, prvo, krenula u Vojvodinu, ali se pred Madžarom dala u bjekstvo na jug, misleći da će opet pobjeći, kao kad je pred Švabom u Prvom svjetskom ratu pobjegla. Tad je Kadir prešao Drinu u Skelanima i ušao u Bajinu Baštu. Da vidi šta se događa s komšijama. Uhvatili su ga iako ga nije trebalo hvatati jer im je došao na noge ne očekujući da bi mu naudili. Ali su ga uhvatili i svezanoga bacili u svinjac. I držali ga s gladnim krmadima tri dana i tri noći. Kad su četvrto jutro došli da se nagledaju njegovih donova od cokula i gornjeg dijela lubanje, nadajući se da je samo to ostalo od onolikoga balije, našli su sve tri krmače pod grlom preklane. Grkljane im je zubima presjekao i, sav izujedan, vratio se u

Osmače. Četvrtoga dana se pridigao, nakon što je tri dana privijao zečije salo na zapoganjene rane. Sutradan, petoga dana po izbavljenju iz hapsane, proglasio se braniteljem Bošnjaka sa sjedištem u Osmačama. Bilo ih je i koji su odmah uz njega stali, ali ih je sve više bivalo koji su naknadno dolazili pameti i svrstavali se uz njeg. Kamo puste sreće da mu se i sama Srebrenica prije priključila. Ne bi nespemna dočekala pokolj ni u tome ratu, kao što joj se ponovilo i u ovome.

10.

Pričao mi je rahmetli djed:

Četnici su u Prvom svjetskom ratu, i to odmah spočetka, kao što će i u dva naredna, navalili na Srebrenicu. S vojskom iz Srbije poslat je vojvoda Kosta Todorović. On je, uz pomoć odomaćenih Srba, poklao i poubijao što se god stiglo. Moglo im se. Srebreničko muškinje bilo na vojsku dignuto i razmilje-lo se po ratištima daleko od svojih kuća.

Kad je ono što je ostalo naroda uvidjelo da je vrag odnio šalu, sjetili su se stare slave - da se Bošnjak nikad nije Srbina bojao. Okupila se nejač i nemoć, što se god moglo na noga-ma držati. Razbili su napadače, koji su se i tada nazivali četnicima, na dan dvadeset i četvrtog oktobra hiljadu devetsto četrnaeste. A neka staruhija Orić iz Potočarske Rijeke nacilja puškom ostragušom na Kostu.

Poslije deset godina, kad je Kraljevina Jugoslavija učvrsti-la vlast i nad Bosnom, bi podignut spomenik na taj događaj. Ali, ne bi onome Oriću, velikom junaku i oslobodiocu od zulumćara. Nego onome Kosti, i to kao velikom junaku i oslo-boditelju.

I dvadeset sedam godina poslije Koste Todorovića, čim se zaratilo, s proljeća četrdeset i prve godine, bi veliki pokolj Bošnjaka u Srebrenici. I opet se koljači nazivali četnicima.

U ovome ratu na Srebrenicu je, i to sprva, navalio neki vojvoda iz Bratunca s prezimenom Zekić. I on dobavio četnike iz Srbije, pa su, potpomognuti sa domaćim dobrovoljcima, poharali grad. Potom se taj Zekić iz Bratunca, gdje im je bila komanda, u Srebrenicu vraćao kad je htio i kuda je htio. Dok mu, kad je kretao preko Sasa, ne bi postavljena zasjeda, a i u zasjedu u Potočarima upala je čitava kolona četnika u auto-mobilima.

Stariji Bošnjaci pobunili su se protiv svojih. Govorili su da će i iza ovoga rata, kako se god završilo, opet srpska vlast nastati. I da se treba biti sretno ako se ikako preživi i ova srpska agresija. I, umjesto - ako su već tako govorili - i da reknu kako očuvati nedoklani narod, samo su odbijali sposobne da se brane.

11.

Kadir je četnike trijebio kao što su oni sebi trijebili vaške u bradi. Kao što ih je rahmetli Ejub Golić u ovome ratu znao naslagati puna konjska kola i mrtve ih provesti gradom.

Pričao mi je djed da su četnici kasnije, kad su izgubili rat i nakon rata, u miru i mirne duše prešli u partizane, prevrnuli, što se rekne, i Linu i Drinu ne bi li našli velikog *državnog neprijatelja* Kadira. Ili im je u zemlju propao ili im je iz Zemlje umakao, ali ga nisu uhvatili. A nije mogao biti ni mrtav jer ga metak nikako nije htio. Uobičavao je, kad se vrati iz bitke, samo stresti dugim kaputom na sebi, a iz kaputa se saspu kuršumi.

Kakva li će biti sudbina legende o Kadiru iz Gobelja?

Ko to još može znati, ali ono što ja znam jest da bih ga opomenuo i da sam znao da je muž moje nesuđene žene. Iako ga nije ni trebalo opominjati. Znao je da bi nas pogodili i da samo provirimo iz zaklona. Pogotovo što je flaša morala bljesnuti na mjesečini. I što nije otpio samo gutljajčić. Dooobro je potegnuo iz zadignute flaše i snajperisti nije bilo teško pogoditi metu.

Allah, dželle šanuhu, svjedok mi je da nisam znao da se Tenzila Muhurdar udala za njeg. To sam saznao poslije, kad se raščulo za smrt i kad su olajala uzela mene pod svoj pokvareni zub. Pretresajući po životu Kadira Kadirića, sa zluradošću su otkrili saznanje o zajedničkom nam kisemetu, Tenzili Muhurdar.

12.

Za Udrč se nikad ne bi reklo da je na vrhu ravan. Sa svih strana dominira okolicom i odasvud izgleda da se završava špicasto. Ali je gore kao tepsija. Mogla bi se postaviti dva nogometna igrališta. Besprijekorno čisti travnjak. Ni grančice, ni suhoga lista, samo sabljice vjetrom raščešljane trave, čije je

ime vlasenica. Nisam znao da ima i ovakve ljepote. Pogotovo sam se čudio sebi što mogu zapažati ljepotu. Ali i nisam zadugo. Dok smo se, otimajući se teškom snu, pokušavali odmoriti na Udrču, pristigla je grupa izbezumljenih sugrađana. Donijeli su strašne vijesti. Prethodne noći četnici su opkolili dio kolone. Barem pet hiljada Bošnjaka vraćeno je u pravcu Kravice.

Salih Junuzović priča kako im je pobjegao i, sakriven na brdu, svu noć slušao krike i pucnjavu. Ujutro je gledao kako po asfaltnoj cesti ređaju povaljene Bošnjake i žicom ih povezuju. One koje nisu usmrtili u noćnom mučenju. Bilo mu je krajnje čudno. I dugo je trajalo. Imao je vremena da broji. Bio je pri kraju brojanja - nabrojao je oko hiljadu i po ljudi na cestu položenih - kad su, iz oba pravca po cesti, krenuli tenkovi. Kad je brektanje utihnulo, a još nije prestalo koprcanje tijela ni jaukanje, naišli su šleperi. Na njih su tovareni tenkovskim gusjenicama zgnječeni, razlijepljeni, presječeni, totalno izmasakrirani Bošnjaci. Samo je pošteđeno nekoliko zarobljenika i oni su natjerani da tovare šlepere. Potom su i tih nekoliko nezgaženih odstrijelili i nabacili na šlepere sa zgnječenim tijelima. Vidio je i kako je šleperski konvoj u Konjević-Polju skrenuo prema Zvorniku.

Kasnije mi je, u Tuzli, Osman Halilović iz Sućeske pričao da su izmasakrirani u Kravici bačeni u otpadni mulj Tvornice glinice u Karakaju, kraj Zvornika. Tamo nikad neće moći biti pronađeni ni njihovi tragovi. Ako iko ikad i mogne biti u poziciji da traga za njima.

13.

Osman Halilović je i sam bio u Karakaju. Zarobljen je sa tri hiljade Srebreničana. Mnogi su pohvatani presijecanjem kolone na mjestu gdje sam ja prešao Jadar, kod kafane Dugum. Drugi su namamljeni da im se priključe. Četnici su magistralnim putom prolazili u vozilima sa oznakama Unprofora i Crvenog križa i, u njihovo ime, razglasom pozivali Bošnjake da se stave pod zaštitu ovih organizacija. Neke su privukli natjerujući zarobljene Bošnjake da, megafonom, namamljuju narod da se preda međunarodnim mirovnim snagama. Prevareni ljudi potrpani su na šlepere i prebačeni u Karakaj. Ugurani su u magacinski hangar Tvornice glinice.

Satima su ubijani. Uđe četnik s mitraljezom pa nasumice puca. Potom su ubijeni i ranjeni buldožerima tovareni na rudničke dampere i bacani u boksitni mulj.

Posao im se otegnuo. Zanoćalo je. Pa su prekinuli.

Osman je, kad su svi zvukovi nestali, iz hangara šmugnuo u mrak. Pod sebe su ga bili oborili strijeljani Bošnjaci. On nije bio ni ranjen.

Nabasao je na slobodnu zvorničku teritoriju poslije tri dana vrljanja.

14.

Pričao mi je i Safet Nukić. On je, prije dvije godine, iz Cerske došao u Srebrenicu misleći da se konačno spasio. Zapalo mu je da se nađe među dvije hiljade uhvaćenih koji su živi prebačeni u Karakaj i strijeljani na livadi. On je samo ranjen. I, sa još jednim koji nije ni ranjen, utekao je u noć s polja mrtvaca.

15.

Pričao sam i s čovjekom koji je strijeljan nad Jadrom, u pozadini Kavazbašića kafane. Pet stotina Srebreničana moralo se predati prelazeći cestu. Bili su opkoljeni. Poredani su uz obalu i po njima raspaljeno iz mitraljeza. Rijeka je nosila mrtva tijela. Kilometar-dva nizvodno, shvatio je da pliva i da je živ.

16.

Kolona preživjelih Bošnjaka na putu ka slobodnom području Bosne razbila se na više dijelova. Neki su, da se odmore, češće zastajali. Jedni bi zaspali. Drugi se odvajali u manje grupe. I četnici su sve činili da što više rascjepkaju kolonu. Potom su se počeli ubacivati među nas i zavoditi nas s puta. Stotine i stotine četnika izmiješalo se s nama. Kako? Imali su šarenu vojničku uniformu bez oznaka. Kao i mi. Kao i nas, bilo ih je i u različitim civilno-vojnim kombinacijama odjeće. Kao i ustaše iz Hrvatske kad su njihove ubijali po selima istočne Bosne prije pedeset i pet godina, dozivali su se bošnjačkim imenima. Moglo im se jer je slobodna teritorija Srebrenice bila prevelika. I jer se na njoj skupilo previše muhadžira sa raznih strana da bismo se svi mogli poznavati između sebe.

Rijetko je iko od nas, makar bio i potpuno očuvane svijesti, znao gdje se nalazi. Išli smo brdskim i šumskim bespućima kojima nikad nismo prolazili. Kako znati kad nas se dobronamjerno upućuje na ispravan pravac? Kako odoljeti ponuđenom soku ili komadu kruha, kad gutljaj tečnosti i zalogaj hrane znače život? I kad misliš da mora biti suborac taj koji nudi. A nije bio...

Opet, nije nas bilo koji nismo mislili da će nam svakog časa pristići pojačanje iz Tuzle. Naši su i prije nas morali znati za pad Srebrenice i morali nam krenuti u ispomoć. Ako se i pomisli da nepoznati nisu sa srebreničkih strana, vele nam da su pristigli u ispomoć iz Tuzle pa nas nude okrjepom... Pa, hajde znaj ko je ko i ko je čiji i ko je s kime u ovoj gunguli.

I ja sam nuđen sokovima. Dovoljno mi je bilo iskustvo s vodom. Ponekad bih liznuo soli iz fišečića. Ponekad liznuo šećera. I nisam skretao za onima koji su nudili sokove i hranu.

Rafali ne prestaju. Pucali su i naši na njih. I Srbi ubijali naše koje odvoje od kolone. I naši se ubijali između sebe.

17.

Kad sam se u Tuzli već bio sastavio s Tenzilom i dok sam, po naređenju Državne komisije za rasvjetljavanje uzroka koji su doveli do pada Srebrenice, sastavljao *Izvještaj o trogodišnjem stanju u slobodnoj Srebrenici*, sa zadaćom da motiviram razloge koji su mogli uticati da ostanem živ, stiglo mi je pismo iz inozemstva. Po drugi put mi je pisao prijatelj Ćiza. Nekadašnji pjesnik iz Bratunca. Više puta ranjavan. Na godinu dana prije pada Srebrenice prebačen helikopterom u Tuzlu. Čuo da sam preživio, pa mi se već bio javio kratkim pismom. Nisam mu odgovorio. Pa mi piše ponovo. Piše da će mi povjerovati da zaista mislim da je živ tek ako mu odgovorim. Čudi se i za sebe da je živ. Iz Tuzle se, piše mi, sam prebacivao na liječenje u Njemačku. Iz Hrvatske mu nisu Slovenci dali da uđe u njihovu zemlju. Prešao je njihovu granicu po noći, kroz kukuruze. U Madžarskoj je strpan u zatvor sa zagnojenom nogom od članka do prepone. Nisu ga mogli deportirati u Bosnu jer se dvije države ne graniče. Hrvatska ga nije primala. Kad se ispostavilo da bi ga *primila* Srbija, podmitio je stražara drogom odnijetom na kartama grčkim šoferima zatočenim sa njim u istoj ćeliji. Bez većih peripetija, sakrivši se pod ceradu

kamiona na prvom parkiralištu, dospio je do Njemačke. U Njemačkoj je ostao bez noge. Odsječena mu u bolnici. Sastavio se s familijom u Berlinu. Žive... Šalje mi sto maraka. I naše novine koje izlaze u Švedskoj. Poslali mu ih neki naši. Ima u njima pismo suborca nam Vahdeta Mujanovića. On je iz Tuzle pobjegao do Austrije pa odatle pisao ocu i sestri u Stockholmu kako je preživio. *Glas BiH*, tako se zovu novine, objavio je fotografije u boji iz knjige Nasera Orića *Srebrenica svjedoči i optužuje* i, crno po sjajnom bijelom papiru, čitavo Vahdetovo pismo.

18.

Vahdetovo pismo uvrštavam na ovome mjestu, u skraćenoj verziji, ne razmišljajući hoće li mi to moj isljednik Namik Crni uzeti za zlo. Činim to zato što se ispostavilo da sam, nalazeći se pri čelu kolone, bio razdvojen od velike većine ljudi iza nas. Ispalo je kako nije trebalo: najbolje smo prošli mi koji smo trebali najgore proći, koji smo bili na čelu proboja. Ili smo namjerno propušteni, jer su se Srbi bojali da će se sva kolona pregrupirati ili nisu stigli da i nas napadnu. Ili nisu imali kad da misle, nadajući se da ćemo i mi biti dokrajčeni na njihovim utvrđenjima na Crnom vrhu, Parlogu, Pandurici i Baljkovici, gdje nam je pristigla ispomoć naših dobrovoljaca zatečenih u Tuzli.

Dakle, Vahdetovo svjedočenje:

Cijelu noć smo pješačili do Jaglića. Tu nas stigne vijest: Pala Žepa! Četnici će pustiti naše. Pao i njima Ilijaš, pa jedva čekaju da se Srebreničani izvuku kako bi naši ispustili njihove iz Ilijaša.

Narod je i nasjedao četničkoj podvali. Predavao se.

Već je među nama bilo ubačenih četnika

Većina ostaje u koloni. Slabo se pokrećemo. Zastoji. Svuda, vele, mine. Kolona je još mogla biti duga deset-petnaest kilometara. Sve nekakvi papirići putom. Vele, gdje je papir - tu je mina. Nismo prešli ni petsto metara, a kraj puta sjede ljudi u šarenim uniformama. Dijele sokove! Otkud sokovi kad nejma ni kruha?! Srećom, ja ne uzeh.

Išli smo otprilike kilometar, a kaže onaj što nas vodi:

- U slučaju granatiranja, nemojte se razbježati. Svuda su mine.

Mevlid, iz Knezova, viče meni:

- Vahdete, skreni u WC!

- Neću! - odbrusim.

- Skreni! Nužda je!

- Meni nije! Šta ću ti? Neću ti šlic raskopčavati!

- Molim te... - moli.

- Neću! Pusti me se, čovječe!

Mevlid pritrča meni. Govori mi na uho:

- Bit ćemo poubijani! Posebno naša brigada! Četnici nas vode!

- Hajde, ne budali! - kažem.

Mevlid ostade. Pristignem svoje mjesto u koloni.

Nismo išli ni dva kilometra, kraj puta pet naših mrtvih. Granata ubila tri brata i još dvojicu.

Malo podalje, leži još dvanaest naših. Ni traga krvi. Mrtvo.

- Šta je ovo? - pitam.

- Pili vodu i otrovali se...

Počnemo dizati one papire. Da se uvjerimo jesu li mine. Ništa.

Tri kilometara smo još prešli. Kolona zastaje. Ne zna se put. Ono se četnik bio ubacio i zaveo nas. Pobjegao kad je vidio da smo uvidjeli da nejma mina.

S čela se pronosi da su četnici ispred. I da ne idemo dalje. Onda se pojavi jedan. Psuje. Kaže:

- Ja moram da vas vodim i demontiram mine! - i stavlja se na čelo.

Kažu da je iz Brdskog bataljona.

Prodosmo pored nekih za koje je rečeno da su bili ispred i da bi mogli biti četnici. Leže pokraj puta. Šta je sad? Vele da su naši i da ne mogu dalje. Jok, i ti su bili četnici i sačekivali da se ubace po koloni.

Stanemo. Onaj koji vodi kaže da je minirano.

- Sačekajte. Brzo ću!

Ode...

Kad, granate pokraj samih naših glava! Udariše u pozadini kolone.

Meni se oči otvore:

- Ljudi, šta nam je?! Ljudi, nas četnik vodi!

Ne vjeruju mi. Ni ja nisam povjerovao Mevlidu iz Knezova.

Još mi, odozgo, s čela, jedan psuje što paničim. Eto ga prema meni:

- Koji unosi paniku?!

Prišutim se. I ostali se ušutili. Onaj i spusti kalašnjikov.

Ali je, od granatiranja, ostalo makar stotinu mrtvih.

Vrati se onaj koji je otišao da se brzo vrati. Veli da je našao put.

Domalo, opet stojimo. Opet kaže da je minirano i da će se brzo vratiti. Da ponovo izvidi teren. Pronaći će put...

Ne bih lijen. Za njim. Do potoka. Silazi u potok. Ja, za njim. Čuo me. Vrisnu:

- Majku ti tursku! Shvatio si!

Ja sam bio brži. Rafalom sam ga presjekao napola.

Vratim se. Granate bucaju ljude i zemlju. Mitraljezi bljuju. Brigada zavedena u okruženje.

Dok smo se pribrali, dok smo uzvratili vatru, stotine mrtvih i osamdeset ranjenih.

Stiže vijest da je jednako nastradala i 283. brigada. Čak 280 ranjenih! Vratimo im se u pomoć. Iznosimo ih na brdo.

Dođe naredba da se svi ranjeni nose do puta koji povezuje Kravicu i Rogač.

Ljudi su umorni. Svakakvi. Pili vodu. Mnogi već izludjeli od sokova i hemijskih otrova u vodi i zraku.

Dođosmo do puta. Nejma nas ni hiljadu i po. Tu nam dođe naredba da je put osiguran i da nosimo ranjenike. Komotno da se može proći. Ali, opet udari. Sa svih strana. Ponovo smo u potpunom okruženju. Tuku svačim. Od najmanjeg do najvećeg kalibra. Ništa ne padne da ne poubija odmah po pedesetero.

Zalegao sam. Pucam. Po meni poliježu drugi. Ko živ, ko mrtav. Dva sahata je trajalo.

Neki viču da se predaju.

Nisam se mogao pridignuti. Probao sam dozvati nekoga što mi leži po desnoj ruci. Ne mrda se. Izvučem svoju ruku. Svalim ga sa sebe. Probam dozvati onoga s lijeve strane. I on mrtav.

Zanoćalo. Razliježu se krici. Neko viče od bola. Neko iz straha. Onaj doziva onoga. Onaj onoga. Grmi od glasova. Ječi šuma.

Neko mene drmusa. Kaže:

- Ja sam Ejub Golić!

- Ih, Ejub Golić?! Vraga si Ejub Golić!

- Jesam - kaže. - Ja sam Ejub Golić. I, dobro me slušajte...

Pogledam: u pomrčini iskupio preživjele.

- Iznijet ćete sve ranjene na brdo. Tu ćemo se skupiti. Dogovoreno je primirje. Svijet je doznao šta se događa s našim zbjegovima i natjerao Srbe na primirje. Zato što smo na teritoriji pod njihovom kontrolom, oni će preuzeti ranjenike. Ali samo formalno. Unprofor ih čeka na cesti. A nas će pustiti da prođemo!

Nejma Bošnjaka u Srebrenici koji nije čuo za Ejuba Golića! Većina ga nije vidjela. Ali, hajde znaj da nije ovaj...

Ranjenike smo iznosili punih pet sahata.

Sjednemo da se odmorimo. Negodujemo što nejma nikog iz Komande. Jedan borac pokazuje na grupicu u mraku. Da je to Komanda. Nisam prepoznao ničiji obris.

Nakupi se dolje, Boga mi, i pet, i šest hiljada ljudi. Sliježu se sa svih strana. Donose ranjenike.

Nas, zaostale u putu, pozivaju da se predamo. Krešte sa svih strana na megafone. Viču da smo opkoljeni. Utom dotrča jedan u uniformi. Galami:

- Braćo, pomagajte! Hoće da me zakolju!

Skupimo se oko njega. Vidim da nije naš. Osjećam da je četnik. Samo ne znam koji mu je cilj.

- Ti si četnik! - povičem.

- Nisam. Ja sam iz Sandića.

- Nisi iz Sandića. Znam sveijednog muslimana iz Sandića! - kažem, a ne znam.

- Jesam!

- Nisi!

- Pa šta ako i nisam?! Pogledajte oko sebe.

Pogledamo. Imamo šta i vidjeti: sve četnik do četnika. Sa svih strana uokolo brda. Nejma se kud.

- Nećemo vas dirati. Hoćemo da pregovaramo! - viču.

Ono nas iz 282. brigade dogovorimo se da pregovaramo o predaji.

Kad li, vidim da ne znam onoga što nam postrojava Brigadu.

Neki se i postrojiše. Kako su se postrojili, tako ih zbrisaše rafalima. Niko ne preživi. Niko!

Stajao sam prislonjen uz drvo.

Ponoviše komandu da se postrojimo, ali sada Srebreničani. Kao, ovi koji su se bili postrojili, to su Srbi, pa su ih poubijali.

- Postrojite se!

I dalje stojim uz drvo. Prilazi mi onaj što je Ejub Golić.

- Odakle si ti, momčino? - pitam ga.

- Kako odakle? Iz Voljavice!

U međuvremenu se naši opet bili postrojili i opet ih strijeljaju.

A jedan koji je bio do mene, i vidio lice ovome što se meni izdaje za Ejuba Golića, veli njemu:

- Spasi me, Vladane... Ti si iz Nogočevića, poznajem te.

Kako reče, onaj što bi da je Ejub Golić sruči mu rafal u slabine. A ja njemu spustim pod noge jedinu bombu koju sam imao. Bacim se ustranu. Moja bomba bljesnu s komadima tijela lažnoga Ejuba Golića. Mene detonacija svali niz među. Odvalja me u kupine.

Sa brežuljka trešti pucnjava. Sjevti vatra iz pušaka. U bljeskanju vidim kako jednako padaju strijeljani Bošnjaci.

Neki naši pružaju otpor. Pucaju i Srebreničani. Sve gori. I nebo i zemlja. Gdje ću, šta ću? Uokolo su samo četnici. Iskoristim frtutmu i vratim se pod brdo. Prilegnem među mrtve. Sa samoga brda razliježe se galama. Osakaćeni umiru. Vrište. Uzvikuju svoja imena i imena familije.

Ja sam taj i taj, odatle i odatle, poselamite mi djecu.

Neki selame žene. Neki spominju imena majki. Ljudi uzvikuju selame u noć.

Odozdo, s ceste, razglasom pozivaju na predaju:

- Ne ginite uzalud. Autubusi vas čekaju i svi ćete biti prebačeni do Tuzle! Nema više varanja. Dogovoreno je s Ujedinjenim nacijama. Imate časnu riječ srpskog komandanta Mladića!

Mislio sam da su mrtvi svi oko mene. Ali se nekolicina pridiže. Odoše dolje. Ja se ne mičem. Ostanem. Pravim se da sam mrtav...

Nastade najgore. Ranjenici ne mogu otrpiti bolove. Pomagljavija. Zovu. Ječi nebo.

Četnici bahuljaju uokolo. Dernjaju se:

- Gdje ste?

Kako se koji iz mraka odazove, tako i zakrklja. Prikolju ga.

Čujem šikljanje krvi i s mjesta odakle se ranjenici nisu odazvali. Kolju i mrtve.

I zazori, a oni nastavljaju klanje. I svanu, a oni jednako kolju.

I dalje ležim s mrtvima. Čekam. Šta čekam? Samo čekam.

I slušam. Polegnut na leđa, kroz trepavice, preko oka gledam kako kolju ljude kao da su ovce. Neke odozgo, iznad vrata.

Mislio sam da su, osim mene, najzad poklali sve što im je bilo sumnjivo. I živo i mrtvo. Kad se četnik prodera:

- Ti! Zašto se pretvaraš? Sad si ti na redu!

Meni srce stade.

Odazva im se neki mladić. Čuje se kako mu paraju stomak. Čupaju mu utrobu.

U meni se sve i okrenu. I drveće. I nebo. I brdo. I utroba.

Bit će da sam izgubio svijest. Bit će da sam u tom stanju tu proveo i cijeli slijedeći dan. Pa dobahuljam na brdo.

Na brdu, što je i živo - pobudalilo. Neki silaze četnicima. Neki se između sebe ubijaju. A ponajviše ih ubija same sebe. Nijedan nije normalan. Sve budalasto. Izet, s Poljaka, Behaijin brat, baci bombu i pobi petero naših! Pitam ga šta uradi.

- Vidiš da su četnici! Nisu naši!

A drugu bombu steže uza se. Završi i sa sobom.

Vratim se pod brdo i legnem među mrtve.

Još sam pet ili šest dana probdio pokušavajući pronaći pametnog i ležao među mrtvima. Jeo sam razbacanu ubudalu hranu. Vadio je iz kesa stisnutih u rukama ukočenih suboraca. I slušao kako četnici, kad navrate, dokoljavaju sumnjiva tijela.

Opet se ispužem na brdo. Sedmog ili osmoga dana. Sva zaravan prekrivena mrtvima. Natrapam na pritajenog Sulju, onoga iz Pusmulića. Napipam da je živ. Mičem glavom i očima, išaretim mu da se pokušamo izvući. Hoće! Krenemo. Nismo se čestito ni pridigli, okružiše nas. Suljo stegnu bombu. Poda se. Ja se bacim niza stranu. Pa, zguren, u trk. U šumarak. U trk. Kroz šumicu. Pa u šumu.

Trčao sam sve dok nisam shvatio da sam prebježao čitavu šumu i da sam nasred livade sa mnogo ljudi. Neke prepoznajem. Ubjeđujem ih da bježimo. Da četnici nisu daleko. I da su poubijali i poklali na hiljade naših.

Nas nekoliko Srebreničana, prepoznali smo se, odlučili smo krenuti skupa. Polegli smo po livadi i micali se puze-njem. Spustimo se u potok. U drugi. U treći potok. Sve po mrtvima. Tijelo preko tijela. Ispnemo se u neki šumarak. I pritajimo. Polegnemo. Kad, čuju se četnici. Svađaju se. Prošli bi mimo da se ne javi jedan između nas. Ili je i on bio četnik ili je naš pa sludio. Vrišti:

- Ovdje ste me doveli da poginem!

I - baci bombu na nekog Hasana iz Srebrenice. Hasan stjera bombu. Bomba i prasnu. Svakoga je poneki geler pogodio. Ja sam svoj noktima iščupao.

Četnici se razbježali, a mi se razdijelimo u dvije grupe. Moja grupa nabasa na Sebiočinu. Zateknemo masu ljudi. Ima ih i hiljadu. S njima i Vehbija, Aljin, iz Peći; načisto lud. Pokušavam ga pribrati i nagovoriti da ide sa mnom.

- Jok! - kaže. - Četnici su sa svih strana. Ne može se nigdje. Ja ostajem ovdje. Neko mora doći po nas!

Moja grupa izloži plan... Proglasiše nas da smo veće budale od Aljinog Vehbije. Kud ćemo, biva, kad je sve minirano...

Nas dvadeset i jedan odlučimo se na sve ili ništa. Krećemo. U proboj! Ne znamo kud ćemo. Niko ne zna puta. Idemo napamet. Nadlijeću helikopteri. Čuje se lajanje četničkih pasa. Godinama uvježbavani i sada specijalno dovedeni sa Psećeg fakulteta u Nišu, zajedno s niškim specijalcima.

Usred šume naiđemo na ranjenika. Ne miče se, veli, jedanaest dana. Rekne nam i gdje ima mrtvih. Pokupimo hrane i zavoja, sve što smo našli uz poubijane. Previjemo ranjenika. I njeg nahranimo. I čekamo da padne noć. On kaže da ne idemo večeras.

- Ići ćete sutra. U po bijela dana. Ja sam sve izučio. Znam kuda možete i kako možete.

Objašnjava kojim ćemo putom proći. Pokraj samih četnika! Uokolo je pet brda i svako je međusobno pokriveno topovima. Da trebamo ovdje zanoćiti. Po noći bismo zavrljali. Zato trebamo po danu. Da nas vide. Mislit će da smo njihovi. Na Srebrenici se okupilo četnika sa svih strana. Neće poznati da nismo njihovi ako se krećemo bez skrivanja.

Naš upućivač ne može s nama. Metak mu probio pluća i povraća krv čim korakne. Lipti iz njeg. I dosad bi umro da ga nismo nahranili.

Krećemo. Ali se zapućujemo prema - Srebrenici. Ranjenik nam je objasnio gdje smo, da nas je zabacilo u suprotnom pravcu i da više nismo ni daleko od Srebrenice, i da nam je najbolje, sad-zasad, dok četničko divljanje ne umine, da smo što bliže Srebrenici, da će nam se tu najmanje nadati, a da poslije, kad im popusti pažnja u pozadini, da se pokušamo probiti što dalje odavde.

Suludo ili nije, pametno ili nije (a šta sad jest i šta nije?), ali smo ubrzo izbili uza samu četničku liniju. Njima na očima. Oni zabavljeni svojim poslom, mi svojim. Prolazimo bolje nego između svojih. Tako se i zanoćimo u nekom potoku u šumi.

Mi, uz potok, je li, kraj vode, a žedni do smrti. Ne pijemo. Pun potok mrtvih. Nikoga se više ne može poznati. Osim ponekog po civilnoj odjeći.

Tu nas nađe naš rođak Fikret. Ranjen i pobudalio. Komanduje:

- Ruke uvis! Nanu vam četničku!

Drži u ruci nož. Uperio nož na nas dvadeset i jednoga. I svaki od nas se naoružao koliko je god mogao nositi... Prizivamo ga pameti. Ali se Fikret ne okanjuje:

- Skidaj gaće! - naređuje. - Da vidim ko ste!

Nejma nam druge nego odgoditi konak i napustiti Fikreta.

Nismo se udaljili ni trista metara, a zafijukaše nam meci iznad glava. Pa još jedan rafal. Pritajimo se. Opet se prosu rafal. I opet. Četnici! Dozivaju se. I riječima i rafalima. Razaznajemo da se pozivaju na jutarnji okup kod baraka. Pozvani odobravaju podvriskivanjem i potcikivanjem.

Njihovi zovovi bivaju sve udaljeniji.

Već smo znali gdje smo. Uveliko smo bili na svome terenu. Znali smo i na koje barake misle. I nama je ići u pravcu baraka. Ali ćemo malo postrani. Uza stranu ćemo. Ne bi valjalo da udarimo baš na njihovo okupljalište.

Pješačili smo mučno. Izmoreni i žedni. Do svitanja smo bili do u pola brda iznad baraka. I imali smo šta vidjeti. Četnici napustili položaje i okupljaju se pred barakom u ravnici. Bacaju kape i halaču na pojavljivanje kamiona. Gledamo kako pred barakom istovaraju djevojke koje su se pri padu Srebrenice stavile pod zaštitu Unprofora u Potočarskoj Rijeci. Tamo su ih, na očima Holanđaninima pod šljemovima sa zaštitnim znakom UN, četnici isprobirali...

Cure posrću. Teturaju se. Padaju. Za njima nastupa rulja silovatelja.

Počinje orgija u šumskoj baraci. Razliježu se jauci iz opustošenih djevojačkih tijela. To su još samo tijela koja krkljaju i dozivaju u pomoć. Ne može više biti duše u njima...

Više nisam mogao misliti. Samo sam, utrobom svojom, želio, želio sam više nego išta na Svijetu, više nego svoj život, želio da iko iz ove grupe ljudi sa mnom preživi i mogne posvjedočiti o ovome šta smo vidjeli i šta sada slušamo. I da, kad rat mine, srpska djeca i njihovi unuci u Bosni znadnu o ovim šumskim bordelima. I da imadnu na umu da su sjećanje o tome sačuvali njihovi bošnjački vrsnici.

19.

- Stoj! Stoj, majku vam četničku, stoj!

Stanem.

Stala i kolona ispred mene i iza mene. Gledam uza se, niza se. Meni neko psuje majku četničku! Bih se i nasmijao, ali je glas prijek. Pogledam prema glasu. Hasan Tafro! Znam ga dobro. Dobar čovjek. I veliki junak. Šta sve nije prošao! I gdje sve nije bio! I to kao dobrovoljac.

- Ne možete prevariti Hasana Tafru! - viče.

- Znam vas! Znam ko ste! Osjetim vas po smradu! - dovikuje se sam sa sobom.

- Nismo četnici, Hasane! Smrdimo na njih jer se nismo prali tri dana i četiri noći! - dovikuje mu neki koji ga poznaje.

- Tišina! - vrišti Hasan Tafro i nateže automat.

- Hasane, brate! Stani, ja sam Omer! Ja sam ti brat! Jedini i rođeni! Četnici su te obendijali otrovima. Nemoj, Has...

Rafal! I ja padoh. Sasječe me rafal Hasana Tafre.

Mene nije mecima. Samo zvukom. Toliko sam bio oslabio da me s nogu skinuo i sam prasak rafala.

Otvorim oči. Nebo. Po strani se vide i krošnje drveća. Pokraj mene, zaliven krvlju, leži Omer Tafro. Mrtav.

- Jadan ne bio, ubi rođenog brata! - vrisnu neko.

Opet rafal. Opet umrijeh. Samo premrijeh od zvuka i njegove jeke. Ljudi ječe. Jauču. Poubija nas naš heroj Hasan Tafro.

Hajde, pomislim, kad je ionako mrijeti, da me barem ubije junak Hasan Tafro! I ustanem. Pogledam prema Hasanu. Nejma Hasana. Šta je ovo? Gdje se djenu Hasan?

Hasan se pomalja iza bukve na kraju proplanka. Dernja se:

- Dobro, dobro... Više vas je... Predajem se... Evo se predajem...

Raskopčava opasač. Skupa s pištoljem. Odbacuje ih lijevom rukom. Desnom zadiže kalašnjikov. Zamahuje da ga

odbaci. Haman ga je bio i bacio, ali ga se njegova ruka dočepa u zraku.

- Aha, aha! Majku vam četničku! Ne predaje se vama Hasan Tafro. Živ vam ruku neću dopasti!

I, svuče rafalom od čela niz tijelo. Po sebi. Uzduž se raspolovi.

Zagledam. Prevrćem, obrćem tijela. Sve mrtvo. Dvadeset i pet ljudi. Sa Hasanom Tafrom, dvadeset i šest mrtvih Bošnjaka. I ja, jedan. Onda i ja, Merdžan Đozić, padnem. Srušim se kao kuća.

I, čujem: doziva moja majka mene mrtva, daleko odavde, u prostorima koji nisu samjerljivi sa vremenošću Srebrenice. Prenula se iz sna i u bunilu mene mrtva doziva. I ne zna, dobra starica, muči li je morija ili je na zbilji.

Morija i zbilja su se ispreplele i ne može se razaznavati šta je koje.

I ne zna majka da joj se sin odavno izgubio u smrti. Da sam smrtovao u životu. I živio u smrti. Ili i zna? Ili i bolje zna od mene? Da joj nije mene, bolje bi joj bilo. Da sam rođen bez majke, bolje bi mi bilo.

- Lakše bi nam bilo, majko, da nejmamo jedno drugoga...

- Nemoj tako, Merdžane, sine moj! Nejma veće patnje ljudskom stvoru od ove moje - kad majka doživi da joj sinovi pomru prije nje...

- Ali, majko, ti si umrla prije mene i našega Fahrudina. Davno si umrla. Umrla si toliko davno da te se i naš Fahrudin, tvoj sin i moj brat, jedva sjećao...

- Ne znaš ti, sine. Ja sam ostala mlađa i od tebe i od našega Fahrudina. On se majci Ovamo pridružio. A šta vam je sa sestrom?

Ako majka nije uznala, možda je sestra i preživjela. Ni ja je, na sratištu spaljenih Srebreničana i Srebreničanki, po kostima u pepelu nisam mogao prepoznati.

Zato, ne kazujem majci o spaljenoj sestri. Hoću da ne znam da mi sestra nije živa. Radije pristajem da je i ja vodim na spisku *nestalh*, ne bi li se s njom ponovio slučaj kao s našim djedom Rahman-begom Đozom, koji se vratio iz svijeta kad su svi bili digli ruke od nade da je živ.

Ali je ovo, bojim se, ipak bio poganiji od svih dosadašnjih ratova. Rat poslije koga se, koliko se god mi nadali, nijedan zarobljeni Bošnjak nikad neće vratiti.

Žurim da se odazovem majci:

- Sestra je nestala, ali ćemo je naći.

- Daj Bože, sine...

- Eh, da mi je, majko, djeda vidjeti. Ja sam sa djedom rastao...

- Sa djedom?! A šta je s tvojim babom Sakib-efendijom?

- I babo je davno, sad ne znam tačno na koliko godina iza tebe, ne mogu se sabrati da bih presabrao, ali je davno preselio na Ahiret. Ja sam sa djedom Rahman-begom rastao...

- Sa Rahman-begom? Sa njim rastao? Nisi mogao, sine! Evo i Rahman-bega ovamo, na Ovome svijetu. Samo što nejma Sakib-efendije.

- Mene je odgajao moj dobri djed Rahman-beg, babo moga babe Sakib-efendije, muža tvojega... Ako je Tamo s tobom, kako ti nije rekao? Kako ga ti nisi pitala?

- Ne znaš ti, Ovamo je drukčije. Nije onako kako vi zamišljate... A, evo, sine, Rahman-bega. Hoće da se s tobom razgovara.

- Hoćeš li reći da ste u telefonskoj govornici?

- Šta je telefon, sine?

- Daj, majko, molim te, pusti se šale...

- Pusti se ti nje. Šta zna ona šta je telefon. Nije stigla ni zapamtiti telefona u Srebrenici. A nije stigla gdje sam ja u onome životu stizao pa da bi išta mogla znati o telefonu... Pruži Švabo žice, sto metara, petnaest kilometra, koliko god treba, pruži, od položaja do položaja, pa zavrti onom ručicom: Halo! Ih, kakvo je to čudo tehnike bilo! Baš čudno čudo. Jer, presiječe li se žica, osta se odsječeno, odvojeno od komande, kao što je naša regimenta ostala ratovati s Rusom i kad je rat s Rusom bio prekinut. Tako mene i zarobilo. Pao u ropstvo... Šta ćeš, de. Pukla žica...

- Ma, jesil to ti, djede Rahmane?! Jedva te raspoznah...

- Ja sam, ja sam.

- A majka? Gdje je majka?

- Zar je više ne vidiš?

- Nisam je ni vidio. Samo što tebe vidim. Nju sam samo čuo.

- Fala Bogu da je tako. To znači da ti samo na san dola-

zim. I znači da si se oteo. Ti si, inšallah, preživio. Kad si čuo majku, umirao si. Da si je vidio, i umro bi. I vidio bi i majku i mene. Došao bi i ti Ovamo. Evo nje Ovamo. A ti samo mene vidiš?

- Samo tebe!

- Ovo ti ja, Bogu fala, samo na san živom dolazim.

- A babo? Gdje je babo na Tome svijetu?

- Babo se na Ovome svijetu nije s majkom sastavio. Širok je Ovaj svijet...

- Šta je s babom?

- Pusti se babe. Tvoj babo je čitav svoj vijek proživio u mrtvome vremenu. Mrtvovao skupa s Bosnom. Ali je nama dvojici, meni i tebi, zapalo da...

- Šta je nama zapalo?! Ništa nama nije zapalo! Da živimo u krvi do koljena...

- Živio je i tvoj babo u krvi do koljena, ali smo nas dvojica, ja i ti, makar znali da smo bili živi... Za tvoga i za moga vakta Bošnjak je makar ratovao protiv dušmana! Junački smo ratovali...

- Hoću da vidim majku. Djede, poželio sam se babe...

- Okani se majke i babe. Ovo ti ja samo na san dolazim. Tebi treba da živiš...

- Djede!

Ne odaziva se.

- Djede moj!

Ne čuje se.

- Rahman-beže, kućo stara!

Ništa...

Nestalo mi moga djeda.

- Djede, nejma više stare kuće!

Ništa...

I san mi se samo pričinio čim ga ne mogu nastaviti, iako to želim svom silom...

- Djede, ne vidim te i ne čujem te! Zaboravio sam ti reći, kućo stara, da nejma više naše stare kuće. Ničeg! Ni Srebrenice...

- Znam, znam - odaziva se meni moj djed. - *Otkad i otkad ja to znam! Ni tvoj se otac nije bio rodio, a ja sam znao ovo što ti istom na svojoj koži uznaješ. Kao što sam ja tebi sada došao na san, tada si ti meni došao na san...*

- Znam da znaš. Sjećam se...

- Sjećaš se?! Ti se toga ne možeš sjećati!

- Sjećam se iz tvojih zapisa ostavljenih na mjestu sedme sure u Mushafu sakrivenom ispod devetnaeste podnice gornjih odaja naše stare kuće...

- To je sura El Araf...

- Jeste, djede, jeste! To je sura El Araf...

- To je sura...

- Djede!

- Djede!

- Djedeeeeee...

I shvaćam da se djed više ne odaziva. Ovo se ja samo sam sa sobom razgovaram na Ovome svijetu.

- Stara kućo!

- Djede!

- Rahman-beže!

Ništa.

20.

Bog Sami zna koliko sam mrtvovao među ubijenom braćom. Ja ne znam koliko sam ležao u besvijesti s mrtvim Srebreničanima na proplanku koji ne može imati ime, u šumi koja se u katastru, uz obavezna dva slova *KČ*, vodi pod nekim brojem, na planini koja mora imati ime, a ja ga ni u snu ne mogu saznati.

Ni sad ne znam koliko sam bio ni živ ni mrtav. Nikako ne mogu izračunati. Je li bilo deset minuta, tri sahata, petnaest sati, dan i po. Tu rupu u mozgu nikako ne mogu popuniti. Samo znam da sam, sve u svemu, putovao šest noći i pet dana.

Iz mrtvih me digla galama. Neki su nailazili i vikali u jadu pred prizorom i u zapitanosti je li iko živ. Ne umijem im odgovoriti. Prestaje mi biti jasno gdje sam. Ne znam ni ko sam. Pozivaju me sa sobom. Ali me ne oslovljavaju mojim imenom. Zivkaju me po imenu koje sam našao u zapisima Rahman-bega Doze. Nazivaju me Merdžanom. Nejma takvih imena u Bosni. Davno je Bosna ostala bez mora da bi u njoj opstalo takvo muško ime.

Neki me ubjeđuju da se godinama znamo. Govore da su iz aviona bacani hemijski borbeni otrovi brzog i razornog djelovanja. Da su četnici, znajući kuda se krećemo, imali vre-

mena i ručno zatrovati potoke iz kojih smo morali piti vodu. Vele da se među Srebreničanima koji su još živi osjećaju snažne posljedice - nervno rastrojstvo i halucinitanje.

Čuo sam šta mi govore. Pamtio. Ali mi nije bilo jasno o čemu govore.

- Ljudi... - otimam im se. - Pustite se mene. Ja ne znam ko sam, a kamo li da znam ko ste vi!

Ponavljaju mi da su naši. Bezbeli da će tako reći. Potom su mi objašnjavali da su Srebreničani. Meni je bilo jasno da će mi i četnici i pravi Srebreničani reći da su Srebreničani.

Uzaludno su se upinjali da mi pruže što uvjerljivije tumačenje o sebi, meni je, ionako i ovako, bilo da krenem s njima. I tako me, ako su Srebreničani i ako zaista znaju da sam njihov, ne bi ostavili sama. A ako su četnici, i ako znaju da nisam njihov, i tako me ne bi ostavili u životu.

Poveli su me. Prvo me vuku. Potom mi oduzimaju flašu s usputno zahvaćenom vodom iz potoka. Otmem im se, ali me uhvate. Hoću za svojom flašom. Umirem od žeđi, a oni mi odbacili vodu. Potom sam sam išao sa njima. I više nisam tražio da pijem vodu.

Išao sam među njima. Negdje oko sredine kolonice. Možda nas je petnaest. Možda petnaestak.

- Još malo pa sa'će! - već satima, uporno ponavlja jedan svoju prognozu o završetku putovanja.

Ili mi se samo čini da sam s njima satima?

- Sra'će, sra'će! - jednako mu odgovara drugi.

Njihovo monotono dodavanje riječi podsjeća me na testeranje drva, na jednolično ponavljanje zvuka od koga sam budalio i kad sam bio sasvim normalan ili, barem, manje lud nego sada. U pamet mi nadolazi predratno prijateljevanje s neuropsihijatrom Hasanom Djanom. Znao je reći da ni djeci ne treba dozvoliti da, kao što to ona znaju činiti do iznemoglosti, uporno izgovaraju jednu te istu riječ ili rečenicu. To je nezdravo, vodi ludilu.

Ali, jednako slušam dvojicu supatnika iz kolone:

- Sa'će!

- Sra'će!

- Sa'će!

- Sra'će!

- Sra'će!

- Sa'će!
- Kad će!? - vrisnem.
- Tišina tamo!
- Tišina tamo!
- Tišina tamo!
- Tišina tamo!
- Tišina tamo!
- Tišina tamo!
- Tišina tamo! - prenosim i ja komandu s čela i uspijevam dobrojati da sam sedmi u koloni.
- Tišina tamo!
- Tišina tamo!
- Tišina tamo!
- Tišina tamo!
- Tišina tamo!
- Tišina tamo!

Tišina. Nejma više. Trinaest! Ako smo se svi odazvali, trinaest nas je.

Tišina je gora i od testeranja drva u taktu sa'će-sra'će. Meni san lijepi očne kapke. Tresem glavom. Otresam. Otimam se. Ali nejmam snage.

Sa'će-sra'će.

Sra'će-sa'će.

Ruka klizi u džep. Šušti fišek. Prazan. Razmotam - na dva-tri mjesta po kariranom papiru zgrumenilo se po nekoliko zrnca šećera. Poližem. U drugom džepu - još ima soli. Liznem. I, lijepo mi. Meni lijepo. Iako ono pokoje zrnce šećera i praška-dvije soli neće ni stići dalje od usta. Ali mi je lijepo.

Znam ko sam, šta sam, gdje sam. Merdžan Đozić, zemljomjer. Šetam Ljubljanom. Tromostovlje. Prešernov spomenik. Nad pjesnikovom figurom nadnijeta gola vila. Na postamentu uklesano: *Prešeren*. U školi nas nisu učili da je Prešern - Prešeren. Čopova ulica. Stara pošta. Hotel *Slon*. Pa se vraćam niz Čopovu. Na lijevoj strani zapažam nov *McDonald'sov* restoran. Opet Prešeren i opet s tri slova *e* i s golom bronzanom vilom iznad sebe. Nije bila vila. Bila je, u vrijeme kad je spomenik otkriven, poznata ljubljanska kurva. To je izazvalo skandal u visokom slovenskom društvu, ali se zaboravilo i kurva je u međuvremenu postala samo vila. Prelazim lijevim krilom Tromostovlja. Nastavljam pravo. *Naravnost*, rekli bi Slovenci. Skrećem lijevo.

Odmah udesno je kafana *Penati*. Bambusne fotelje. Zavaljujem se. Konobarica se zove Joža. *Dobro, Joža,* kažem. *Eno bosansko kavo. Z dve šalici, prosim. V eno do vrha denite sladkor, v drugo pa sol! Ali ste me razumeli? Sem, sem. Seveda!,* odgovara Joža. Hitra je. Brzo donosi naručeno. Gustiram zavaljen u fotelji od bambusovine. Pijuckam kahvu iz džezve i ližem sad so, sad šećer. A znam da sam u bosanskoj šumi, da sam daleko od ikakva grada, da uopće ne znam da je Prešernovo prezime Prešeren, ni da su vile bile kurve, znam i da nikad nisam bio u Ljubljani. Ali mi Jožica ponovo prilazi. Sa tacne mi servira tranzistorski radio bez bicikla, ali s vijestima na čistome bosanskom jeziku:

Snage bosanske armije, dio Dvadeset četvrte divizije, potpomognute dobrovoljcima iz istočne Bosne, uspjele su uništiti četnička uporišta nadomak slobodnog područja općine Zvornik i omogućile završni proboj Srebreničanima koji su iz svoga grada krenuli na marš duži od osamdeset kilometara kroz teritoriju koju kontroliraju srpske snage. Računa se da je ukupno pet hiljada ljudi izvuklo živu...

Radio zakrča. Prenuh se. Nisam više bio u Ljubljani. Nikad nisam bio u Ljubljani.

Samo koračam u koloni u kojoj niko nejma tranzistorski radio i u kojoj se samo čuje da jedan ponavlja *sa'će* i drugi mu odgovara slično; s *r* umetnutim između *s* i *a*.

21.

Pet hiljada preživjelih?

Trinaest i po hiljada ubijenih? Ako nije i više! Pogotovo je više sa dvije hiljade ljudi koji su poginuli i *nestali* prve godine odbrane slobode u Srebrenici.

Da se nismo micali iz Srebrenice, bi li nas ikako toliko moglo poginuti? I Srebrenica bi bila odbranjena!

A djeca, a žene, a starci? Koliko bi njih više bilo ubijeno da se nismo - za njihovu sigurnost žrtvujući sebe i krećući u proboj dug osamdeset pravolinijskih kilometara po ravnoj geografskoj karti, a sve uz brda i niz potočine okupirane Bosne - povukli iz Srebrenice koju su nam četnici već bili zauzeli na prijevaru Ujedinjenih nacija da će uslijediti bombardiranje iz Natovih aviona?

Ili, da smo bili drukčije vođeni, jesmo li mogli osloboditi Zvornik ili Vlasenicu? Ali, iako mi je to naumpadalo još dok

smo kretali u proboj, lahko je sada biti general - nakon izgubljene Srebrenice.

Zato, ne znam. Ništa ne znam. Ne mogu biti pametan. Ne mogu ostati u pameti.

Raspamećen sam. Malo i od sreće. Od nedefinirane količine sreće, koja bi, u drukčijoj prilici, trebala biti nesamjerljivo velika, ali sam i makar malo lijepo raspamećen: Tenzila samo što se nije porodila! Danima obilazim šatore oko Tuzle s muhadžirima iz Srebrenice i raspitujem se zna li se išta o doktoru Mahmiću.

- Šta si zapeo? Šta će ti Mahmić? - pita me Fadil, moj komandant; ostao je bez bataljona, time i bez svoje vojne funkcije na putu do Tuzle.

- Samo što mi žena nije rodila. Volio bih da je on porodi! - govorim.

- Budalo! - kaže moj bivši bataljonski šef. - I, s kim sam ja našao ratovati po Srebrenici?! Puna Tuzla ginekologa, a ovaj traži Mahmića, koji je opet samo pedijatar!

22.

Nije me začudilo čak ni kad sam u Tuzli susretao Namika Crnog.

Mene više ništa nije moglo iznenaditi.

Više puta me posjetio u šatorskom gradu na aerodromu Dubrave. I uporno pozivao da ga posjetim. Nisam odlazio. Onda su došli po mene. I mene odveli njemu u posjetu.

U rijetkoj pauzi njegovog upornog isljeđivanja i mojeg upornog branjenja da nisam ni kriv ni dužan što sam živ, uspjelo mi je da i ja njemu postavim pitanje:

- Boga ti, Namik, zar ti nisi umro kad si umro?

- Pusti se patetike... - kazao je lijeno isljednik. - I sjeti se šta sam ti rekao dok si bio u rovu u Glogovoj. Rekao sam ti da me posebno pogodilo kad se pristupilo tvome ispitivanju. Davno sam ti najavio ono što je već bilo, a sada si samo u stanju da to pojmiš. Upozorio sam te da su ispitivanja gadnija i od smrti, pogotovo kad te tvoji ispituju. I da nas dvojica to najbolje znamo. Evo: tebe tvoji ispituju! Ja tebe ispitujem. To je to. Došlo je vrijeme istine. Nemoj reći da nisi znao na vrijeme. Zato, gukni! Priznaj šta je i kako je bilo sa Srebrenicom. Progovaraj! Otvori usta!

Ne znam jesam li ga svjesno poslušao, ali sam otvorio usta. Nisam progovorio. Samo sam bio svjestan svojih otvorenih usta. I osjećao da se iz njih širi zadah. Isti onaj zadah sa početka ovoga brzopisa smrti.

Smrt.

Otima mi se između već ionako razmaknutih usana:

- Kud ne umrijeh u Srebrenici!

- Šta?! - vrisnu Namik Crni.

- Kud ne umrijeh u Srebrenici!

- Lažeš! - urlao je. - Lažeš! Opet lažeš! Lažeš ko pas! Ti si umro u Srebrenici!

- Umro???

- Umro!!!

On se, mrtav-hladan, meškolji u kožnoj fotelji i priprema da isponova počne ispitivanje. Ali ga preduhitrim:

- Lažem.

- Šta kažeš?!

- Lažem, kažem. Eto šta kažem, lažem! U pravu si, lažem...

Lažem, samo da bih priznao i spasio se života.

23.

Salve in aeternum, argenti patriae.

POGOVOR

Nakon "saznanja" da je svirepo poubijano "6.000" Srebreničana, Svijet (Nato) reagirao je prvi put tokom srpske oružane agresije na Bosnu i Bošnjake onako kako je mogao reagirati još u martu 1992. godine. Tako je tek propast Srebrenice omogućila da se Srbi primaknu porazu u Bosni i u Hrvatskoj. Ukazanu priliku - za razliku od Sedmog i Trećeg, a posebno Petog korpusa Armije BiH (koji je, uporedo, krenuo u oslobađanje Hrvatske i Bosanske krajine i pred Prijedorom, naredbom, bio zaustavljen u pohodu prema Drini), nisu iskoristili ostali korpusi regularne bh. vojske, posebno Drugi, Tuzlanski korpus, koji je formacijski najbliži Drini.

Nije svirepo ubijeno 6.000, nego je najsvirepije umlaćeno 13.500 Srebreničana. Zajedno s poginulima u toku odbrane grada, više od 15.000 Bošnjaka koji su u Srebrenici branili Bosnu - platilo je svojim životom budućnost Bosne.

Umjesto da, Dejtonskim sporazumom, Ujedinjene nacije i formalno vrate ustupljenu im teritoriju "zaštićene zone" Srebrenice u posjed Vlade BiH u Sarajevu, ostaje pod srpskom okupacijom.

Sutradan po padu Srebrenice u četničke ruke, 12. jula 1995. godine, posebnom Rezolucijom Savjeta sigurnosti UN, naređeno je da "snage bosanskih Srba... odmah napuste zaštićenu zonu Srebrenice". Rezolucija (još?!) nije ispoštovana.

I Svijet i Bosna mogli su u međuvremenu, posredstvom televizijske mreže *CNN*, gledati kako preživjele majke iz Srebrenice hranu svojoj siročadi skupljaju na smetljištu snaga Ifora u Tuzli.

Propast Srebrenice ostaje najveća mrlja suvremene civilizacije.

Žrtva Srebrenice u amanetu je Bosni i Bošnjacima da se jednom zauvijek treba okaniti ispraznoga parolaštva o nezaboravljanju i nepraštanju. Srebrenica se nikako ne smije ni zaboraviti ni oprostiti, koliko god i oni među nama koji nisu lično ojađeni naturali pomisao o osveti kao svetogrđu.

U Bihaću, juli 1996. godine

BILJEŠKA O PISCU

Isnam Taljić, rođen je 1954. godine u Vlasenici, gdje je živio i radio kao novinar-urednik u sarajevskom listu *Oslobođenje* do izbijanja srpske oružane agresije na njegov rodni kraj.

Zbog liječanja u Sloveniji, živio je u Murskoj Soboti i Ljubljani, te radio kao urednik u listu *Ljiljan*. Neposredno poslije rata, također u burnom vremenu borbe za opstojnost ovoga dijela Bosne, bio je godinu i po dana dopisnik *Ljiljana* iz Bosanske krajine, gdje je i napisan *Roman o Srebrenici*. Od novembra 1997. godine opet je na uredničkim poslovima u Redakciji *Ljiljana* (u Sarajevu).

Za novinarstvo je tri puta nagrađivan godišnjom nagradom lista *Oslobođenje*, godišnjom nagradom Društva novinara Bosne i Hercegovine (1986.) te nagradom za reportažu povodom 200. broja lista *Ljiljan* (1996.).

Više puta dobio književne nagrade: dva puta prvu nagradu za pripovijetku *Zijo Dizdarević*, prve nagrade za priču listova *Zadrugar*, *Lovački list*, *Prosvjetni list*, *Matica iseljenika BiH*, *Front slobode* iz Tuzle, *Natrona* iz Maglaja, nagradu za reportažu *Slobodnog reportera* iz Doboja itd. te, u toku rata, za pripovijetku na natječaju Visokog saudijskog komiteta i NIPP *Ljiljan* (1995.).

Prevođen na engleski, slovenski, češki, madžarski, švedski jezik

Ovo mu je trinaesta objavljena knjiga (*objavljena*, jer mu je - uz mnogo veće gubitke - u okupiranoj Vlasenici nestalo više knjiga u rukopisu) i peti roman: *Progonjenik i bogorodica* (*Veselin Masleša*, Sarajevo, 1984.), *Sezonac* (*Veselin Masleša*, Sarajevo, 1988.), *Množina crvenih snovanja* (*Glas*, Banja Luka, 1989.), *Tigar* (*Vodnikova domačija*, Ljubljana, 1994.) i *Roman o Srebrenici* (USK, Bihać, 1998.), *Put iz Mekke* (2001.); knjige pripovijedaka: *Noć bez zore* (*Univerzal*, Tuzla, 1985.), *Drvored srebrenih nevjesta* (*Oslobođenje*, Sarajevo, 1989.), *Nema nama života bez Bosne* i *Muhadžiri* (*Juka*, Ljubljana, 1993. i 1994.) te knjigu reportaža *Čovjek koji popravlja vrijeme* (*Mladost*, Vlasenica, 1985.).

Isnam Taljić
ROMAN O SREBRENICI

Izdavač
Ministarstvo kulture i sporta
Kantona Sarajevo

Za Izdavača
Gradimir Gojer

Tehničko uređenje
Jordan Studio
Goran Kosić

Štamparija
BEMUST, Sarajevo

Za Štampariju
Mustafa Bećirović

Tiraž 1.000 primjeraka

©Copyright by Isnam Taljić
Sarajevo, 2002.

Mišljenjem Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta Federacije BiH, br. 03-413-5197/98, od 14. 9. 1998. godine, ova knjiga je oslobođena plaćanja poreza na promet proizvoda i usluga.

U svojoj desetoj knjizi proze "Roman o Srebrenici" Isnam Taljić veoma hrabro otvara masovnu bosansku "nepoznanicu". Srebrenica je za svakoga bosanskoga čovjeka danas osobna rana i mit. U romanu je Taljić na najbolji način demonstrirao svoje bogato pripovjedačko iskustvo: dar za "viđenje" i dar za "vođenje" pripovijedačkoga toka radnje, a da pri tome ne ugrozi naslućenu "dokumentarnost" same pripovjedne građe.
"Roman o Srebrenici", peti roman ovoga autora, sretno je zaokruženje bogatog i nedovoljno valoririziranog književnog opusa, ali je i poziv da se još jednom "zaputimo" u Srebrenicu naših osobnih drama, povjesnica, pamćenja i budućnosti.

Hadžem Hajdarević,
književnik

Ime Isnama Taljića, publiciste i književnika, već odavno je poznato našoj javnosti. Međutim, ovaj roman, sasvim sigurno, osigurava mu trajno prisustvo u vrhu bosanskohercegovačke književnosti. Ovo nije samo roman o stradanju Srebrenice ili, tačnije rečeno, Podrinjaca, već osobena priča o Bošnjacima i njihovoj borbi za opstanak na ovim prostorima koja se - kako se svjedoči i ovim romanom - odvija dugi niz godina i prije 20. stoljeća.
Roman je ispripovijedan na osoben način, svojstven već iskušanom spisateljskom peru, ali i iz dubine duše. To je tako na papir mogao pretočiti ipak samo onaj ko potiče iz tih krajeva Bosne i koga se ti događaji izravno tiču.

Mr. Ibrahim Džananović,
profesor na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, rodom iz Srebrenice

Roman Isnama Taljića s imenom grada u naslovu koji je, bez sumnje, prepoznatljiv u cijelome svijetu, gorak je i, ujedno, nadasve prvorazredan plod takvim usudom obilježenog spisateljskog htijenja. "Roman o Srebrenici", jedan od prvih postratnih književnih tekstova iz Bosne s uvjerljivom literarno-ispovjednom snagom, na svojstven, često i jedinstven, izvoran način, uključuje se u obzorja suvremenog svjetskog romana, kakav, po navici, imenujemo magičnim realizmom. Više nego hiljade dnevno-aktualnih zapisa koji su iz Bosne pristizali posljednjih godina, pomogao mi je da shvatim historijska ishodišta i duhovne horizonte u kojima su se isponova suočili dobro i zlo, zaplesavši svoj vječno ponavljajući haotični ples.
Želim da ovaj roman bude preveden na što više jezika - to bi bilo dobro za Bosnu i bilo bi dobro za Svijet.

Feri Lainšček,
književnik iz Slovenije

